

STRETNUTIE MADÝCH HISTORIKOV II PRIESEČNÍKY POLOČNEJ HISTÓRIE KRAJÍN V4

Zborník štúdií z 2. vedeckej konferencie mladých historikov (doktorandov a vedeckých pracovníkov), zorganizovanej Katedrou histórie Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach, v spolupráci s Filozofickou fakultou Masarykovi Univerzity v Brne, Filozoficko prírodovedecké fakulty Slezské univerzity v Opave a Filozofickou fakultou Univerzity v Miškolci, ktorá sa uskutočnila v dňoch 29. – 30. októbra 2012 v Košiciach

Eds. Bernadeta Fabová, Mikuláš Jančura

Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Košice
2013

Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Filozofická fakulta, Katedra histórie

Publikácia vznikla za finančnej podpory Nadácie UPJŠ.

Stretnutie mladých historikov II. Priesečníky spoločnej histórie krajín V4

Zborník štúdií z 2. vedeckej konferencie mladých historikov (doktorandov a vedeckých pracovníkov), zorganizovanej Katedrou histórie Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach, v spolupráci s Filozofickou fakultou Masarykovi Univerzity v Brne, Filozoficko prírodovedecké fakulty Slezské univerzity v Opave a Filozofickou fakultou Univerzity v Miškolci, ktorá sa uskutočnila v dňoch 29. – 30. októbra 2012 v Košiciach

Editori:

Mgr. Bernadeta Fabová, PhD.

Mgr. Mikuláš Jančura, PhD.

Recenzenti:

Doc. PhDr. Soňa Gabzdilová, CSc.

Doc. PhDr. Nadežda Jurčišinová, PhD.

© UPJŠ v Košiciach, autori, 2013

ISBN 978-80-8152-103-4

Obsah

Na úvod.....	4
Středověká síť cest v Moravskoslezském pomezí. Taberna: Ekonomicko-sociální prostor..... (Mgr. Petr Chlebec)	5
Vojenské obsadenie Spiša a jeho návrat pod uhorskú správu v roku 1772..... (Mgr. Viera Jurková)	13
„Vale lingua latina“: Používanie latinčiny v meste Košice v rokoch 1830-1860..... (Mgr. Tibor Kömives)	26
Východiská prekonávania diskurzov národných historiografií urbánnou históriou: prípady dejín mesta Košice..... (Bc. Ondrej Ficeri)	34
Etnické zloženie a vývoj početnosti Košičanov v rokoch 1850-1880..... (Mgr. Nikola Regináčová, PhD.)	46
Komparácia vybraných hospodárskych predpokladov rozvoja osobného automobilizmu na území Čiech a Slovenska v medzivojnovom období..... (Mgr. Mikuláš Jančura, PhD.)	56
„Vynútená decentralizácia“ – Lokálna, regionálna a národná identita Maďarov v medzivojnovom Československu..... (Mgr. Veronika Gayer)	72
Vojnové cintoríny z 1. svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska..... (Mgr. Martin Drobňák)	83
Vývoj štátnej politiky voči katolíckej cirkvi v krajinách strednej Európy v rokoch 1945-1950..... (Mgr. Michaela Vieriková)	94
Úroveň ukrajinských škôl po zavedení ukrajinského jazyka v roku 1952..... (Mgr. Anna Virostková, PhD.)	103
Zoznam autorov.....	116
Program konferencie.....	117

Na úvod

Košice sa v posledných rokoch, od založenia Katedry histórie na Filozofickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika, stali miestom každoročného stretávania doktorandov a postdoktorandov zo študijných odborov z oblasti historických vied. Možno je to symbolické, že terajšia generácia mladých historikov pokračuje vo svojich stretnutiach v Košiciach, kde sa uskutočnili vôbec prvé stretnutia mladých historikov v Československu, ešte v rokoch 1984 – 1985, ktoré sa organizovali na Spoločenskovednom ústave SAV v Košiciach. Hlavnými organizátormi stretnutí boli Daniela Kováčová a Štefan Šutaj. Na týchto seminároch sa zúčastnili napr. Vladimír Goněc, Stanislav Sikora, Anna Beinhauerová, Zdeněk Jirásek, Ol'ga Šrajerová, Vladimír Varinský, Peter Švorc, Ján Lid'ák, Jozef Žatkuliak, Marcela Gbúrová, Michal Otčenáš, Ján Bobák, Soňa Gabzdilová, Peter Mosný a ďalší už renomovaní historici. Dnes sa už vtedajšia generácia „mladých“ historikov blíži k šesťdesiatke svojho veku, ba neraz ju aj prekračuje. Ale priateľstvá a odborné kontakty medzi slovenskými a českými historikmi „prežili“ zmenu režimov aj štátneho usporiadania. Možno aj to by mohla byť inšpirácia pre dnešnú generáciu mladých historikov pre udržiavanie tradície stretnutí „mladých historikov“, ale aj doklad, že zmysel týchto stretnutí je nielen v posune „mladých“ vo vede, vo výskume svojej problematiky, ale aj vo vytvorení kontaktov, dôležitých pre prípravu projektov, spoločných prác a kníh.

29. – 30. októbra 2012 sa v Historickej aule Univerzity uskutočnilo druhé stretnutie mladých historikov v rámci vedeckej konferencie *Priesečníky spoločnej histórie krajín V 4.*, na ktorom sa zúčastnili mladí historici zo slovenských vysokých škôl, ústavov Slovenskej akadémie vied a z okolitých štátov (Českej republiky, Poľska a Maďarska). Je škoda, že počet účastníkov konferencie prevyšuje počet príspevkov, ktoré boli odovzdané do tlače. Predkladaný zborník prináša veľmi zaujímavé práce mladých autorov zo všetkých zúčastnených krajín. Oblasti ich zamerania sú prispôbené záujmom a pripravovaným, či dnes už obhájeným dizertačným prácam autorov. Napriek tejto heterogénnosti predkladaných prác, spája ich autorov okrem veku, záujem o vedu a záujem o dejiny, čo tvorí základ pre štart do vedeckej kariéry historika. Ako v každom remesle, aj historik musí prekonať isté bariéry, aby výsledný produkt priniesol úžitok a potešenie autorovi aj prijímateľovi. Dúfame, že sa to našim mladým kolegom v prácach v predložených v tomto zborníku podarilo.

prof. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.

**Středověká síť cest v Moravskoslezském pomezí
Taberna: Ekonomicko-sociální prostor**

**Medieval road network in the Moravian-Silesian borderland
Taberna: The economic and social space**

Petr Chlebec

Abstrakt

Moravskoslezské pomezí bylo protknuto sítí cest, navazující na větev Jantarové stezky. Již od 13. stol. se kolem ní zformovalo osídlení, jež bylo doprovázeno raným ekonomicko-sociálním zařízením tabernou.

Abstract

The road network of the Moravian-Silesian borderland folowed up on a part of the „Amber route“. Since the 13.th century whas build an occupancy around the road network, that whas provided trouhg an economical and social system, „taberna“.

Klíčová slova: Moravskoslezské pomezí. Opavsko. Taberna. Masová kultura.

Key words: Moravian-Silesian borderland. Opava region. Taberna. Mass culture

Na počátku 13. století vyrostlo na pravém břehu řeky Opavy stejnojmenné město, které se stalo hospodářsko-politickým centrem celého regionu. Svou prosperitu založilo především na výhodné poloze na obchodní stezce, která spojovala Slezsko a Polsko s Olomoucí. S rozvojem osídlení kraje se začala měnit i samotná cesta, sledující jednu z větví Jantarové stezky, na niž se vytvořila jakási subkultura „člověka na cestě“.¹ Jedním z pevnějších bodů a zároveň masově rozšířenou součástí byla taberna. Právě jedna se nacházela od prvopočátku i v Opavě.

Nejstarší listina vydaná Otou Olomouckým 3. února 1078 pro hradištský klášter popisuje onu dálkovou cestu do Polska procházející z Břeclavi přes řeku Olšavu a přes Hradec nad Moravicí, který tvořil hraniční bod tehdejšího přemyslovského státu.² Z krátkého úryvku je patrné, že komunikace byla již v 11. století využívána kupci, avšak nestabilní politická situace na Moravsko-slezském pomezí nutila polského panovníka k větší kontrole silnice, jak dokazují archeologické odkryvy dvou piastovských hradišť, Holasovice a Kylešovice. Obě centra fungovala ještě ve 12. století jako střediska piastovské kastelánie,³ odkud své útoky vedla polská vojska, která se zastavila většinou u Hradce či dokonce až u Olomouce.⁴ I tyto armády, podobně jako obchodní karavany, byly nuceny pro své přesuny využívat geograficky výhodné polohy stezky táhnoucí se po sprašových návrších v podhůří Jeseníku s přibližně stejnou nadmořskou výškou, kde nehrozily záplavy a kde nemusely přecházet přes velký počet brodů.⁵ Na východě byl koridor ohraničen podmáčeným územím řeky Odry.⁶ Listina krále Vladislava I. vydaná 16. června 1160, taktéž pro hradištský klášter, nám dokládá ustálenost této silnice, která podle ní procházela totožnými záchytnými body jako v předchozím případě.⁷

K velkým změnám v regionu došlo pravděpodobně po úplném ovládnutí Holasicka Přemyslovci. Dnes již tradičním počátečním bodem správní činnosti přemyslovské dynastie je považován akt ovládnutí jižní ratibořské kastelánie markrabětem Přemyslem kolem roku 1179,⁸ díky čehož bylo možné rozvinout kolonizační aktivity v režii zeměpána

¹MÜLLER, Winfried – STEINBERG, Swen (Hr.). *Menschen unterwegs. Die via regia und ihre Akteure. Essayband zur 3. Sächsischen Landesausstellung*. Dresden : Sanstein, 2011.

²FRIEDRICH, Gustav [ed.]. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále CDB). Tomus (dále Tom.) I, č. 79. Praha, 1904 - 1907: *Datus est etiam de Olsaua sextus denarius et de ponte Bratislauie civitatis sextus denarius, de via vero, que ducit ad Poloniam iuxta civitatem Gradecz, sextus denarius et de moneta decimus denarius*.

³KOUŘIL, Pavel. Život v raně středověkém městě ve světle archeologie. In *Opava*, Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2006. s. 27. - V blízkosti Hradce byl nalezen také depot sekaného stříbra, který obsahoval 12 denárů západní provenience a přívěsek stříbrného beránka („agnus Dei“).

⁴KOUŘIL, P. – PRIK, Dalibor – WIHODA, Martin. *Hrady českého slezka*. Brno : AÚ AV ČR, 2000. s. 402-405.

⁵ČAPSKÝ, Martin. Hospodářský obraz Moravsko-Slezského pomezí v době vlády Jana Lucemburského. In MAJER, David (ed.). *Král, který létal. Moravsko-slezské pomezí v kontextu středoevropského prostoru doby Jana Lucemburského*. Ostrava : Ostravské muzeum, 2011. s. 301; CENDELÍN, Dušan. Postavení Uherského Brodu na raně středověké dopravní síti ve světle objevů reliktů zaniklých dopravních tras. In *Historická geografie*. 2009, sv. 35, č. 1, s. 59 – 94.

⁶BOČEK, Antonín [ed.]. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (dále CDM). Tom. V, č. 73. Brno, 1850. s. 72-74. – Situaci na soutoku řek Odry a Ostravice vystihuje dohoda mezi olomouckými biskupy a těšínskými knížaty z roku 1296: „...quod fluuius idem Ostrauia, qui deberet metas Polonie et Moraue distiguere, non perpetuo cursu per unam via ducitur, sed fluctuans aliquando, antiquum loch sui transitus deserens, inuenit nouum cursum,“.

⁷FRIEDRICH, G. [ed.]. CDB, Tom. I, č. 208, s. 194-197: *Datus est etiam de Olzaua VI denarius, et de ponte Bratislauie civitatis VI denarius. De via vero, que ducit ad Poloniam iuxta civitatem Gradek, VI denarius, et de moneta decimus denarius*. – Podobná formulace naznačuje tendence kanonie pojistit si své majetky u panovníka.

⁸ČAPSKÝ, M. Urbánní síť a jejich proměny na příkladu středověkého opavského vévodství. Příspěvek k diskusi o roli zeměpanské moci. In *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis*. s. 5. V tisku.

pravděpodobně na základě staršího osídlení.⁹ Příkladná situace se nacházela na pravém břehu řeky Opavy, v dnešním prostoru města, kde byly odkryty fragmenty keramiky, která tuto osadu datovala do poslední třetiny až čtvrtiny 12. století. Podle Pavla Kouřila byl živelně osídlený prostor postupně překrýván plánovitou výstavbou, v jejímž areále byly na přelomu 12. a 13. století vymezeny dva tržní prostory, Horní a Dolní náměstí, propojené ulicí Mezi trhy.¹⁰ Závěry archeologického bádání sice nelze spojit s listinou z 26. prosince 1195 vydanou úředníkem Vladimírem se souhlasem jeho bratra olomouckého knížete Břetislava, která měla být vydána právě v Opavě, neboť se jedná o falzum pocházející pravděpodobně z kanceláře hradištského kláštera, a proto není jisté, kde se kníže v té době nacházel.¹¹ Pevnější půdu pod nohama nabízí privilegium z roku 1201 vydané králem Přemyslem Otakarem I., v němž je zmíněna i taberna, která se měla nacházet v Opavě. Shodou okolností i ona měla náležet k majetkům premonstrátské kanonie stejně jako ostatní čtyři krčmy v okolí Olomouce.¹² Propojíme-li tyto klášterní majetky se severněji položeným oldřišovským újezdem, jenž Hradisko vlastnilo od konce 12. století, vznikne nám náčrtek cesty, na niž byly postupně budovány strategické body nově vznikající správy regionu s jistou podporou zeměpána.¹³ Podle Martina Wihody mohly být tyto klášterní statky využívány jako útočiště opata cestujícího na sever do vzdálené provincie.¹⁴ To by si ovšem vyžadovalo dostatečně komfortní prostory, široké služby a zajištěné zásobování, které se neobejde bez právního zabezpečení, a proto se lze domnívat, že opavská taberna byla jakousi počáteční hospodářskou jednotkou dynamicky se rozvíjející tržní osady ležící na komunikaci, kolem níž se koncentrovaly prostředky pro výrobu potravinářských a řemeslnických produktů.¹⁵ Část tohoto potřebného zboží bylo dozajista sváženo z okolních vsí. Pro zjednodušení by bylo možné vymezit dané území na Opavsku mílovým právem města, v němž se odráží nejen potřeby měšťanstva, ale také informace o existenci dalších hospod na okolních vesnicích,¹⁶ jež byly propojeny sítí cest.¹⁷ Tento okruh nebyl ovšem ohraničen přesnou kružnicí a dosah mílového práva se mnohdy překrýval s jiným městem, jak je patrné v případě Uničova a Litovle.¹⁸ Nejstarší mílové právo v regionu obdržela v roce 1224 Opava. Podle něj se nesměly zakládat nové taberny a staré měly být zrušeny. Výjimku tvořily pouze církevní majetky, čímž pravděpodobně měla být vynahrazena škoda, kterou utrpěla kanonie přesunutím celní

⁹ Blíže BAKALA, Jaroslav. Nástup emfyteutické kolonizace a její úloha při stabilizaci feudální společnosti v českých zemích. In *Časopis Slezského muzea, Série B, Vědy historické, Acta Musei Silesiae (dále ČSM-B)*. 1983, Roč. 33.

¹⁰ KOUŘIL, P. *Život v raně středověkém...*, s. 28-29.

¹¹ WIHODA, M. První opavské století. In *Opava*. 2006, s. 43-44.

¹² BOČEK, A. [ed]. *CDM. Tom. II, č. 2. Olomouc, 1839, s. 2-3. ...quinque tabernas, I. in Olomuch, II. Techelschych, III. Nakel, IV. Bvnovich, quinta in Oppaua.*

¹³ Holasicko, pozdější Opavsko, bylo v této době ve správě panovníka, který pravděpodobně uděloval právo vystavět na svých pozemcích taberny. Svou moc demonstruje ještě ve 13. století, kdy už provincie náleží Opavským vévodům. CIEŠLA, Irena. *Taberna wczesnośredniowieczna na ziemiach polskich. Studia Wczesnośredniowieczna, tom. IV.* 1958, s. 202 - 203. – Analogickou situaci zásahu zeměpána do majetkoprávních věcí autorka spatřuje v dokumentu Kazimíra I, knížete pomořanského, povolujícímu výstavbu tabern.

¹⁴ WIHODA, M. *První opavské...*, s. 43-44.

¹⁵ NODL, Martin. Krčmy a krčmáři. In *Ad vita met honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám*. Brno : Matices moravská. 2003. 565 s; ZAREMSKA, H. Miejsca spotkań kultury masowej: karczmy i łaźnie. In: *Kultura polski średniowiecznej XIV – XV w.* 1997. 241 s.

¹⁶ BAKALA, J. Monopolizace tržních vztahů a mílové právo v městech severní Moravy a Opavska do počátku 15. století. In *ČSM-B*. 1973, roč. 22, č. 2, s. 114 - 133. – Autor popisuje specifický vývoj mílového práva až do 15. století.

¹⁷ SOBOTÍK, Bohuslav. Opavský rejstřík mostného z roku 1349. Příspěvek k historickému místopisu Opavska. In *ČSM-B*. 1962, roč. 12, s. 30-38, 79-90. – Soupis vesnic je napsán v jistém pořadí, pravděpodobně podle toho, jak byly objížďeny při vybírání dávek. Autor předpokládá, že tyto obce spadaly do tržní oblasti města.

¹⁸ BAKALA, J. *Monopolizace...*, s. 114 – 133.

stanice z Hradce do Hlubčic.¹⁹ I když většinou čteme o tabernách v držení církevních institucí, právo zakládat taberny na svých majetcích měli i světští pánové, což nám dosvědčuje lokační listina z roku 1253 pro Horní Benešov, jež obsahuje podobné omezení taberen v mílovém okruhu, avšak s výjimkou majetků Beneše z Úvalna,²⁰ který obdobnými mimoekonomickými zásahy zvyšoval rentabilitu svých pozemků. Z výše zmíněných privilegií vyplývá, že se v obou osadách nacházelo více takových objektů, avšak město bylo ještě odkázáno na dodávky, převážně piva, z okolních vesnic, a proto se mílové právo vztahuje pouze na prodejní místa. Ve druhé polovině 13. století se začíná již objevovat zákaz pivovarnictví v mílovém okruhu,²¹ což poukazuje na jistý obrat v hospodářské situaci měst, jejichž obyvatelé ve svém okolí nacházeli potřebná odbytiště svých produktů, které si vesničané mohli opatřit na již zformovaných trzích. K tomu bylo zapotřebí i spotřební místo, které by nakupovalo zásoby a získávalo peněžní hotovost z venkova. Díky popularity taberen byl vytvořen jakýsi stabilnější trh, který posílal finance zpět do oběhu.

Rozporuplná je funkce taberny, která se v literatuře objevuje pod různými názvy např. taverna, krčma, hospoda nebo šenk. Ve středověkých písemnostech mnohdy nalezneme většinou jeden pojem „taberna“ slučující všechny typy dohromady. Její úloha v tranzitním obchodě je v českých zemích doposud nejasná. Již Jaroslav Bakala vyvrátil starší tezi o tabernách jako centru obchodu a řemesel v slovanské předtržní ekonomice, kterou zastával Winfried Kuchler, avšak připustil, že největšího rozvoje dosahují právě v trzích osadách.²² Podobný názor spatřujeme v dílech polských a německých autorů,²³ kteří ji přímo spojují s cestou, na niž byla závislá, neboť právě po ní přicházeli její zákazníci a zásoby, jež si nemohla sama opatřit. Někdy se její funkce slučovala s blízkým stavením náležícím témuž majiteli. Na venkově se jednalo např. o mlýn, kam rolníci sváželi své obilí a dlouhou chvíli si mohli ukrátit u džbánu piva. Krčmy se mohly nacházet také poblíž přívozu,²⁴ bran²⁵ a náměstí, kde se vyskytovala největší klientela. Již ve 12. století vystupuje v písemných pramenech hospoda vedle náměstí v Bytomi, Bielsku a Chelmu. V českých zemích historiografie poměrně pokulhává za výsledky polského bádání masové kultury na cestách, jejíž součástí jsou tak rozšířené hospody, avšak v listinném materiálu lze nalézt důkazy o podobné situaci. V listině Přemysla Otakara I. pro Hradištský klášter z roku 1225, která se přímo zabývá vlastnictvím taberny v Přerově, se objevuje tato formulace „*in iam dicto loco sive foro Prerow tabernam*“.²⁶ Její lokalizace nasvědčuje určité potřebě být blízko svého zákazníka, kterému poskytuje zázemí a občerstvení. Na vesnici, kde se nemusel vždy vyskytovat prostor pro maloobchod, mohla zaujímat roli prodejce, jak nasvědčuje listina

¹⁹ BOČEK, A. [ed.]. *CDM. Tom. II.* č. 153, s. 155-156. – V listině je zmíněn vývoz vína do Polska, který procházel právě Hlubčicemi. O Hradeckém clu nenacházíme v pozdějších letech, žádné další zmínky.

²⁰ BAKALA, J. *Monopolizace...*, s. 117; BAKALA, J. K otázce kontinuity osídlení v lokovaných městech opavské provincie. In *ČSM-B.* 1973, roč. 22, č. 1, s. 58. – Hornobenešovická lokační listina hovoří o hlubčickém městském právu, a neboť Hlubčice existovali již ve 20. letech 13. století, je možné, že byly zajištěny podobným mimoekonomickým zásahem omezujícím taverny.

²¹ BAKALA, J. *Monopolizace...*, s. 117 – 118. – Hlubčicím je uděleno mílové právo se zákazem pivovarnictví v roce 1275.

²² BAKALA, J. *Monopolizace...*, s. 119.

²³ CIEŠLA, I. *Taberna...* s. 159 - 222. ZAREMSKA, Hanna. *Miejsca spotkań kultury masowej: karczmy i łaznie.* 1997. s. 241. GALAŻKA Ewa. Sieć karczem w Malopolsce na podstawie Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis Jana Długosza. In *Roczniki humanistyczne.* 1984, tom. 32, č. 2, s. 17 – 125. – Autorka poukázala na zvýšenou hustotu krčem v regionech, které byly přímo zapojeny v dálkovém obchodě. LINDENAU, Katja. »bürger und gastwirth allhier« Gastlichkeit an der via regia am Beispiel Görlitz. In MÜLLER, W. – STEINBERG, S. (Hr.). *Menschen unterwegs. Die via regia und ihre Akteure. Essayband zur 3. Sächsischen Landesaussstellung.* 2011. s. 82 – 89. – Zaměřuje se především na samotné město Zhořelec a jeho předměstí.

²⁴ CIEŠLA, I. *Taberna...*, s. 179. – Již v 2. polovině 12 století se měla vyskytovat krčma u přívozu v Kochowicích a v 1. polovině 13. století v Opatovicích.

²⁵ ZAREMSKA, H. *Miejsca...*, s. 242. – V Krakově a Toruni byly krčmy blíže k branám.

²⁶ FRIEDRICH, G. [ed.]. *CDB. Tom. II.* č. 279. Praha, 1912. s. 273.

z roku 1371 vydaná opatem cisterciáckého kláštera v Ładzie, kde se výslovně povoluje prodej „piva, chleba, masa, ryb, soli, hrachu, másla, sýru a všeho, co je nutné lidem k žití“ ve čtyřech tabernách ve vsi Kłodawa.²⁷ Oproti tomu ve vrcholně středověkém městě byla hospoda často využívána k dokončení smluv (tzv. litkup)²⁸, neboť nabízela nejen příjemné posezení v teple, ale i možné svědky a prostředky pro oslavu transakce.

Těžko si lze představit středověkou tabernu osaměle stojící při cestě, která by si vystačila s vlastními zdroji. Víme sice, že k samotné budově často náležely zahrady a další hospodářské budovy sloužící majiteli či nájemci, který je charakterizován jako svobodnější člověk „než čeledín na dvoře“,²⁹ ale to by nestačilo zasytit větší poptávku,³⁰ a proto se musela v okolí rozkládat další obydlí. Na vesnici si krčmář svůj starší význam většinou uchoval stejně jako i samotná hospoda, avšak byl neustále závislý na větších hospodářských centrech, odkud získával potřebné zdroje. Oproti tomu město postupně pohltilo hospodu i s hospodským a její funkce se přenesly na jiné prostory uvnitř městského organismu. Přesto předpokládáme, že „tabernator“ patřil ve městě mezi bohatší střední vrstvu, i když se pod tímto označením mimo jiné skrýval i šenkýř,³¹ který měl většinou právo prodávat pivo a víno. Jeho význam ve větších tržních střediscích, jako např. Vratislav, podtrhuje také pořadí v soupise cechů, kde se „tabernator, tabernatores“ objevoval mezi prvními jmenovanými hned po „mercatores“³² a někdy se osoba krčmáře vyskytla i ve svědečné řadě.³³

Hospodářský potenciál taberny premonstrátů si uvědomovali taky Opavané, a proto ji získali do vlastnictví někdy v první třetině 13. století a v roce 1260 jim Přemysl Otakar II. předal krčemný desátek, čímž se dostala pod jejich úplnou kontrolu.³⁴ Již v této době lze předpokládat, že celý proces byl výsledkem snažení patricijských rodin, které se poprvé objevili jako politická reprezentace Opavy v roce 1238.³⁵ Je možné, že někteří z nich vlastnili zpočátku i městskou hospodu a později i šenkovní dům. Obě tato zařízení očekáváme poblíž hlavních komunikací města, jak nasvědčují záznamy I. rektifikace karolinského katastru z 20. let 18. století. Podle tohoto soupisu se v Opavě nacházelo 65 šenkovních domů, z nichž 33 bylo situováno na Horním náměstí, 15 na Dolním náměstí a 8 na ulici Mezi trhy.³⁶ K tomuto stavu se město začalo přibližovat pravděpodobně již od roku 1224, kdy máme první záznam o obchodě s vínem, které putovalo z jihu přes Hlubčice do Polska.

Taktéž nastíněná proměna mílového práva indikuje vzrůst výrobních kapacit města, avšak o úplném právním oddělení šenkovních domů od taberen uvnitř obce se dozvídáme teprve na sklonku středověku z listiny opavského vévody Jana Korvína z 6. března 1494, kde na požadavek purkmistra, rady a celé opavské obce potvrdil městská privilegia, mezi nimiž byl i

²⁷ ZAREMSKA, H. *Miejsca spotkań...*, s. 241.

²⁸ NODL, M. *Krčmy...*, s. 567. CIEŚLA, I. *Taberna...*, s. 161.

²⁹ CIEŚLA, I. *Taberna...*, s. 200.

³⁰ CIEŚLA, I. *Taberna...*, s. 187-188. – Autorka poukazuje na rozličné příklady taberen, z nichž jsou odváděny platy, které se rovnají produkci menšího města, a tudíž předpokládáme, že poptávka po službách v hostinci byla natolik velká, že krčmář musel získávat zásoby z dalších zdrojů.

³¹ NODL, M. *Krčmy...*, s. 570. BAKALA, J. Příspěvek o vývoji měšťanského patriciátu (Opavské domy s právem k výčepu vína). In *Moravskoslezské pomezí v proměnách 13. věku. Výbor z článků a studií*. 2002. s. 301-326. – Platy plynoucí z šenkovních domů a z taberen není možné zaměňovat.

³² *Libri excessum et signaturarum*, fond Akta miasta Wrocławia, sygn. 669 – 725, mikrofilm T80 399 – T80 455, Archiwum państwowe we Wrocławiu.

³³ CIEŚLA, I. *Taberna...*, s. 214.

³⁴ WIHODA, M. *První opavské...*, s. 44 a 53.

³⁵ FRIEDRICH, G. [ed.]. *CDB. III./I, č. 179*. Praha, 1942. 223 s. – „dominus Burchardus notarius Oppauiensis, cives Oppauiensis: Winadus, Steven, Heroldus, Maroldus; Albertus de Vreundal et alii quam plures clerici et laici.“

³⁶ BAKALA, J. *Příspěvek...*, s. 301-326. – Mimo Opavu jsou zmíněna i další města, kde se nacházely domy s právem výčepu, jako např. Hlubčice, Horní Benešov, Krnov, Bílovec, Hlučín, Klimkovice, Odry, Andělská Hora, Bruntál, Vrbno, Wodzisław.

výrok: „...i tak vína šenkování podle starodávného obyčeje a domův vysazení...“.³⁷ Neznamená to nutně, že by mezi oběma objekty musely existovat nějaké rozdíly.³⁸ K porovnání nám dobře poslouží popis šenku od Bartoloměje Steina a taberny od německého studenta Johana Butzbacha. Oba dva popisují velice podobná vybavení, které se skládalo z lavice, stolu a jednoduchého nádobí, a podobné služby zahrnující jídlo a pití.³⁹ Je patrné, že hospoda zažívala již od středověku velké popularity, která se odrážela v dílech kronikářů Kosmy a Galla Anonyma, kteří si především stěžovali na uvolněné mravy panující v krčmách,⁴⁰ spisovatele Geoffreyho Chaucera, který použil hospodské prostředí pro vytvoření začátku vyprávění, kde se nejpravděpodobněji mohla setkat skupina zahrnující rytíře, abatyši, mlynáře, púhončího a další členy společnosti. Alkoholem posílená společnost budila špatný dojem nejen na církve, jež musela mnohdy zasahovat proti kněžím a farářům,⁴¹ kteří rádi navštěvovali hostince, ale i samotná města byla nucena regulovat provoz hospody a šenkovních domů. V mnohých případech se jednalo o policejní řády omezující noční život. Gdaňski Wilkierz stanovoval hodinu, kdy se nemělo prodávat žádné víno a ani pivo, v Toruni bylo přikázáno zavírat šenky dvě hodiny před západem slunce a v Krakově, stejně jako ve Vídni, užívali signál zvonu, který ohlašoval konec prodeje vína či piva na místě, ale prodej do domu povoloval.⁴² Z Krakovského nařízení vyplývá, že prostor uvnitř taberny byl oproti soukromým domům neošetřen starými městskými právy. Krom opilých návštěvníků byly hospody známy taky hazardními hrami a hospodskými rvačkami, kterým nebylo možné úplně zabránit. V Poznani v roce 1462 byla vydána statuta, která zakazovala vstup do hospody se zbraní.⁴³

Žádná opatření nedokázala zabránit přirozenému vývoji v místech stálých sociálních kontaktů, v jejichž středu stál sám krčmář jako stálý člen mikroprostoru vytvořeného v jeho podniku. Postava dobrosrdečného tloušťka se nám objevuje v jiném světle v Popravčí knize pánů z Rožmberka, kde byli zachyceni malí zloději a lapkové, kteří se nutně potřebovali zbavit své kořisti. V těchto transakcích vědomě figuroval právě hospodský.⁴⁴ Jakýsi Petr Dąmbrowský v roce 1502 v Poznani udal své kumpány. Mezi jmenovanými byl Swyancha, zvaný Starý, krčmář ze vsi Klonowa, ke kterému prý utíkali zloději schovat svůj lup.⁴⁵ Pomineme-li samotná města a vesnice, které musely navazovat na síť cest, aby měly nějakou naději na existenci v rozvíjejícím se regionu, jsou taberny dalším masově rozšířeným útvarům závislými na sociálních kontaktech lidí, jimž pouze poskytovaly prostředí ke komunikaci podobně jako dnes. Bohužel kvůli úzké pramenné základně není možné přesně načrtnout mapu těchto objektů, jak učinila Ewa Gołazka na základě zápisů Jana Długosze,⁴⁶ ale můžeme na základě analogií přiblížit tento mikrosvět a poukázat na společné znaky. Rozdíly mezi městskou a vesnickou tabernou se postupem času prohlubovaly, především díky postupným změnám v hospodářství uvnitř města, kde se vytvořily nové instituce přejímající částečně nebo úplně funkce taberny. Z těch sociálních ji zastínilo např. náměstí, kostel či radnice a z ekonomických trhy, jarmarky, jatka, cechy, šenkovní domy a pivovary atd. Přesto si taberna uchovala svou popularitu, se kterou některá města bojují i v dnešní době.

³⁷ BAKALA, J. *Příspěvek...*, s. 304.

³⁸ NODL, M. *Krčmy...*, s. 566. – Místo šenkování mělo být zařízení na výčep a hospoda i na přenocování.

³⁹ NODL, M. *Krčmy...*, s. 563-564. – Podává popis Johana Butzbacha. ZAREMSKA H. *Miejsca spotkań kultury masowej: karczmy i łaznie*. 1997. s. 242. Citovaná krátká poznámka Bartoloměje Steina.

⁴⁰ CIEŚLA, I. *Taberna...*, s. 165.

⁴¹ NODL, M. *Krčmy...*, s. 586 – Vizitační protokoly arcijáhena Pavla z Janovic.

⁴² NODL, M. *Krčmy...* s. 586 – Ve Vídni visel na věži svatoštěpánského chrámu „pivní zvon“ (pirglocke). ZAREMSKA H. *Miejsca spotkań kultury masowej: karczmy i łaznie*. 1997. s. 242.

⁴³ ZAREMSKA H. *Miejsca...* s. 247.

⁴⁴ NODL M. *Krčmy...* s. 566-567.

⁴⁵ ZAREMSKA H. *Miejsca...* s. 243 - 244.

⁴⁶ GALAZKA, E. *Sieć karczem...*, s. 17-125.

Zoznam bibliografických odkazov

Archívne pramene

Archiwum państwowe we Wrocławiu, fond Akta miasta Wrocławia, sygn. 669 – 725, mikrofilm T80 399 – T80 455, *Libri excessum et signaturarum 1440 - 1547*.

Literatúra

BAKALA, Jaroslav. K otázce kontinuity osídlení v lokovaných městech opavské provincie. In *Časopis Slezského muzea, Série B, Vědy historické, Acta Musei Silesiae*. 1973, roč. 22, č. 1, s. 50 – 65.

BAKALA, Jaroslav. Monopolizace tržních vztahů a milové právo v městech severní Moravy a Opavska do počátku 15. století. In *Časopis Slezského muzea, Série B, Vědy historické, Acta Musei Silesiae*. 1973, roč. 22, č. 2, s. 114 - 133.

BAKALA, Jaroslav. Nástup emfyteutické kolonizace a její úloha při stabilizaci feudální společnosti v českých zemích. In *Časopis Slezského muzea, Série B, Vědy historické, Acta Musei Silesiae*. ISSN 0323-0678, 1983, roč. 33, s. 97-104.

BAKALA, Jaroslav. Příspěvek o vývoji měšťanského patriciátu (Opavské domy s právem k výčepu vína). In *Moravskoslezské pomezí v proměnách 13. věku. Výbor z článků a studií*. Brno: Matice moravská, 2002. s. 301-326. ISBN 80-86488-08-X.

BOČEK, Antonín (ed). *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. Tom. II, č. 2, č. 153. Olomouc, 1839. 2-3, s.155-156.

BOČEK, Antonín (ed). *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. Tom. V, č. 73. Brno, 1850. s. 72-74.

CENDELÍN, Dušan. Postavení Uherského Brodu na raně středověké dopravní síti ve světle objevů relikvů zaniklých dopravních tras. In *Historická geografie*. ISSN 0323-0988, 2009, sv. 35, č. 1, s. 59 – 94.

CIEŚLA, Irena. Taberna wczesnośredniowieczna na ziemiach polskich. In *Studia Wczesnośredniowieczna*. 1958, tom. IV, s. 202 - 203.

ČAPSKÝ, Martin. Hospodářský obraz Moravsko-Slezského pomezí v době vlády Jana Lucemburského. In MAJER, David (ed.). *Král, který léta: Moravsko-slezské pomezí v kontextu středoevropského prostoru doby Jana Lucemburského*. Ostrava : Ostravské muzeum, 2011. s. 301-312. ISBN 978-80-904316-1-4.

ČAPSKÝ, Martin. Urbánní síť a jejich proměny na příkladu středověkého opavského vévodství. Příspěvek k diskusi o roli zeměpanské moci. In *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis*. 1 – 9 s. V tisku.

FRIEDRICH, Gustav (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. Tom. I, č. 79, č. 208. Praha, 1904 – 1907. s. 82-85, 194-197.

FRIEDRICH, Gustav (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. Tom. II, č. 279. Praha, 1912. 273 s.

FRIEDRICH, Gustav (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. Tom. III/1, č. 179. Praha, 1942. 223 s.

GALAŹKA, Ewa. Sieć karczem w Malopolsce na podstawie Liber beneficiorum dioecesis Cracowiensis Jana Długosza. In *Roczniki humanistyczne*. ISSN 0035-7707, 1984, tom. 32, č. 2, s. 17 – 125.

KOUŘIL, Pavel. Život v raně středověkém městě ve světle archeologie. In *Opava*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2006. s. 27 - 42. ISBN 80-7106-808-X.

KOUŘIL, Pavel. – PRIX, Dalibor. – WIHODA, Martin. *Hrady českého slezska*. Brno : Archeologický ústav AV ČR, 2000. 645 s. ISBN 80-86023-22-2.

LINDENAU, Katja. »bürger und gastwirth allhier« Gastlichkeit an der via regia am Beispiel Görlitz. In MÜLLER, Winfried – STEINBERG, Swen (Hr.). *Menschen unterwegs. Die via regia und ihre Akteure. Essayband zur 3. Sächsischen Landesausstellung*. Dresden : Sandstein, 2011. s. 82 – 89. ISBN 978-3-942422-33-8.

NODL, Martin. Krčmy a krčmáři. In *Ad vita met honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám*. Brno : Matice moravská, 2003. s. 563 - 570. ISBN 80-86488-13-6.

SOBOTÍK, Bohuslav. Opavský rejstřík mostného z roku 1349. Příspěvek k historickému místopisu Opavska. *Časopis Slezského muzea, Série B, Vědy historické, Acta Musei Silesiae*. 1962, roč. 12, s. 30-38, 79-90.

WIHODA, Martin. První opavské století. In *Opava*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2006. s. 43 – 56. ISBN 80-7106-808-X.

ZAREMSKA, Hanna. Miejsca spotkań kultury masowej: karczmy i łaźnie. In *Kultura polski średniowiecznej XIV – XV w.* Warszawa: Instytut Historii PAN, 1997. s. 239 - 254. ISBN 83-8510-92-7.

Vojenské obsadenie Spiša a jeho návrat pod uhorskú správu v roku 1772

The military occupation of Spiš and return under Hungarian administration in 1772

Viera Jurková

Abstrakt

Dejiny Spiša tvoria významný priesečník dejín Slovenska a Poľska. Po zálohovaní tejto oblasti v roku 1412 došlo k jej opätovnej reinkorporácii až v druhej polovici 18. storočia, kedy slabosť Poľska podnietila záujem okolitých krajín posilniť sa na jej úkor. Aj Rakúsko, ktoré sa obávalo narušenia európskej rovnováhy síl, sa nakoniec pripojilo k dohode Ruska a Pruska o delení Poľska. Samotnej zmluve však predchádzalo vojenské obsadenie tejto oblasti cisárskou armádou.

Abstract

History of Spiš district is an important point of intersection of the History of Slovakia and Poland. After pawning the area in 1412 it was reincorporation in the second half of the 18th century, when the weakness of Poland prompted the interest of the neighboring countries – Russia and Prussia – to strengthen their expense. Even Austria, which feared disruption of the European balance of power, eventually joined the agreement of Russia and Prussia on partitioning of Poland. However, the agreement itself was preceded by military occupation of this district by the Imperial army.

Kľúčové slová: Spiš. Prvé delenie Poľska. Jozef II. Mária Terézia. Katarína II. Fridrich II. Barská konfederácia.

Keywords: Spiš. First Partition of Poland. Joseph the IIth. Maria Theresa. Catherine the IIth. Fridrich the IIth. Confederation of Bar.

Vyriešenie sporu o územie Spiša bolo v záujme uhorských kráľov od čias jeho zálohovania v roku 1412 až po nami sledované 18. storočie. Treba podotknúť najmä to, že vojenské obsadenie tohto územia v rokoch 1769 - 1772 spustilo lavínu udalostí, ktorých dopad poznamenal vývoj Poľska na niekoľko ďalších storočí.

Cieľom tohto príspevku je priblížiť túto problematiku, pripomenúť už známe fakty a objasniť hlavné otázky, ktorými by sa mala slovenská historiografia zaoberať. Východiskom pre tento príspevok je štúdia Horsta Glassla *Der Rechtsstreit um die Zips vor ihrer Rückgliederung an Ungarn*, v ktorej autor analyzoval pramene z viedenského archívu a zameral sa najmä na právnu stránku tohto problému. Približuje dokumenty zo zákulisia viedenského dvora, pričom sa zameral na štyri hlavné body: na sporné vlastnícke právo Uhorska na tieto územia, na samotnú vojenskú okupáciu zálohu, na určenie hraníc monarchie a pripojenie ďalších priľahlých oblastí po prvom delení Poľska¹.

Zálohovanie Spiša je mnohými, najmä autormi 19. storočia, chápané len v kontexte tzv. východnej otázky, respektíve ako nejakého spúšťača prvého delenia Poľska. Tu by bolo dobre spomenúť aspoň najvýznamnejších z nich. Snáď najpodrobnejšie priebeh delenia Poľska opísal vo svojej trojdielnej publikácii z roku 1873 Adolf Beer, ktorá vyšla pod názvom *Die erste Theilung Polens*.² Okrem samotného opisu je jej súčasťou aj zbierka publikovaných prameňov, zahŕňajúca väčšinu najdôležitejších dokumentov. Výbornou pramennou bázou je aj dvojdielna publikácia *Histoire des révolutions de Pologne* od Pierra Jouberta³, vydaná tesne po prvom delení Poľska v roku 1775. Nepochybne veľký význam má aj viacero prác z pera Alfreda R. von Arnetha: počnúc publikovanou korešpondenciou Márie Terézie, Jozefa II., kancelára Kaunitza⁴ či ruskej cárovnej Kataríny II.⁵, desaťdielnou monografiou o vláde Márie Terézie⁶ končiac. Za zmienku určite stoja aj dve diela zaoberajúce sa delením Poľska v kontexte východnej otázky: rozsiahla publikácia Beera *Die orientalische Politik Österreichs seit 1774*⁷, druhá z pera Alberta Sorela *The Eastern question in the eighteenth century*.⁸ Z historikov 20. storočia sa tejto téme venoval okrajovo Derek Beales v prvej časti dvojdielnej monografie o Jozefovi II.⁹ Slovenskí, ale ani poľskí historici nevenovali tejto téme doposiaľ veľa pozornosti, avšak posledné roky dokazujú čoraz väčší záujem spoločnosti o preskúmanie tohto, pre spišské mestá veľmi dôležitého obdobia.¹⁰

Pre lepšie pochopenie situácie, ktorá nastala v rokoch 1768 - 1772 a vyústila do reinkorporácie Spiša do Uhorska, je nutné pripomenúť niektoré historické fakty. Výbojná politika Žigmunda Luxemburského vyprázdnila jeho pokladnicu natoľko, že bol nútený podpísať dohodu so švagrom, poľským kráľom Vladislavom Jagelovským, ktorou si

¹ GLASSL, Horst. *Der Rechtsstreit um die Zips vor ihrer Rückgliederung an Ungarn*. In *Ungarn – Jahrbuch*. Mainz: Hase & Koehler Verlag, 1969. s. 23 – 50.

² BEER, Adolf. *Die erste Theilung Polens*. 1. - 3. časť. Wien : Carl Gerold's Sohn, 1873. 329 s.; 360 s.; 275 s.

³ JOUBERT, Pierre (ed.). *Histoire des révolutions de Pologne*. 1. – 2. časť. Warsowie : 1775. 528, 617 s.

⁴ *Maria Theresia, Joseph II. and Leopold II. Ihr Briefwechsel*. 1.- 3. časť. ARNETH, Alfred, R. von (ed.). Leipzig : K. F. Köhler, 1866 - 1873. 305 s., 403s., 392s.; *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*. 1.- 4. časť. ARNETH, A., R. (ed.). Wien : Wilhelm Braumüller, 1881. 373, 515, 479, 622 s.

⁵ *Joseph II. und Katharina von Russland*. ARNETH, A., R. (ed.). Wien : Wilhelm Braumüller, 1869. 393 s.

⁶ Nami sledované obdobie je opísané v siedmom a ôsmom dieli. ARNETH, A., R. *Geschichte Maria Theresia's: letzte Regierungszeit*. 7.- 8. časť. Wien : Wilhelm Braumüller, 1876-1877. 713, 612 s.

⁷ BEER, A. *Die orientalische Politik Österreichs seit 1774*. Praha : Tempsky, 1883. 833 s.

⁸ SOREL, Albert. *The Eastern question in the eighteenth century*. London : Methnen & Co., 1898. 270 s.

⁹ BEALES, Derek. *Joseph II. In the shadow of Maria Theresa : 1741 – 1780*. 1. diel. Cambridge : University Press, 2008. 568 s.

¹⁰ Dôkazom narastajúceho záujmu o spišskú otázku je aj medzinárodná konferencia *Časť Spiša v zálohu poľských kráľov*, ktorá sa uskutočnila 9. - 10. novembra 2012 v Starej Ľubovni a Spišskej Novej Vsi.

od neho požičal 37 000 kôp českých grošov a do zálohy mu dal 13 spišských miest¹¹, Ľubovniansko - podolínske panstvo (hrad a mesto Stará Ľubovňa, podolínecku pevnosť a príslahlé dediny) a mestečko Hniezdne.¹² Zálohu tvorili tieto mestá so všetkými odvodmi (príjmami i plodinami), pod poľskú správu patrili všetky príslahlé usadlosti, polia, lúky, mlyny, rybníky i súdnictvo. Tieto mestá po pripojení vytvorili administratívnu jednotku tzv. Starostiu Spisz, respektíve Spišské starostovstvo. Správcom bol starosta, ktorého vymenúval poľský kráľ a ktorý sídlil na Ľubovnianskom hrade. Poľská administratíva vykonávala nad týmto územím len dohľad, spravovala ekonomické záležitosti, najmä záležitosti súvisiace s výberom daní. Podobne bola organizovaná aj správa zvyšných 13 miest, z ktorých sa vytvorila Provincia XIII spišských miest, na čele ktorej stál gróf a jej strediskom bola Spišská Nová Ves. Starosta mal nad nimi len všeobecný dohľad a vykonával aj úlohu sprostredkovateľa kontaktu s kráľom. Formálne teda tieto mestá patrili naďalej do Uhorska, poľská strana ich len spravovala / po finančnej stránke/.¹³ Toto „*dvojité občianstvo*“ obyvatelia miest veľmi často využívali vo svoj prospech.¹⁴

Spiš bol najbohatší a najkultúrnejší kraj Uhorska a zálohované mestá ležali na križovatkách významných obchodných ciest. Poľsko tak získalo kontrolu nad obchodom s rudami (predovšetkým meďou). Poľsko mohlo mať svoje vojská umiestnené aj mimo zálohovaných miest, a tak sa dostalo do stredu rozvinutého banského kraja, neďaleko od Gelnice a Smolníka. Zálohovaná oblasť netvorila kompaktné územie, ale šesť od seba oddelených enkláv. Poľské jednotky tak mohli strážiť aj všetky dôležité cesty, ktoré tieto časti zálohu spájali. Vyčlenenie z komunity 24 spišských miest však nemal pre zálohované mestá fatálne dôsledky, skôr naopak. Poľská ochrana týchto miest spôsobila nebývalý ekonomický rozmach oblasti, ktoré tvorili istú formu konkurencie pre ostatné spišské či uhorské mestá.¹⁵ Uhorskí kráľi si počas celej doby zálohu veľmi dobre uvedomovali stratu príjmov a preto sa mnohokrát snažili o ich vykúpenie.¹⁶ Hoci sa nakoniec Spiš definitívne vrátil pod uhorskú správu v roku 1772, okolo samotného zálohu sa vytvára množstvo otázok, na ktoré by bolo treba odpovedať.

Prvým sporným momentom je samotná zálohová listina, najmä jej legálnosť a právna stránka dokumentu. Cieľom nie je analyzovať celý dokument, len jeho časti, ktoré boli nanajvýš problematické. V prvom rade sa natíska otázka, či Žigmund Luxemburský vydaním tejto listiny neporušil zásady Zlatej buly z roku 1222, ktorá zakazovala scudzíť územie patriace uhorskej korune. Tu však nešlo o predaj, ale len o zálohovanie tohto územia, čo bolo prinajmenšom bežnou finančnou transakciou a zásady záložného práva boli koniec – koncov v 14. storočí všeobecne známe. Poľský kráľ toto územie mohol síce spravovať vlastným aparátom, avšak stále bolo súčasťou Uhorska a cirkevne spadalo pod ostrihomskú diecézu. Navyše, zálohovú listinu potvrdili aj uhorskí svetskí a cirkevní

¹¹ Medzi tieto *Universitas Saxorum Terrae Scepus* patrili: Valtensdorf (Spišská Belá), Leibitz (Ľubica), Menhardsdorf (Víbov), Georgenberg (Spišská Sobota), Deutschendorf (Poprad), Michelsdorf (Stráže), Wallendorf (Spišské Vlaky), Zipser-Neudorf (Spišská Nová Ves), Rissdorf (Ruskinovce), Fölka (Veľká), Kirchdrauf (Spišské Podhradie), Matzdorf (Matejovce), Dursdorf (Tvarožná).

¹² Kráľ Žigmund dáva do zálohu poľskému kráľovi Vladislavovi II. 13 spišských miest a 3 mestá z panstva Stará Ľubovňa za 37 000 kôp českých grošov (Zágreb, 8.11.1412). In *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov*. Zv. 5. Bratislava : Národné literárne centrum, 2001. s. 168.

¹³ ŠTEVÍK, Miroslav – TIMKOVÁ, Michaela. *Dejiny hradu Ľubovňa*. Stará Ľubovňa : Ľubovnianske múzeum, 2005. s. 37-42.

¹⁴ Využívali svoje postavenie a častokrát si nechávali potvrdiť svoje privilégia aj Uhorskou, aj Poľskou korunou.

¹⁵ Touto rivalitou najviac trpeli Levoča a Kežmarok, no tiež Košice, Prešov, Bardejov či Sabinov. Zálohované mestá mali mnoho výsad, akými boli napr. oslobodenie od tridsiatkov, mýt a pod.

¹⁶ O vyplatenie dlhu sa snažil niekoľkokrát aj sám Žigmund Luxemburský, či neskôr Matej Korvín, niekoľko neúspešných pokusov sa vyskytlo aj v priebehu 17. a 18. storočia. SUCHÝ, Michal. Spišské mestá v poľskom zálohu. In MARSINA, Richard (ed.). *Spišské mestá v stredoveku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974. s. 55-87.

predstaviteľia. Po právnej stránke teda potvrdením tejto listiny a vyplatením sumy vstúpil dokument do platnosti.¹⁷

Ako sa zdá, listina však mala niekoľko nedostatkov, ktoré sa v plnej miere ukázali pri snahe o vykúpení zálohu. To súviselo pravdepodobne s nedocenením možných následkov a situácie, keďže zásady záložného práva Žigmund určite poznal. Išlo najmä o to, že v listine chýba presne vymedzené časové obdobie, v ktorom by sa mal dlh splatiť. Poľská strana sa v neskoršom období odvolávala práve na tento bod. Tvrdili, že Žigmund pri vyplatení zálohu ústne prisľúbil, že ak dlh nebude vyplatený v stanovenej lehote, tak sa výkupná cena zdvojnásobí. Lehota mala uplynúť krátko po Žigmundovej smrti. Od toho sa odvíja aj dlžná suma, ktorú Poliaci s odstupom času navyšovali.¹⁸ Pritom sa v listine uvádza, že Žigmund má vyplatiť 37 000 kôp českých grošov alebo rovnaké množstvo zlata, pričom úlohu úrokov zohrávali príjmy zo zálohovanej oblasti. Listina tiež neobsahuje článok o trestných sankciách pre poľskú stranu v prípade, že by odmietli vydať spišské mestá. Túto absenciu poľská strana skutočne niekoľkokrát využila, čím de facto túto listinu v súlade so záložným právom anulovala.

Otázny tiež zostáva samotné vlastníctvo zálohovanej časti Spiša a vymedzenie jeho hraníc. Už pred samotnými akciami na Spiši v roku 1769 uskutočnil Kaunitz prvé kroky, ktoré mali v Márii Terézii podnieť záujem o vyriešenie tejto záležitosti. V roku 1764, ešte pred voľbou Stanislava Poniatowského za poľského kráľa, nechal vypracovať cisárskym komisárom Rosenthalom dokument, ktorý mal zmapovať uhorské právne nároky na zálohované spišské mestá. Treba však podotknúť, že v tom čase ani jedna strana nedisponovala originálnou zálohovou listinou. V každom prípade však Rosenthal pripísal „*dominium supremum*“ uhorskej korune.

Poliaci sa na druhej strane bránili, že tieto oblasti získala poľská koruna premlčaním. Faktom tiež je, že samotná Dvorská kráľovská rada v tajných dokumentoch priznala, že viedenský dvor nedisponuje relevantnými dokumentmi o vlastníctve spišských miest. Rosenthal sa vo svojom stanovisku odvolával na zvykové právo a niektoré listiny, v ktorých sa o spišských mestách hovorí ako o „*do Uhorska patriacich*“. Vzhľadom na tieto skutočnosti bolo tiež problémom presné vymedzenie hraníc, čo neskôr monarchia využila pri vytváraní vojenského kordónu, kedy došlo k jeho úmyselnému rozšíreniu. Do oblasti bol už v októbri 1769 vyslaný cisársky komisár Jozef Török, ktorý mal preskúmať dokumenty z archívu v Spišskej Kapitule. Hranicu sa snažil posunúť čo najviac na sever a Uhorsku prisúdil aj mestá Ľubovňa, Lipník a Červený kláštor, čím výrazne skrátil poľsko – uhorskú hranicu. Vo svojej nóte sa opieral o množstvo dokumentov, ktorých hodnovernosť je prinajmenšom sporná.¹⁹ Toto cisárske úsilie vymedziť hranice nakoniec potvrdzuje aj vojenské mapovanie tejto oblasti, ktoré bolo neskôr zaradené do tzv. jozefínskeho vojenského mapovania.

Zvláštnu pozornosť by si zaslúžil aj výskum regionálnych hospodárskych, politických a sociálnych dejín Spiša v 18. storočí. Hoci sa už niekoľko štúdií tejto problematike venuje²⁰, stále nie je dostatočne spracovaný dopad zálohu na tieto mestá. Napomôcť by tomu mohlo podrobnejšie štúdium archívnych materiálov z fondov archívu v Levoči, Starej Ľubovni a Poprade. Mnohé dokumenty sa nachádzajú aj v Kežmarskej lyceálnej knižnici.

Z doteraz známych skutočností je zrejmé, že zálohovanie nemalo na spišské mestá negatívny vplyv, skôr naopak. Obdobie zálohu je považované za obdobie ich najväčšieho rozvoja. Mestá vytvorili Zväz 13 spišských miest, ktorý si zachoval svoju pôvodnú

¹⁷ SUCHÝ, M. *Spišské mestá*.....s. 58.

¹⁸ GLASSL, H. *Der Rechtsstreit um die Zips*..... s. 26.

¹⁹ GLASSL, H. *Der Rechtsstreit um die Zips*.....s. 38-42.

²⁰ Sem môžeme zaradiť napr. zbierku štúdií v zborníku *Spišské mestá v stredoveku*, najmä niekoľkokrát citovanú štúdiu Michala Suchého.

organizáciu a samosprávu, vychádzajúcu z kolektívneho privilégia z roku 1271 a právnej zbierky *Zipser Willkühr* z roku 1370. Tým, že sa dostali pod permanentnú kontrolu dvoch štátov, sa vytvoril predpoklad aj pre ich, najmä hospodársky rozkvet. Stará Ľubovňa, Podolíneček a Hniezdne sa vyvíjali ako typické pohraničné mestečká, ale so Zväzom 13 spišských miest ako obchodným konkurentom museli rátať ostatné spišské mestá, hlavne Kežmarok a Levoča, no aj ostatné východoslovenské kráľovské mestá. Ich špecifické postavenie im prinášalo mnoho výhod, okrem iného aj množstvo privilégií potvrdzovaných oboma kráľovstvami.²¹

Na druhej strane treba pripomenúť aj negatíva, ktoré zálohovanie prinieslo. Išlo najmä o vykorisťovanie zo strany poľských starostov, predovšetkým Lubomirskovcov, ktorí mnohokrát vymáhali pre vlastnú potrebu naturálne a peňažné dávky, zaberali mlyny, pozemky či krčmy. Vrchol dosiahlo toto vykorisťovanie v priebehu 18. storočia za starostovania Teodora Lubomirského, ktorého pre zlé vzťahy s mestami označovali súčasníci za „*knieža pekelných temnôt*“. Dokonca sa snažil zaviesť poľštinu ako úradnú reč. Po jeho smrti pripadol hrad Ľubovňa a Ľubovniansko – podolínske domínium kráľovi Augustovi III., ktorý ho daroval svojej manželke Márii Jozefe. V jej mene spravoval Spišské starostovstvo minister Brühl, ktorý sa v roku 1757 stal aj starostom. Posledné roky starostovstva sa spájajú s Kazimírom Poniatowskim, ktorý ho dostal do daru od svojho brata, poľského kráľa, doživotne. Udalosti, ktoré nasledovali, predovšetkým obsadenie tohto územia konfederátmi a neskôr cisárskou armádou, nijako rozvoju miest nepomohli. Permanentné finančné zaťažovanie obyvateľstva spôsobilo, že aj samotní obyvatelia sa snažili o opätovné začlenenie do Uhorska.²² Istým svedectvom, i keď ťažko povedať, do akej miery objektívnym, je aj cisárova poznámka v denníku, ktorú urobil počas svojej cesty po Uhorsku v lete 1770: „...*Pokiaľ siahajú hranice, tak ďaleko sme v súlade s našimi právami.. Vykúpenie 13 miest by bolo veľmi užitočné. Vynášajú 15 000 dukátov... A aj samotní obyvatelia ma uistili o tom, že by to /pripojenie k Uhorsku/ s radosťou prijali.*“²³

Ďalším okruhom záujmu by mali byť medzinárodno – politické okolnosti, za ktorých došlo k ukončeniu zálohu.²⁴ Pretože hoci Kaunitz už dávno pred udalosťami v Poľsku prejavil záujem znova otvoriť túto otázku, až občianska vojna v Poľsku vytvorila také diplomatické predpoklady, že sa pripojenie Spiša k Uhorsku nestretlo s väčšími protestami. Stručne objasniť medzinárodnú situáciu v nami sledovanom období je naozaj veľmi ťažké. Celoeurópsky konflikt, ktorý vznikol akoby „*nechtiac*“, bol len výsledkom kumulovania problémov a permanentnej intervencie Kataríny II. v Poľsku. Po sedemročnej vojne sa poľská slabosť preukázala v plnej sile a jej hlavný problém – nededičnosť poľskej koruny – nevyriešila ani vojna o poľské nástupníctvo v rokoch 1733 – 1735²⁵. Keď v roku 1763

²¹ SUCHÝ, Michal. *Spišské mestá*.....s. 71-83.

²² ŠTEVÍK, M. – TIMKOVÁ, M. *Dejiny hradu Ľubovňa*.....s. 85-94.

²³ Hof-, Haus- und Staatsarchiv Viedeň (ďalej len HHSA), fond Familienarchiv (FA), Hofreisen 2, fascikel 3. Cesta trvala v čase od 23. 4. do 28. 6. 1770, počas ktorej mal mladý cisár sledovať priebeh zavádzania urbárskej regulácie. Jeho sprievod tvoril jeho švagor princ Albert, gróf Lacy /prezident Dvorskej vojenskej rady/ a generáli Miltitz a Nostitz, čo svedčí aj o tom, že skutočné ciele cesty Jozefa II. boli vojenského charakteru. Pravdepodobne súviseli s prebiehajúcimi akciami na Spiši a vojenským mapovaním tejto oblasti.

²⁴ Autorka sa tomuto problému venovala v referáte *Prvé delenie Poľska a spišský záloh*, ktorý odznel na už spomínanej konferencii v Spišskej Novej Vsi 10. novembra 2012.

²⁵ Vojna sa odohrála medzi koalíciami Francúzska, Španielska a Bavorska, na druhej strane stálo Rakúsko, Rusko, Prusko a Dánsko. Hlavným dôvodom bol boj o poľskú korunu medzi Stanislavom Leszczyńskim a Augustom III. Saským. V roku 1732 bol dokonca Ruskom, Pruskom a Rakúskom podpísaný špeciálny tajný dokument, ktorý ponechával v platnosti staré výsady šľachty, najmä libertum veto – tzv. *przymierze trzech czarnych orłów* alebo *Traktat Loewenwolda* (Dokument o sukcesji tronu w Polsce z 13. 9. 1732). POTKAŃSKI, Waldemar. Międzynarodowa układ sił w Europie w połowie XVIII wieku oraz stosunek mocarstw europejskich wobec konfederacji barskiej. In *Sandecko-spišské zošity* 3. Nowy Sącz : Muzeum Okręgowe, 2009. s. 14.

zomrel August III. Saský, otázku nástupníctva rýchlo vyriešila Katarína II., ktorá krytá spojeneckou zmluvou s Fridrichom II., stopäťdesiatitisícovým vojskom a úplatkami, prinútila poľský snem zvoliť za kráľa jej bývalého milenca, Stanislava Poniatowského. Zámenkou pre neustálu intervenciu zo strany Ruska, neskôr aj Pruska²⁶, bola pritom otázka náboženskej neznášanlivosti, keď sa snažili za každú cenu obhájiť práva pravoslávnych veriacich a luteránov v Poľsku. Navyše, na čele krajiny stála rodina Czartoriszkých, tzv. Familia, ktorá bola silne proruská. Pravdepodobne aj pod jej vplyvom bola nakoniec podpísaná rusko – poľská dohoda, na základe ktorej Rusko garantovalo územnú celistvosť Poľska a to zas ponechanie svojej anarchistickej ústavy prijatím tzv. kardinálneho práva. V krajine to vyvolalo vlnu odporu, vytvorilo sa niekoľko skupín bojujúcich proti sebe navzájom.²⁷ Najvýznamnejšou bola konfederácia nižšej katolíckej šľachty, ktorá vznikla v meste Bar na Podolí v roku 1768, ktorá agitovala za obnovu nadradenosti katolíckej cirkvi, vylúčenie disidentov zo zamestnania vo verejnom živote, za vypovedanie zmluvy s Ruskom a v neposlednom rade za úplnú nezávislosť Rzeczpospolitej od Ruska.²⁸ Konfederáti sa obrátili so žiadosťou o pomoc na Francúzsko a Rakúsko. Oficiálnym stanoviskom Viedne v tejto fáze bola prísna neutralita. Francúzsko, po sedemročnej vojne značne vyčerpané, sa snažilo k zákroku podnietiť aspoň spojeneckú tureckú diplomaciu. Spočiatku sa zdalo, že Porta nemá záujem sa v tejto veci angažovať, no po Kataríniných úspechoch sa začali čoraz viac obávať posilnenia ruskej moci v Moldavsku a na Kryme. Poslednou pomyselnou kvapkou bolo zabratie Krakova a prekročenie hraníc pri Balte ruskými oddielmi, ktoré prenasledovali vojská konfederátov. Odpoveď na seba nenechala dlho čakať, 6. októbra 1768 zajali Turci ruského rezidenta a odviekli ho na zámok Siedmych veží, čo nebolo v skutočnosti nič iné, ako slávnostná forma vyhlásenia vojny podľa tureckej praxe v medzinárodnom práve.²⁹

Vyhlásenie vojny všetkých prekvapilo, nikto nebol na vojnu pripravený, aj preto sa o tejto vojne alegoricky hovorilo ako o vojne jednookého so slepým. Vypuknutia vojny sa najviac obával Fridrich II., ktorého s Ruskom spájalo spojenectvo a zmluva o vzájomnej pomoci. Rovnakého zmýšľania bol i mladý cisár Jozef II., ktorý ako veliteľ armády presne vedel, v akom stave sa jeho vojsko nachádza. Fridrich už v roku 1766 navrhoval Rakúsku spojenectvo, čo vtedy Kaunitz rázne odmietol. Spoločné záujmy a strach zo zatiahnutia do vojny však zbližil dvoch najväčších nepriateľov, s čím musela súhlasiť i Mária Terézia. V novembri 1768 nariadila svojmu ministrovi v Berlíne, aby Fridrichovi navrhol spojenectvo, ktoré malo byť potvrdené na ich stretnutí v auguste 1769. K rokovaniu naozaj došlo, Jozef II. a Fridrich II. sa stretli v sliezskom meste Nisa 25. augusta 1769. Hoci mali spoločný cieľ – zachovať neutralitu a napriek tomu niečo získať, nepadlo ani slovo o projekte sprostredkovania mieru³⁰, čo bolo kľúčovým bodom Fridrichových kombinácií.

²⁶ Mémoire de la Russie, en saveur des Dissidens de Pologne (14. 9. 1764) alebo Mémoire du Roi de Prusse en saveur des Dissidens. In JOUBERT, P. (ed.). *Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'August III.* Warsawie, 1775 s. 304-308.

²⁷ EVERSLEY, G. *The partitions of Poland*.....s. 38-39.

²⁸ Manifeste de la Confédération général de Bar. In JOUBERT, P. (ed.). *Histoire des révolutions de Pologne*.... 2. časť s. 351-353.

²⁹ Copie du Manifest du Grand-Seigneur. (30. 10. 1768) a Copie de la Déclaration de Sa Majesté Impériale de Russie, adressé à toutes les Cours de l'Europe sur l'arrêt des on Ministre Résident à Constantinople. (1. 12. 1768). In JOUBERT, P. (ed.). *Histoire des révolutions de Pologne*.... 2. časť s. 322-327.

³⁰ Pruský kráľ si bol príliš dobre vedomý, že ďalšie jeho kroky budú závisieť od postoja Rakúska. To by buď zostalo verné francúzskej aliancii a v tom prípade by viedlo vojnu s Turkmi a Poľskom, alebo by sa nechalo zlákať jeho návrhom a prijalo by tak aj „sľubovaný kus východného koláča“. Aby získal Rusko na svoju stranu, musel by ho odškodniť za jeho výdavky vo vojne, oddeliť od seba Rakúsko a Francúzsko a uspokojiť Viedenský dvor tak, aby nebol v pokušení spojiť sa s Ruskom, ani mu brániť v jeho výbojoch. Vytvoril systém rozdelenia niektorých poľských provincií medzi Rusko, Prusko a Rakúsko. Pre Prusko a Rakúsko by to bola de facto odmena za

Výsledkom stretnutia bolo deklarovanie si vzájomnej neutrality formou tajnej výmeny listov, čo síce nemalo veľký diplomatický význam, ale znamenalo to začiatok vzájomného porozumenia a nastúpenie cesty spoločnej politiky.³¹

Rok 1770 bol pre ruské vojská nanajvýš úspešný, keď sa im podarilo obsadiť Moldavsko a Valašsko a Turkov zatlačili až k Čiernemu moru. To vyvolalo ďalšiu vlnu diplomatických reakcií. Prvou bolo vyhrážanie sa Viedne, že zakročí, ak nebudú ruské zisky obmedzené. Začiatkom septembra sa Fridrich II. opäť stretol s cisárom, tentokrát však rozhovory viedol kancelár Kaunitz. Význam tohto stretnutia bol nepatrný. Oveľa dôležitejšia bola návšteva princa Henricha, brata pruského kráľa, v Peterburgu v októbri 1770. Katarína v rozhovoroch vyhlásila, že je ochotná rokovať o myšlienke mieru a Henrich ju oboznámil s plánom delenia Poľska. Ruská cárovná však odmietla mierové sprostredkovanie za podmienok, aké jej boli navrhnuté. V tejto situácii sa najviac prejavila nejednotnosť viedenskej politiky. Zatiaľ čo Kaunitz bol fanatikom v otázke vedenia vojny proti Rusku, Jozef bol zástancom Fridrichovej myšlienky sprostredkovania mieru. Navrhoval okamžitú mobilizáciu vojska, čo by malo „udržať Rusov v neistote, či budú napadnutí, Prusko by tak ostalo na pochybách, či bude nútené...sa vysloviť za alebo proti, a tým [by sme] udržali [Turkov] v nádeji pevnej podpory.“ Ak by aj nakoniec bola Osmanská ríša zničená alebo prinútená uzavrieť ponížujúci mier, monarchia by v každom prípade získala a udržala si niektoré východné provincie ako kompenzáciu za ruskú expanziu.³² Cisárovná bola ráznou odporkyňou vojny, delenia, vojenských akcií a ako dokonca sama priznala, najradšej by bola, keby neexistovala žiadna zahraničná politika.³³ Ešte na jar deklarovala neutralitu, no nakoniec sa rozhodla pre politiku kompromisov a priklonila sa na tureckú stranu. Kaunitz veril, že sa im od Porty podarí získať viac ako od Rusov a tým by sa vyvaroval pomoci pruského kráľa. Dôsledkom jeho rokovaní bola tajná spojenecká dohoda podpísaná v noci zo 6. na 7. júla 1771.³⁴

Pruský kráľ sa však nevzdával svojho plánu a opakovane naliehal na Katarínu II., aby prijala pruské podmienky na uzavretie mieru. Tieto prusko – ruské rokovanie prebiehali priam súčasne s rakúsko – tureckými a ich výsledkom bola tajná dohoda o delení Poľska podpísaná zástupcami vlád 5. januára 1772 v Sankt Peterburgu. Jej obsahom bola aj tajná klauzula o tom, že delenie sa uskutoční aj v prípade, že Rakúsko k dohode nepristúpi.³⁵ Tým zároveň prinútili viedenský dvor zamyslieť sa nad ich požiadavkami. Hoci sa spočiatku trojlístok viedenských štátnikov zhodol na tom, že radšej podporia mier medzi Ruskom a Portou, ktorý by priznal cárovnej len také zisky, ktoré nenarušia rovnováhu síl, Jozef a Kaunitz necítili morálne zábrany pri rôznych schémach delení. Mária Terézia ešte stále odmietala túto možnosť riešenia vojny a navrhla, že sa vzdá všetkých okupovaných území,

sprostredkovanie mieru, čím by sa zachovala rovnováha síl v Európe. Na túto taktiku však bolo ešte priskoro, Katarína sa o svoje zisky deliť nechcela.

³¹ Viac o priebehu tohto stretnutia v BEER, A. *Die Zusammenkünfte Josefs II. und Friedrich II. zu Neisse und Neustadt*. Wien : Carl Gerold's Sohn, 1871, 145 s.

³² Jozef Leopoldovi (10. 1. 1771). In ARNETH, A., R. (ed.). *Maria Theresia und Joseph II., ihre Korrespondenz samt Briefen Josefs an seinen Bruder Leopold*. 1. časť. Wien : Carl Gerold's Sohn, 1867. s. 321-323.

³³ ARNETH, A., R. *Geschichte Maria Theresia's: letzte Regierungszeit*. 8. diel. Wien : Wilhelm Braumüller, 1877. s. 252-267.

³⁴ Rakúsko sa zaviazalo ochrániť Turkov pred Ruskom a to prostredníctvom rokovaní alebo zbraňami, aby sa im vrátili pevnosti a územia, ktoré Rusko zabralo. Tiež sľúbilo urýchliť uzavretie mieru a to pod podmienkou, aby nebola narušená nezávislosť a sloboda Poľska. Porta sa zaviazala k úhrade 20 000 vriec po 500 piastrov (alebo 11 250 000 florénov) v piatich splátkach, pričom prvú zaplatili hneď, ďalšie mali byť splácané v nasledujúcich štvrtrokoch. Ďalej mal byť Rakúsku v prípade potreby k dispozícii tajný fond 2000 až 3000 mešcov. Rakúsku boli tiež priznané výnosy z územia medzi Sedmohradskom, Banátom, Dunajom a riekou Olt. Zmluva mala byť prísne tajná, najmä pre Francúzsko. SOREL, Albert. *The Eastern question in the eighteenth century*. London : Methnen & Co., 1898. s. 150-163.

³⁵ *Petersburský dohovor medzi Ruskom a Pruskom o prvom delení Poľska*. (4. 1. 1771). [online] [cit. 2012-12-30] Dostupné na internete: <http://ekaterina2.com/doc/6.php>

s výnimkou Spiša, ak sa aj Rusko a Prusko vzdajú svojich požiadaviek v Poľsku.³⁶ Keď sa ukázali všetky jej protesty márne, 19. februára 1772 dala formálny súhlas k deleniu.³⁷

Definitívny dohovor medzi Rakúskom a Ruskom bol podpísaný v Sankt Peterburgu 25. júla 1772, definitívne ratifikovaný 5. augusta toho istého roku. Zmluva obsahovala v prvom článku územné zisky, druhý článok určuje deň vojenského obsadenia predpokladaných pripojených dŕžav na prvé septembrové dni, v ďalších článkoch bol ustanovená dohoda o spoločnom postupe v rokovaníach o mieri a o upokojení situácie v Poľsku. Rusko tak získalo Poľockie vojvodstvo, vojvodstvo Witepsk, Mścislav a Livonsko; Rakúsko časť Haliče, časť Podolia a Malopoľsko po Wislu a Prusko získalo poľské Prusko s výnimkou mesta Gdańsk a Toruń. Hoci územne boli tieto časti nerovnaké, nelíšili sa však v počte obyvateľov. Zmluva ďalej predpokladala, že zvyšok krajiny bude obnovený ako poľské kráľovstvo, s garanciou mocností, pod starou anarchistickou ústavou. Táto dohoda mala ostať tajná. Jej obsah bol zverejnený až v septembri.³⁸ Prusko tak získalo 36 000 km² s viac ako 0,5 mil obyvateľmi, Rusko 92 000 km² s 1, 3 mil. obyvateľmi a Rakúsko 83 000 km² s viac ako 2, 5 mil obyvateľmi.³⁹

Všeobecná únava zo štvorročnej občianskej vojny spôsobila, že prvé delenie sa nestretlo v poľskej spoločnosti s otvoreným odporom. Šľachta v zabraných krajinách zložila povinnú prisahu novým panovníkom, jedine Stanislav August podal európskym krajinám oficiálny protest, ktorý ale ostal bez ohlasu. Snem uzavrel v septembri 1773 konfederáciu a ratifikoval dohodu o delení Poľska. Zasadanie snemu sa skončilo až v roku 1775, keď boli schválené dodatočné ustanovenia o obchodných stykoch medzi Poľskom a jeho susedmi. Hoci bolo delenie Poľska formálne ukončené ratifikáciou zmluvy, definitívne sa rakúske hranice ustálili až v roku 1774. Rokovania o ukončení rusko – tureckej vojny vyvrcholili v podpísaní mieru v Kjučuk Kainardži 21. júla 1774.⁴⁰

Popri politických rokovaníach však viedenský dvor začal vo vojenskom obsadzovaní Spiša. Vojenská stránka tohto problému nie je v súčasnosti vôbec objasnená. Otázne je, či viedenský dvor mal vôbec právo vojensky zasiahnuť v tejto oblasti, ako samotná operácia prebiehala, kto sa na nej zúčastnil a aké dôsledky mala pre tamojšie obyvateľstvo.

Zálohová listina zakotvuje článok: „Navyše sľubujeme s dobrým umyslom a naším kráľovským slovom tieto územia, mestá a dediny od všetkých neprávostí a útokov akýchkoľvek našich obyvateľov brániť a chrániť, či ich už budeme vlastniť my alebo tenže pán Vladislav, poľský kráľ, a jeho nasledovníci.“ V ďalších riadkoch sa Žigmund zaviazal tieto územia v takom prípade vrátiť, v prípade neúspešnej obrany nahradiť iným územím.⁴¹

Z tohto hľadiska teda možno považovať vojenské zakročenie na Spiši za legálne. Arneth dokonca uvádza, že sám poľský kráľ žiadal cisárovnú o pomoc a zakročenie voči konfederátom na Spiši.⁴² Svojím spôsobom to je možné vzhľadom na to, že starostom dobytého hradu Ľubovňa bol kráľov brat, ktorý ho mohol požiadať o pomoc. Žiadny relevantný dôkaz však Arneth neuviedol.

³⁶ BEALES, D. *Joseph II. In the shadow.....*s. 294-295.

³⁷ Acté signé par l'Empereur Romain et par l'Impératrice-Reine et Veuve portant l'engagement d'observer l'égalité dans la part des terres polonaises, sequisées par eux, et la promesse d'une assistance mutuelle à cet effet. (19. 2. 1771). In MARTENS, Fjodor, Fjodorovič (ed.). *Recueil des Traités et conventions conclus par la Russie avec les puissantes étrangères*. 1648-1772. 2 diel.. St. Petersburg : Imprimerie du Ministère des Voies de Communication, 1874. s. 1-21.

³⁸ Conception conclue à St. Pétersbourg concernant le partage de la Pologne. In MARTENS, F., F. (ed.). *Recueil des Traités et conventions.....*s. 21-29. Podrobná analýza ziskov jednotlivých mocností vyjadrená aj finančne: Evaluation, aussi précise qu'il est possible de la faire, de la valuer intranseques des parts de trois Cours. (28. 5. 1772). In BEER, A. *Die erste Teilung Polens.....*s. 121-127.

³⁹ MELICHAR, Václav. *Dějiny Polska*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1975. s. 187.

⁴⁰ Viac o týchto rokovaníach a výsledkoch SOREL, A. *The Eastern question.....* s. 240-251.

⁴¹ ŠTEVÍK, M. – TIMKOVÁ, M. *Dejiny hradu Ľubovňa.....* s. 37-38.

⁴² ARNETH, A., R. *Geschichte Maria Theresia's.....* s. 171-172.

Ďalším faktorom, ktorý by mohol do istej miery vysvetliť presun vojakov do tejto oblasti, bola potreba obrany hraníc. Len dĺžka východných a juhovýchodných hraníc monarchie dosahovala 1 800 km. Bolo bežnou praxou, že v prípade nepokojov v susedných krajinách, monarchia posilnila svoju obranu hraníc. Vytvorením vojenských kordónov sa tak zabezpečila kontrola hraníc, pohybu poddaných či cudzincov, potreba regulovať trh v týchto oblastiach a v konečnom dôsledku slúžili kordóny aj na demonštrovanie vlastnej suverenity.⁴³ Berúc ohľad na už spomínané fakty, teda nekompaktnosť zálohovaného územia a prienik vojsk konfederátov na Spiš, je len logické, že cisárske vojská obsadili celé toto územie. Navyše narastali aj obavy, že by sa oddiely povstalcov mohli zmocniť aj medzi Ružbách, ktorá sa tade prepravovala. Kaunitz si bol tiež vedomý faktu, že poľský kráľ v žiadnom prípade nezíska súhlas snemu na vytvorenie kordónu na Spiši (kvôli vysokým nákladom). Problémom bolo aj nadviazanie diplomatického kontaktu, keďže Viedeň nemala na poľskom dvore vyslanca.

Prvé nariadenie týkajúce sa vytvárania kordónu pochádza už zo 17. júla 1768, v ktorom Mária Terézia nariadila presun vojsk k severovýchodným hraniciam. Lacy, prezident Dvorskej vojenskej rady, následne vyslal dve eskorty vojakov. No ako sa čoskoro ukázalo, obavy viedenského dvora boli oprávnené. Ani Poliaci nezabránili vstupu povstalcov na Spiš, ktorí už na jar 1769 dobyli hrad Ľubovňa. Už vo februári Lacy hlásil, že konfederáti začali vyberať kontribúcie, čo považoval za porušenie uhorskej suverenity.⁴⁴ V súdnej knihe mesta Podolíneca sa z marca dokonca zachoval opis listu konfederátov, ktorí žiadali spišské mestá a ich obyvateľov, aby ich podporili, akceptovali, povolili utáborovanie vojsk na hradoch a podporili ich podľa povinnosti.⁴⁵ Hlavné boje sa odohrali v apríli a máji, kedy uhorské vojská porazili konfederátov a oslobodili hrad Ľubovňa. 19. apríla poslala Mária Terézia spišskému županovi Jánovi Csákymu oznam pre generála Almássyho o príkaze vojensky obsadiť záloh. Po Starej Ľubovni nasledovali 10. mája Ľubica a Spišská Belá, obsadená oddielom husárov a oddielom pešiakov z levočskej posádky, 19. mája Spišská Nová Ves, o deň neskôr Spišské Vlasy a Spišské Podhradie. V priebehu júna padli do rúk uhorských oddielov aj Podolínece a Spišská Sobota, ostatné zálohované mestá obsadil osobitným poverením gróf Esterházy.⁴⁶ Cisárovná na to vydala deklaráciu, v ktorej ozrejmovala tieto svoje kroky len ako obranu proti povstalcovi, ktorí „*dorazili do Ľubovne, tam... sa odvážili k vypisovaniu kontribúcií a ľubovnianska posádka, ako aj mestskí úradníci a velitelia prechádzajú k nim*“. Tí podľa nej neporušili len uhorské výsady, ale nesmierne škody spôsobili aj poľskej korune. „*Tento prienik našich vojsk, najmä na hraniciach zálohovaného Spiša, je následkom rozkazov vydaných čiastočne kvôli invázii poľských konfederátov a našej obrane proti nim, čiastočne na demonštrovanie nášho vlastníckeho práva. Len od rozhodnutia Dvorskej vojenskej rady záleží, či bude potrebné posilniť vojenskú posádku v tejto oblasti.*“⁴⁷ Po oslobodení hradu obdržali koncom mája uhorské

⁴³ HAVADI, Xenia: Die österreichische Militärgrenze : staatliche Kontrolle der Grenze im absolutistischen Zeitalter. In *Geographia Napocensis*, 2009, roč. 3, č. 2, s. 69-70.

⁴⁴ GLASSL, H. *Der Rechtsstreit um die Zips*..... s. 37.

⁴⁵ Štátny archív Levoča, pobočka Stará Ľubovňa, fond Magistrát mesta Podolínece 1256-1896, Kniha – Súdna kniha 1764-1780, š. 433, 8b – 9a. Týmto by som chcela poďakovať Františke Marcinovej, ktorá ma na tieto fakty upozornila a poskytla mi rukopis svojho referátu *Odraza ukončenia poľského zálohu v súdnej knihe mesta Podolínece*, ktorý odznel na už spomínanej konferencii na Spiši.

⁴⁶ KOLLÁROVÁ, Zuzana. *600 ročné výročie v spišských dejinách (koniec). Politická situácia v období zálohu spišských miest Poľsku (1412-1772)*. [online] [cit. 2013-01-09]. Dostupné na internete: <http://www.podtatransky-kurier.sk/print/art-MT14>

⁴⁷ DÍVÉKY, Adorján. *A Lengyelországnak elzálogosított 16 Szepesi város visszacsatolása 1770ben*. Budapest : Szepesi Szövetség, 1929. s. 115.

jednotky obežník, ktorý im nariadil zostať v tejto oblasti a čakať vojenského kapitána, ktorý mal začať s inventarizáciou hraníc a vytváraním máp.⁴⁸

Poľskí konfederáti sa ešte niekoľkokrát snažili o vyjednávanie. V lete 1769 ich vodca navrhol rakúskemu vyslancovi v Paríži, že odstúpi Spiš za iné územie. Tým by ale Kaunitz priznal vlastníctvo tohto územia Poľsku. Už v apríli navrhoval cisárovnjej, aby nechala v obsadených mestách vyvesiť obežníky o pripojení k Uhorsku, aby neskôr predišla obvineniam zo strany Pruska o obohacovaní sa.⁴⁹ Pravdepodobne ani ona sama neverila rôznym odôvodneniam, preto aby zakryla rozpaky, využila zámienku, ktorú jej poskytlo samotné Poľsko. Krajinou sa šírila mor, preto oblasť Spiša zahrnula pod sanitárny kordón.⁵⁰ Svoje úmysly objasnil širšej verejnosti viedenský dvor v obežníkoch, ktoré sa mali vyvesiť na verejné miesta v jednotlivých spišských mestách.⁵¹

Začiatkom roka 1771 Mária Terézia odmietala akékoľvek plány delenia a deklarovala neutralitu vo vojne medzi Ruskom a Osmanskou ríšou. Avšak zdá sa, pripojenie Spiša k Uhorsku nevníkala ako súčasť tohto konfliktu, ale len ako doriešenie dlhoročného regionálneho sporu. To potvrdila aj svojím listom z 26. januára 1771, ktorý adresovala poľskému kráľovi Stanislavovi: „*Dúfam, že chápete, že v týchto ťažkých časoch a čase neistoty, môžem konať len to, na čo mám nárok a čím zabezpečím hranice mojich krajín. Priala by som si a s radosťou o tom uistím Vaše Veličenstvo, aby znova zavládol pevný mier medzi Ruskom a Portou a aby sa situácia v Poľsku upokojila a vrátil sa tam poriadok... aj my sa radi zúčastníme procesu sprostredkovania mieru a stanovení našich hraníc v tej časti našich štátov, ktoré, ako je dobre známe, boli vždy veľmi sporné a neisté... Napriek tomu, nemôžem tomu zabrániť a neoznámim Vám Veličenstvu, že bez ohľadu na vyjednávania a v dôsledku uplatnenia môjho práva, mám v úmysle odňať za súčasných podmienok časť môjho kráľovstva, nazývaného Spišské mestá so všetkými príslušnými dedinami.*“⁵² Týmto listom sa skončila etapa začleňovania zálohu do Uhorska.

Od 3. augusta do 18. septembra 1772 prebiehalo rokovanie medzi zástupcami Rakúska a Poľska ohľadne odstúpenia niektorých území. Rakúsku pripadol juh Krakovska, poľské Sliezsko, Červená Rus a Podolie. Na týchto novozískaných územiach bola postupne zavádzaná rakúska administratíva. Územie bolo rozdelené na dva celky – Halič a Vladimírsko a samostatné kniežatstvo Osvienčim a Zatorsk. Na tomto rokovaní došlo aj k dohode o formálnom prepustení zálohu, ktorú následne 18. novembra 1773 vo Varšave podpísal poľský kráľ a schválil ju aj poľský snem. 5. novembra 1772 sa v Spišskej Novej Vsi konala veľká slávnosť. Uhorská miestodržiteľská rada rozhodla na jeseň roku 1774 o zriadení Provincie 13 spišských miest s vlastnou samosprávou a sídlom v Spišskej Novej Vsi. Tá bola oficiálne vyhlásená 20. februára 1775. O tri roky neskôr, 5. júna 1778 k nej cisárovná pripojila aj Starú Ľubovňu, Podolíne a Hniezdne, čím sa tento celok premenoval na Provinciu 16 spišských miest.⁵³ Spišský záloh sa tak po 360 rokoch definitívne ukončil.

⁴⁸ Štátny archív Levoča, pobočka Stará Ľubovňa, fond Magistrát mesta Podolíne 1256-1896, Knihy – Súdna kniha 1764-1780, š. 433, 10a.

⁴⁹ GLASSL, H. *Der Rechtsstreit um die Zips*.....s. 38.

⁵⁰ Definitívne nariadenie o sanitárnom kordóne vydala Mária Terézia až 14. 12. 1769. In LINZBAUER (ed.). *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. 2. diel. Franciscus Xav. Buda: Typis Caesareo-regias scientiarum Universitatis, 1852. s. 499-508.

⁵¹ Podobné obežníky boli vydané aj neskôr, napr. Déclaration de Sa Majesté Imperiale à location des ses troupes en Pologne, alebo Déclaration du General Haddick à l'occasion de l'entrée d'un corps de troupes Impériales en Pologne, atď. Viac vyhlásení v JOUBERT, P. (ed.). *Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'August III*. 1. časť.. Warsawie: 1775. s. 458-484.

⁵² Mária Terézia Stanislavovi Poniatovskému (26. 1. 1771). In BEER, A. *Die erste Teilung Polens*. 3. časť. Wien: Carl Gerold's Sohn, 1873. s. 87.

⁵³ KOLLÁROVÁ, Zuzana. *600 ročné výročie v spišských dejinách (koniec). Politická situácia v období zálohu spišských miest Poľsku (1412-1772)*. [online] [cit. 2013-01-09]. Dostupné na internete: <http://www.podtatransky-kurier.sk/print/art-MT14>

Samozrejme, nezodpovedaných otázok je omnoho viac. Dielčie vedomosti, ktoré o tejto problematike máme, nestačia na objasnenie všetkých skutočností. Nie je napríklad známe, koľko vojakov na Spiši bojovalo, ktoré oddiely sa bojov zúčasnili, akú úlohu zohrával v tomto procese slovenský rodák Andrej Hadik, ako k tomu pristupovalo domáce obyvateľstvo či mnoho, mnoho ďalších. Zostáva len dúfať, že systematický výskum archívnych materiálov prinesie do tejto problematiky oveľa viac svetla.

Zoznam bibliografických odkazov

Archívne pramene

Hof-, Haus- und Staatsarchiv Viedeň, fond Familienarchiv, Hofreisen 2.
Štátny archív Levoča, pobočka Stará Ľubovňa, fond Magistrát mesta Podolíneč 1256-1896.

Literatúra

ARNETH, Alfred, R. von (ed.) *Maria Theresia, Joseph II. and Leopold II. Ihr Briefwechseln.* 1.- 3. časť. Leipzig : K. F. Köhler, 1866 – 1873. 305, 403, 392 s.

ARNETH, Alfred , R. von (ed.). *Maria Theresia und Joseph II., ihre Korrespondenz samt Briefen Josephs an seinen Bruder Leopold.* 1. časť. Wien : Carl Gerold's Sohn, 1867. 402 s.

ARNETH, Alfred, R. von (ed.). *Joseph II. und Katharina von Russland.* Wien : Wilhelm Braumüller, 1869. 393 s.

ARNETH, Alfred R. von. *Geschichte Maria Theresia's: letzte Regierungszeit.* 7.- 8. časť. Wien : Wilhelm Braumüller, 1876-1877. 713, 612 s.

ARNETH, Alfred, R. von (ed.). *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde.* 1.- 4. časť. Wien : Wilhelm Braumüller, 1881. 373, 515, 479, 622 s.

BEALES, Derek. *Joseph II. In the shadow of Maria Theresa : 1741 – 1780.* 1. Diel Cambridge : University Press, 2008. 568 s. ISBN 0-521-24240-1

BEER, Adolf. *Die erste Theilung Polens.* 1. - 3. časť. Wien : Carl Gerold's Sohn, 1873. 329, 360, 275 s.

BEER, Adolf. *Die orientalische Politik Österreichs seit 1774.* Praha : Tempsky, 1883. 833 s.

BEER, Adolf. *Die Zusammenkünfte Josefs II. und Friedrich II. zu Neisse und Neustadt.* Wien : Carl Gerold's Sohn, 1871, 145 s.

DIVÉKY, Adorján. *A Lengyelországnak elzálogosított 16 Szepesi város visszacsatolása 1770ben.* Budapest : Szepesi Szövetség, 1929. 199 s.

GLASSL, Horst. Der Rechtsstreit um die Zips vor ihrer Rückgliederung an Ungarn. In *Ungarn – Jahrbuch.* Mainz: Hase & Koehler Verlag, 1969. s. 23 – 50. ISBN 3-929906-37-6

HAVADI, Xenia: Die österreichische Militärgrenze : staatliche Kontrolle der Grenze im absolutistischen Zeitalter. In *Geographia Napocensis*, 2009, roč. 3, č. 2, s. 69-70. ISSN 1843-5920.

JOUBERT, Pierre (ed.). *Histoire des révolutions de Pologne.* 1. – 2. časť. Warsowie : 1775. 528, 617 s.

KOLLÁROVÁ, Zuzana. *600 ročné výročie v spišských dejinách (koniec). Politická situácia v období zálohu spišských miest Poľsku (1412-1772)*. [online] [cit. 2013-01-09]. Dostupné na internete: <http://www.podtatransky-kurier.sk/print/art-MTI4>

LINZBAUER (ed.). *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. 2. diel. Franciscus Xav. Buda : Typis Caesareo-regias scientiarum Universitatis, 1852. 820 s.

MARTENS, Fjodor, Fjodorovič (ed.). *Recueil des Traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*. 1648-1772. 2 diel. St. Petersburg : Imprimerie du Ministère des Voies de Communication, 1874. 885 s.

MELICHAR, Václav. *Dějiny Polska*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1975. s. 187.

Petersburský dohovor medzi Ruskom a Pruskom o prvom delení Poľska. (4. 1. 1771). [online] [cit. 2012-12-30] Dostupné na internete: <http://ekaterina2.com/doc/6.php>

POTKAŃSKI, Waldemar. Międzynarodowa układ sił w Europie w połowie XVIII wieku oraz stosunek mocarstw europejskich wobec konfederacji barskiej. In *Sandecko-spišské zošity 3*. Nowy Sącz : Muzeum Okręgowe, 2009. 168 s. ISBN 978-83-89989-19-2.

Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov V. diel. Kol. autorov. Bratislava : Národné literárne centrum, 2001. 375 s. ISBN 80-888-785-78.

SOREL, Albert. *The Eastern question in the eighteenth century*. London : Methnen & Co., 1898. 270 s.

SUCHÝ, Michal. Spišské mestá v poľskom zálohu. In MARSINA, Richard. (ed.). *Spišské mestá v stredoveku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974. 176 s.

ŠTEVÍK, Miroslav – TIMKOVÁ, Michaela. *Dejiny hradu Ľubovňa*. Stará Ľubovňa : Ľubovnianske múzeum, 2005. 200 s. ISBN 80-969234-1-2

“Vale lingua latina”
Používanie latinčiny v meste Košice v rokoch 1830–1860

“Vale lingua latina”
The using of Latine in the city of Košice in the years 1830–1860

Tibor Kórmíves

Abstrakt

Otázka používania jazyka v reformnom období bola jedným z najdôležitejších aspektov záujmu centrálnej vlády. Autorov príspevok preto hľadá odpovede na otázky súvisiace so zmenou dlhodobu úradného latinského jazyka v Košiciach, ku ktorej nastalo medzi rokmi 1830 a 1860.

Abstract

The question of language to be used is one of the most important aspects of central governments social policy in the reform era. The study is looking for answers to questions of speaking Latin – as official – language in Košice from 1830 to 1860.

Kľúčové slová: Jazyk. Latinčina. Správa Košíc. Reformné obdobie. Bachov absolutizmus.

Key words: Language. Latin. Administration of Košice. Reform Era. Bach system.

Začiatkom 19. storočia bola vo viacerých krajinách západnej Európy všeobecne prijímaná zásada národnostnej politiky „jedna krajina – jeden národ.“ Túto ideu, ako špecifickú zmes jazykovej koncepcie nemeckého romantizmu a francúzskej myšlienky štátotvorného národa, nasledovali v tridsiatych a štyridsiatych rokoch 19. storočia aj národy a národnosti habsburskej monarchie.. Procesy etnických zmien v 30. – 40. rokoch 19. storočia a po rakúsko-uhorskom vyrovnaní boli iniciované cieľenou a usmerňovanou politikou v administratíve od úrovne mestskej a župnej správy až po parlament a vládu. Zložitý historický vývoj monarchie v polovici 19. storočia ovplyvnil takisto sféru miestnej správy i školstva¹ Obidve oblasti boli pre politické vedenie vhodným a perspektívnym nástrojom pri rozvíjaní rôznych národných cieľov v čase formovania moderných národov.

V reformnom období sa v Uhorsku najsilnejšie uplatňovala koncepcia národa podľa zásady maďarských liberálov. Liberalizmus v interpretácii Lajosa Kossutha mal prvky antifeudalizmu a národotvorného, občianskeho nacionalizmu,² ale tento západoeurópsky model bol veľmi problematicky uplatniteľný v mnohoetnickej krajine, lebo obrodný proces sa v rovnakom čase uskutočnil aj u ostatných uhorských národností.³

Maďarská liberálna strana presadila v rámci jazykových reforiem zásadnú zmenu týkajúcu sa už po stáročia používanej, navyknutej latinčiny. Tú, ako vyučovací jazyk na školách, nahradila v roku 1844 maďarčina. Tento rok je tak známy ohľadom zmeny školského vyučovacieho jazyka, ale oveľa menej pozornosti je venovanej tomu, že už v roku 1841 došlo k zmene jazyka používaného v systéme správy krajiny. Ovládanie latinčiny, ktorá bola po stáročia nevyhnutná pri obsadzovaní administratívnych pracovných miest, sa teda dostalo do pozadia, keďže v rámci národnostných hnutí narastala dôležitosť materinského jazyka.

Rozvoj jazyka bol už od stredoveku podnietený vo veľkej miere vývojom miest, pretože práve v nich sa sústreďovali svetské aj cirkevné, správne i vzdelávacie inštitúcie.⁴ Odraz administratívy Košíc reprezentuje po stáročia mestský archív, ktorý je výborným zdrojom bádania o vývine písomňovania v meste a teda aj o tunajších jazykových pomeroch. Archív mesta Košice (AMK) uchováva písomnosti od roku 1239 týkajúce sa ekonomického, spoločenského a kultúrneho života mesta, ale taktiež inštitúcií ako aj dedín spätých s Košicami. Medzi archívnymi prameňmi nájdeme cenné dokumenty o vývoji správy, napr. mestom vydané listiny a nariadenia, ktoré sa neskôr stali vzorom administratívy tiež pre iné mestá. Všetky tieto písomnosti sa viedli v latinskom jazyku už aj v predošliach storočiach. Mesto Košice sa v písomnej praxi držalo zásady, že svoje hlavné dokumenty, ako boli protokoly, menné indexy či štatistické sčítania, bývali po latinsky. Prvé listiny a spisy vyhotovené mestskou administratívou zo stredoveku sú tiež v latinčine, ktorá sa uplatňovala sústavne s ostatnými živými jazykmi (s nemčinou a maďarčinou) po celé feudálne obdobie.⁵ Je to veľmi zaujímavé, keď prijmeme stanovisko, že v období stredoveku v Košiciach žili prevažne Nemci a vedenie mesta bolo tiež nemeckej národnosti.

¹KMEŤ, Miroslav. *Na margo dvoch storočí*. Békešská Čaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2010. s. 17.

² VARGA, János. *Helyét kereső Magyarországon : Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1982. s. 31.

³ CSEPELI, Réka. *A XIX. századi magyar liberalizmus karaktere és francia forrásai*. In *Palimpszeszt* [online]. 1996, roč. 1, č. 1, s. 25–40. [cit. 2013-06-28]. Dostupné na internete:

http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/01_szam/04.htm

⁴ ŽIGO, Pavol. Podiel mesta na formovanie kultúrnych predpisovných útvarov. In *Mesto a jeho jazyk : Sociolingvistika slovača* 5. Bratislava : Veda, 2000. s. 118.

⁵ HALAGA, Ondrej. *Archív mesta Košice : Sprievodca po fondoch a zbierkach*. Praha : Archivní správa ministerstva vnitra, 1957. s. 27.

V najdôležitejších administratívnych prameňoch sa v Košiciach nemecký jazyk objavil, už len v roku 1849, po páde revolúcie,⁶ keď protokoly mestskej rady začali viesť práve po nemecky.⁷ Nemčina sa však používala vo vedľajších spisoch mestskej administratívy, t. j. v ekonomických formulároch, pri styku jednotlivých funkcionárov mesta alebo v jednotlivých mestských úradoch. Okrem nich sa nemčina vyskytuje tiež v liturgických spisoch a v cirkevných záležitostiach, kde už môžeme nájsť aj slovenské písomnosti. V našom období sa slovenská spisovnosť skoro vôbec neobjavuje v dokumentoch mestskej rady. Protokoly sú vedené v latinčine, slovenčinu môžeme nájsť jedine, ak sa jedná o súkromno-právne prípady, teda pri kúpno-predajných zmluvách, pri potvrdenkách, pri rôznych spisovných doložkách a napr. aj pri dlhopisoch a záložných listoch.

V Košiciach mešťanom, ktorí nevedeli po latinsky, prečítali úradníci ako vyslaní poverenci mesta dôležitejšie spisy (napríklad účty⁸ a testamenty⁹) v ich vlastnom jazyku. Spisy najčastejšie koncipoval podnotár kráľovského mesta Košice alebo pisár. Často to mohol byť aj niektorý potrebného jazyka znály člen mestskej rady (senátor), ak o to požiadal poručiteľ alebo vystavovateľ účtenky. Na účtenkách nefigurujú svedkovia, avšak pri testamentoch dvaja svedkovia dosvedčovali, že spis prečítali aj v materinskom jazyku poručiteľa.¹⁰ O týchto úkonoch sa napísali hlásenia v latinčine, takže často len z priezvisk účastníkov konania môžeme usudzovať na ich materinský jazyk. Košičania, ktorí boli príslušníkmi rôznych národností, však samozrejme koncipovali svoje účty, zmluvy o prenájme či zálohu vo svojom materinskom jazyku (teda boli gramotní). Tieto pôvodné dokumenty boli neraz pripojené k mestskému spisu, takže sa z nich už dá poznať, či materinský jazyk človeka, ktorého sa vec týkala, bola nemčina, maďarčina alebo slovenčina. V roku 1829 napríklad istý György Takács dal do zálohy vinohrad za 300 rýnskych forintov. Považoval za dôležité prepísať latinskú listinu vlastnou rukou do maďarčiny.¹¹ Takže aj ten, kto nevedel po latinsky, mohol si ju prečítať v maďarčine a byť si teda istý, že príslušný presne označený vinohrad dáva do zálohu za sumu vyjadrenú číslom i slovom. Latinčinu teda museli ovládať funkcionári mesta, ktorí boli v kontakte s obyvateľstvom, pričom pri osobnom styku s týmito obyvateľmi sa museli dorozumieť aj ich materinským jazykom: nemčinou, maďarčinou a slovenčinou.

Administratívne územie mesta Košice pozostávalo zo štyroch častí: vnútorné mesto a k nemu patriace nové mesto; dolný, horný a stredný Hušták (predmestie). Všeobecnú tendenciu daného obdobia charakterizovalo, že kým počet obyvateľov vnútorného mesta narastal len veľmi nepatrne, obyvateľstvo Huštáku v dôsledku dosídľovania rástlo veľmi výrazne.¹² Hušták v správe mesta zohrával dôležitú úlohu. Na dodržiavanie mestských predpisov v troch košických huštákoch (hornom, dolnom a strednom) dbali ich dozorcovia, tzv. huštácki richtári, ktorí sprostredkovali mestskú administratívu v predmestiach aj napriek tomu, že väčšinou boli negramotní. Keď títo richtári potrebovali pomoc pri rôznych súpisoch alebo formulovaní zápisníc, museli zavolať mestského radcu, ktorý ovládal ich materinský jazyk, a tiež pisára alebo notára, ktorí vykonali úlohu s dodržaním formálnej stránky veci. Hušták

⁶ HALAGA, Ondrej. Vývoj jazykovo – národnostnej štruktúry Košíc. In *Historický časopis*. 1982, roč. 30, č. 4, s. 13.

⁷ Archív mesta Košice (ďalej AMK), fond Rada mesta Košíc, Stredná manipulácia (ďalej R/2), Protokoly mestskej rady (ďalej Prot.), 1849, číslo spisu (ďalej č.) 3724.

⁸ AMK, fond R/2 Prot. 1831, č. 2098.

⁹ AMK, fond R/2 Magistrátne spisy (ďalej Mag.), 1831. č. 1852.

¹⁰ AMK, fond R/2 Mag., 1831. č. 1852. Poručiťka, vdova po Jánosovi Csernizskom, rodená Maria Zajatz pravdepodobne hovorila po slovensky.

¹¹ AMK, fond R/2 Mag., 1831. č. 2094.

¹² WIEDERMANNOVÁ, Oľga. K samospráve prešovských predmestí. In *Vývoj správy miest na Slovensku : zborník príspevkov z konferencie o vývoji správy miest, ktorú usporiadala Slovenská historická spoločnosť a Gemerská vlastivedná spoločnosť v dňoch 24.–26. októbra 1979 v Rožňave*. R. Martin : Osveta, 1984. s. 149–157.

bol územne aj správne súčasťou mestskej administratívy. Väčšinu obyvateľov týchto predmestí tvorili Slováci, takže v poslednej štvrtine 18. storočia sa slovenčina objavuje v písomnostiach mestskej rady, obyčajne ako jazyk príloh k úradným spisom. Listiny určené vedeniu mesta však boli až do roku 1841 naďalej zostavované po latinsky. Obyvatelia Huštáku často používali slovenčinu, ako to vyplýva aj z rôznych listín, ktoré tu boli spísané. Avšak zápisnice z volieb predstavenstva predmestí, ktoré sa zachovali iba od roku 1843, sú po maďarsky.¹³ Úradné používanie slovenčiny okolo roku 1830 nebolo veľmi časté, hoci o Košiciach môžeme povedať, že bolo mestom viacerých národností a vierovyznaní. Korešpondencia s mestom bola po slovensky vedená len výnimočne. V staršom období ani huštácke spisy neprehrádzajú, že túto časť mesta obývali početní Slováci, hoci prvý súpis obyvateľstva z roku 1850–51 poukazuje na nadpolovičnú väčšinu slovenského etnika v Košiciach, ale v Huštáku boli používané tie jazyky, ktoré v mestskej administratíve, čiže latina, nemčina a maďarčina. Spomedzi zachovaných listín svedčia o prítomnosti slovenského obyvateľstva v 16. – 17. storočí len zápisy výpovedí svedkov na súde.¹⁴

Prvá polovica 19. storočia priniesla so sebou aj maďarizačné aktivity tzv. reformného obdobia a tiež s tým súvisiace zákonodarné opatrenia. Zmena úradného jazyka a jeho zjednotenie v reformnom období boli považované za dôležité kvôli jazykovej rozdielnosti v krajine. Z rovnakého dôvodu sa po stáročia používala latinčina. Snahou bolo nahradiť ju maďarčinou, ktorá mala takisto slúžiť ako spoločný jazyk. Jazyk košickej mestskej administratívy predstavovala však ešte v prvej polovici 19. storočia z veľkej časti stále latinčina. Zápisnice zasadnutí mestskej rady sa písali po latinsky do roku 1841. Aj maďarsky písané úradné listy registrovali po latinsky. Krátky obsah spisu pridali na obal spisu, čo uľahčovalo registráciu ako aj ďalšiu prácu so spismi. Už predtým sa však stávalo, že mestské úrady medzi sebou korešpondovali po maďarsky. Tak volená obec v roku 1839 v súvislosti s voľbami zástupcu do krajinského snemu odporúčala mestskej rade, aby kvôli lepšej spolupráci a dosiahnutiu spoločných záujmov vyslala na krajinský snem poslancov s inštrukciami spolu s ostatnými slobodnými kráľovskými mestami.¹⁵

Oficiálne vedenie písomností mesta Košice a zmena po stáročia používaného jazyka nastala v roku 1841 po vydaní zákonného článku č. 6 z roku 1840, ktorý nariadil územným samosprávam, aby podania najvyššej vrchnosti zostavovali jedine v maďarskom jazyku, a opačne, aby Miestodržiteľská rada taktiež oslovovala všetky samosprávne orgány v krajine v maďarčine.¹⁶ Zákon neurčoval *expressis verbis*, v akom jazyku majú úrady územnej správy evidovať došlé spisy, no v Košiciach od roku 1841 každý spis zo zasadnutia rady registrovali v maďarčine. Ako vnímali predstavitelia mesta túto zmenu úradného jazyka, pochopíme z listu na rozlúčku v poslednom zväzku zápisníc zo zasadnutia mestskej rady z roku 1840.¹⁷

Preklad latinského textu znie:

„Zbohom a trochu si odpočin tak verne milovaný latinský jazyk. Nezmazateľne zostaneš v myšliach budúcich generácií. O tvojom slávnom mene a na tvoju chválu vždy budú svedčiť zápisnice rady a spismi naplnené archívy. Preto nechceme a ani nie sme schopní ti škodiť, kým s láskou objímame národný jazyk. Je tu čas, aby sme dali svedectvo o našej povinnej vďačnosti. Taká bola totiž voči tebe výnimočná naša láska, že sme si mysleli, že len v Tebe je všetka danosť, kým náš materinský jazyk a jazyk našej domoviny je v úradných rokovaniach a v riešení vecí nielen zbytočný, ale menej použiteľný a prispôsobivý. Konečne sa preberme

¹³ AMK, fond Huštácky richtári (ďalej HR) 1843. č. 3830. Spisy huštáckych richtárov sú neúplné a pravdepodobne ani súpisy nevedli priebežne, preto sa zachoval vybraný spisový materiál len niekoľkých desaťročí.

¹⁴ Halaga, O. *Archív mesta...* s. 27.

¹⁵ AMK, fond R/2 Mag., 1839. č. 290.

¹⁶ *Corpus Iuris Hungarici : 1836-68*. Ed. Márkus Dezső. Budapest : Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1901. 3. odstavce, s. 14–15.

¹⁷ AMK, fond R/2 *Protocollum sessionum magistratuum*, Tomus 3. Bez označenia, posledná strana v knihe.

z letargie, pôsobivý a doteraz jediný panujúci latinský jazyk. Aj naďalej uznávame tvoju výnimočnosť, ale spolu s tým stále viac pociťujeme sladkosť, užitočnosť, hodnotu nášho národného materinského jazyka a teraz jemu sa oddajúc voláme: Dajte cisárovi, čo je cisárovo a Bohu čo je Božie! Zbohom a ešte raz zbohom!”¹⁸

Tento, aj z hľadiska dejín vzdelanosti, kultúry a mentality, povšimnutiahodný text dojímavo vyjadruje zviazanosť mešťanov so starým latinským jazykom. Ako vysvitá aj z textu podnotára, rada a občania si dovtedy nemysleli, že by vedeli latinčinu nahradiť maďarčinou. Dokonca to považovali za celkom zbytočné, hoci prípady používania maďarčiny sa vyskytovali v písomnostiach maďarských miest už v ranom novoveku: zápisnice zo zasadnutí mestských rád, najmä v poľnohospodárskych mestečkách, boli často písané v maďarčine, podobne ako aj inštrukcie vydávané mestskými radami. Napr. v Miškovci mestskú knihu písali po maďarsky už od jej založenia v roku 1569, kým mešťania v Debrecíne viedli písomnosti v 16. storočí ešte po latinsky.¹⁹

Dlhšie prežívanie latinčiny v Košiciach (a aj v iných slobodných kráľovských mestách alebo v banských mestách) možno vysvetliť tým, že prevažujúce nemecké mešťanstvo nepredpokladalo, že „len” pred zopár desaťročiami zreformovaný, modernizovaný maďarský jazyk obstojí v takej vážnej úlohe, akú si vyžaduje úradná spisba. Medzi predstaviteľmi dvora Habsburgovcov sa v čase bachovského neoabsolutizmu vyskytovali názory, že len nemčina a taliančina sú súčasne na to, aby boli nástrojom civilizovaného a vzdelaného obyvateľstva.²⁰ V skoršom období niet náznaku takejto jazykovej politiky. Jazykové diferencie existovali oddávna, no jazykové zápasy sa v Košiciach neobjavili.²¹ V správe mnohojazykového mesta používali v novoveku „mŕtvy” jazyk, ktorý sa v tom čase zdal byť najprirodzenejšou voľbou, teda ako najvhodnejší pre úradné účely. Okrem toho, v očiach mešťanov mal aj tradíciu, keďže v 16. – 17. storočí mestské knihy viedli po latinsky, a aj registry sa vyhotovovali v tomto jazyku.

Vedenie mestských kníh a protokolov sa zmenilo na výlučne maďarské až po roku 1841. V reformnom období mesto korešpondovalo s habsburskou vládou a kanceláriou po latinsky. Aj úradná korešpondencia s palatínom Jozefom bola v latinčine.²² Mestskí hodnostári si dopisovali s mestom v rôznych jazykoch, čo záviselo od ich jazykových znalostí. Mestský zememerač v roku 1831 písal po nemecky,²³ mestský kapitán (aj keď nie je jasné, či písal listy vlastnoručne)²⁴ a predstavitelia cirkvi písali po latinsky. Naproti tomu aristokracia (aj vyššia šľachta) korešpondovala s mestskou radou po maďarsky,²⁵ niekedy po nemecky.²⁶ Tým mestám, ktoré už v tom čase písali Košiciam po maďarsky (napr. Debrecín, Jäger), Košice po maďarsky aj odpovedali. Sú však tiež prípady, keď na maďarsky písaný list odpovedajú po latinsky.²⁷

Revolúcia v rokoch 1848–49 sa stala prevratným aj pri používaní jazyka v administratívnej meste. Po skončení bojov rakúske a ruské vojská prišli do Košíc 22. júna 1849 a o tri dni neskôr hlavný štátny intendand Imrich Péchy tlmočil mestu Paskievičové nariadenia

¹⁸ O rozlúčnej listine obširne viď: KŐMÍVES, Tibor. „Rozlúčka s latinčinou” : Zmena jazyka verejnej správy v Košiciach okolo roku 1840. In *Fórum Spoločenskovedná revue*. 2010, roč. 13. č. 5, s. 77–88.

¹⁹ *Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyve* I. 1569–1600. Ed. Tóth, Péter. Miskolc : Herman Ottó Múzeum, 1990. s. 55.

²⁰ DEÁK, Ágnes. „Nemzeti egyenjogúsítás” : Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest : Osiris Kiadó, 2000. s. 191–192.

²¹ O jazykových hnutiach v rámci celej krajiny pozri viac ÁCS, Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 1984.

²² AMK, fond R/2 Mag., 1831 č. 2082.

²³ AMK, fond R/2 Mag., 1831 č. 2211.

²⁴ AMK, fond R/2 Mag., 1831 č. 2207.

²⁵ List grófa Andrássyho. AMK, fond R/2 Mag., 1831, č. 2178.

²⁶ Barón Máriássy po nemecky píše z vojenského veliteľstva. AMK, R/2 Mag., 1831 č. 3095.

²⁷ AMK, fond R/2 Mag., 1831 č. 1906. Koncept adresovaný Prešovu.

a dekréty, ktoré sa mali „v meste módujúcich troch jazykoch, po maďarsky, po nemecky a po slovensky vytlačiť, a okrem toho aj prostredníctvom vírenia bubnov vyhlásiť.“²⁸ Skôr ako predošlé nariadenie vyhlásili, správa mesta „na vežu miestnej katedrály, ktorá je súčasne aj farským kostolom, nariaďuje vyvesiť čiernožltú aj bielu vlajku.“²⁹ Mestská rada už od júla píše po nemecky mestskej vojenskej správe, ale zatiaľ s Péchym korešponduje po maďarsky. Od 6. augusta, po nariadení Péchyho, protokoly mestskej rady sa začínajú písať po latinsky. Latinčina bola predsa aj pre Rakúšanov prijateľnejšia než maďarčina, no Péchy schválil, aby občania mohli predkladať mestskej rade podacie listy v akomkoľvek jazyku. Na okrajoch podacích listov sa tak od 6. augusta opäť objavujú latinské registračné poznámky a mestská rada od tej doby všetky oficiálne spisy vyhotovuje v latinčine. Počas augusta, teda vlastne v priebehu niekoľkých dní, sa maďarské spisomňovanie zmenilo na latinské. Avšak všetky spisy, ktoré boli vyhotovené pre občanov, opäť poukazujú na miešané používanie maďarčiny, latinčiny i nemčiny. Zaujímavosťou je, že na krátky čas sa v oficiálnej praxi objavila slovenčina aj pri podacích listoch. Tak 21. augusta úradník mestskej rady napísal slovenský testament, ktorý takisto zaregistrovali po slovensky. O deň neskôr mestská rada požiadala miestoprísažné vyhlásenie od huštáckych richtárov. Aj to vyhotovili po slovensky a takto napísané vyhlásenie bolo zaevidované bez akéhokoľvek prekladu.

Koniec revolúcie priniesol so sebou zmenu úradného spisomňovania. V Košiciach sa 23. októbra 1849 prešlo na nemčinu,³⁰ ktorá pretrvala počas silnej germanizácie Haynauovského a Bachovského režimu. Používanie latinčiny ako hlavného jazyka sa tu už nikdy nevrátilo, hoci počas Bachovského absolutizmu ešte nájdeme mnoho listov a rôznych spisov, ktoré napísali úradníci mesta po latinsky. Maďarčinu počas neoabsolutizmu používali už len zriedka, hlavne tí, ktorí aj predtým korešpondovali s mestom po maďarsky, čo poukazuje na to, že neovládali nemčinu.

Obdobie Haynauovského, neskôr Bachovského, režimu prinieslo dosiaľ nevidanú germanizáciu a až do roku 1861 bola jediným úradne používaným jazykom nemčina. Všetky oficiálne spisy bolo možné vyhotoviť len v nemeckom jazyku, no počas 50-tych rokov 19. storočia sa veľmi zriedka stalo, že v korešpondencii mestskej rady nájdeme latinský alebo maďarský list. Na začiatku Bachovského absolutizmu ešte môžeme povedať, že niektorí úradníci korešpondujú s mestom tiež naďalej po latinsky a po maďarsky, ale do roku 1854 je už veľká časť listov písaná v nemčine. V roku 1851 mesto Bardejov adresuje Košiciam maďarský list o stanovení cien na trhu³¹ a aj košická mestská rada píše list po maďarsky Abovskej župe.³² Ale v roku 1855 už len niekoľko mestských úradníkov píše v inom jazyku než v nemčine. Maďarčina sa následne vracia do oficiálneho spisomňovania v meste v januári 1861, keď sa do úradných funkcií mohli vrátiť tí úradníci, ktorí z nich odišli krátko pred príchodom rakúskych a ruských vojsk. Ešte v 60-tych rokoch 19. storočia, hoci len veľmi zriedka, možno medzi správnymi písomnosťami Košíc nájsť latinské dokumenty.

Mnohojazyčnosť v riadení mestských záležitostí predstavovala vážny problém, čo je zrejmé aj z citovaného latinského rozlúčkového listu. Mestskí pisári, notári, úradníci a rôzni hodnostári mesta museli oddávna ovládať koncipovanie písomností v latinčine. V niektorých pozíciách mohli písať dokumenty výlučne v tomto jazyku. To si vyžadovalo jazykové znalosti úradníkov, ktorí v týchto záležitostiach konali, a preto bola znalosť latinčiny (okrem toho, že prezentovala stavovský status) po stáročia aj vstupenkou do štátnej správy a do politiky.³³

²⁸ AMK, fond R/2 Mag., 1849 č. 2605.

²⁹ AMK, fond R/2 Mag., 1849 č. 2602.

³⁰ AMK, fond R/2 Mag., 1849, č. 3724.

³¹ AMK, fond R/2 Mag., 1851 č. 12.

³² AMK, fond R/2 Mag., 1851 č. 269.

³³ PÁL, Judit. A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. In *Regio*. 2005. roč. 16, č. 1, s. 4.

Počas reformných snáh v Uhorsku sa po prvýkrát v Košiciach stalo, že došlo k zmene dlhodobo používaného, úradného jazyka, pričom táto zmena sa počas dvadsiatich rokov zopakovala ešte trikrát. Teda košickí úradníci museli ovládať tri bežne používané jazyky, a to nemčinu, maďarčinu i slovenčinu ako aj jeden mŕtvy jazyk, ktorý pretrvával a opäť ožil v meste aj vtedy, keď sa už v správnej administratíve monarchie používali väčšinou len živé jazyky. Mnohojazyčné Košice tak okrem používaných živých jazykoch vytvoril vlastný, zaujímavý administratívny úzus, ktorý dáva unikátny obraz o mestskej správe a o vedení mesta.

Zoznam bibliografických odkazov

Archívne pramene

Archív mesta Košice, fond Rada mesta Košíc
Archív mesta Košice, fond Huštácki richtári

Literatúra

ÁCS, Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 1984. 329 s. ISBN 9630923955.

CSEPELI, Réka. A XIX. századi magyar liberalizmus karaktere és francia forrásai. In *Palimpszeszt* [online]. 1996, roč. 1, č. 1. s. 25- 40.

Corpus Iuris Hungarici : 1836-68. Dezső Márkus (ed.). Budapest : Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1901.

DEÁK, Ágnes. „Nemzeti egyenjogúsítás” : *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest : Osiris Kiadó, 2000. 399 s. ISBN 963379739X.

HALAGA, Ondrej. *Archív mesta Košice : Sprievodca po fondoch a zbierkach*. Praha : Archivní správa ministerstva vnitra, 1957.

HALAGA, Ondrej. Vývoj jazykovo – národnostnej štruktúry Košíc. In *Historický časopis*. 1982, roč. 30, č. 4. s. 13.

KMEŤ, Miroslav. *Na margo dvoch storočí*. Békešská Čaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2010. 216 s. ISBN 978–963–88583–3–7.

KÖMÍVES, Tibor. „Rozlúčka s latinčinou” : Zmena jazyka verejnej správy v Košiciach okolo roku 1840. In *Fórum Spoločenskovedná revue*. ISSN 1335-4361, 2010, roč. 13. č. 5. s. 77- 88.

Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyve I. 1569–1600. Péter Tóth (ed.). Miskolc : Herman Ottó Múzeum, 1990.

PÁL, Judit. A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. In *Regio*. 2005, roč. 16, č. 1. s. 4.

VARGA, János. *Helyét kereső Magyarország : Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1982. 211 s. ISBN 9630529092.

WIEDERMANNOVÁ, Oľga. K samospráve prešovských predmestí. In MARSINA, R. (ed.). *Vývoj správy miest na Slovensku : zborník príspevkov z konferencie o vývoji správy miest, ktorú usporiadala Slovenská historická spoločnosť a Gemerská vlastivedná spoločnosť v dňoch 24.–26. októbra 1979 v Rožňave*. Martin : Osveta, 1984. s. 149- 157.

ŽIGO, Pavol. Podiel mesta na formovanie kultúrnych predpisovných útvarov. In ONDREJOVIČ, S. (ed.). *Mesto a jeho jazyk : Sociolingvistika slovac 5*. Bratislava : Veda, 2000. s. 118 – 124. ISBN 8022406058.

Východiská prekonávania diskurzov národných historiografií urbánnou históriou : prípad dejín mesta Košice

Starting points for Outgrowing Discourses of National Historiographies by Urban History: The Case of the History of the Town of Košice

Ondrej Ficeri

Abstrakt

Teoretická štúdia analyzuje súčasné výskumné trendy v urbánnej histórii ako alternatívu k národným historiografiám. Mesto s veľkým, ale doposiaľ nevyužitým potenciálom pre prekonávanie slovenského a maďarského národného diskurzu, sú Košice.

Abstract

This theoretical study analyses current research trends in urban history as an alternative to national historiographies. A city with huge but so far unexploited potential for outgrowing of Slovak and Hungarian national discourses is Košice.

Kľúčové slová: Urbánna história. Národné historiografie. Dejiny Košíc.

Key words: Urban History. National Historiographies. History of Košice.

V rámci národných historiografií sa na dejiny regiónov a miest (vrátane tých, ktoré prekonal etnonacionálnu transformáciu) spravidla vzťahovali rovnaké metodologické postupy ako v prípade písania národného príbehu. Skresľovaním selektovaných faktov dochádzalo k ich zjednodušeniu do podoby mýtov a stereotypov, vytváraniu negatívneho obrazu „národného nepriateľa“ a v konečnom dôsledku k instrumentalizácii a neobjektívnemu interpretovaniu histórie presahujúcej rámec konkrétneho národa. Regióny a mestá tak tvorili iba čiastkové diely veľkej „národnej mozaiky“. Bez ohľadu na miestne špecifiká sa do dejín miest premietali charakteristiky národných dejín, či už išlo o konštrukty periodizácie dejín alebo preceňovania významu národných osobností na vývoj mestských dejín. Navyše bol vzťah nacionalizmu a miest určený romanticky zakorenenou predstavou rurálnosti ako fundamentálneho piliera národnej tradície a identity¹.

Monopol národných diskurzov s ich obmedzenými a nežiaducimi účinkami narušil od roku 1929 kultúrno-sociologický prístup historiografickej skupiny Annales, po druhej svetovej vojne doplnený postmodernistickým interkultúrnym a transnacionálnym prístupom. Práve do 60. rokov 20. storočia spadá aj vznik urbánnej histórie - interdisciplinárnej subdisciplíny historickej vedy (v prieniku so sociológiou, etnológiou, antropológiou, architektúrou, geografiou a ekonómiou), ktorá neskúma viac dejiny konkrétneho miesta chronologicky z perspektívy národného diskurzu, ale vníma mesto transnacionálne, ako štruktúru v širšom systéme komunikačných tokov a sociálnych vzťahov.²

Od 80. rokov sa urbánna história obohatila o kultúrnohistorický prístup, ktorý upriamil pozornosť na vystihnúť individualitu mesta s dôrazom na nové kategórie analýzy ako identita, mentalita, špecifickosť a percepcia mesta či už vlastnými obyvateľmi alebo návštevníkmi, resp., prisťahovalcami. Oba prístupy, štrukturalistický a kultúrnohistorický, existujú v urbánnej historiografii vedľa seba, čím sa táto historiografická subdisciplína vyznačuje metodologickým a tematickým pluralizmom až eklekticizmom.³

Tento trend potvrdila aj pražská konferencia urbánnych historikov konaná v auguste 2012 s názvom *Mestá a spoločnosti v komparatívnej perspektíve*.⁴ Jedna zo sekcií pražskej konferencie nastolila okruh otázok, ktoré sa sústredili na prekonávanie nežiaducich prejavov národných diskurzov - otázky mestskej identity v korelácii s národnou identitou. Mestská identita predchádzala národnej, preto je zaujímavé sledovať na akých pilieroch bola od stredoveku budovaná, ako sa prejavovala v praxi a do akej miery bola nahradená, resp. koexistovala s národnou identitou. V tomto kontexte si osobitným vývojom prešli kozmopolitné mestá (kam sa radia i Košice), ktorých identita sa zakladala na odlišných pilieroch než identita miest s homogénnym etnickým zložením. Výskum dejín kozmopolitných miest sa preto zaoberá takými okolnosťami, ktoré pod vplyvom rozličných kultúr a etníc vyústili do vzniku kozmopolitnej atmosféry a za ktorých táto kozmopolitnosť

¹MOFFAT, Christopher. *Nationalism and the City : Conference Summary* [online]. Armenian Academic Association, publikované 6.9.2011 [cit. 2012-10-3]. Dostupné na internete: <<http://dir.groups.yahoo.com/group/ARMACAD/message/6214>>.

² SWEET, Roey. *Urban History* [online]. In *Making History*. The Institute of Historical Research, publikované 2008 [cit. 2012-10-3]. Dostupné na internete:

<http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/urban_history.html>; TYRRELL, Ian. *What Is Transnational History?* [online]. Iantyrrell.wordpress, publikované 2007 [cit. 2012-10-3]. Dostupné na internete: <<http://iantyrrell.wordpress.com/what-is-transnational-history/>>; TOSH, John. *The Pursuit of History : Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History*. Fifth edition. Harlow : Pearson, 2010. s. 72..

³ BÁCŠKAIOVÁ, Vera. *Historiografia miest – hlavné trendy a súčasná situácia v Európe*. In CZOCH, Gábor (ed.). *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Bratislava : Kalligram, 2006. s. 15-23; RODGER, Richard – SWEET, Roey. *The Changing Nature of Urban History* [online]. In *History in Focus*. Issue 13, The City, publikované 2008 2011 [cit. 2012-10-3]. Dostupné na internete: <<http://www.history.ac.uk/ihr/Focus/City/articles/sweet.html#t13>>.

⁴ *European Association for Urban History. 11th International Conference on Urban History in Prague 2012. Cities and Societies in Comparative Perspective* [online]. Prague : Guarant International, 2012, [cit. 2012-10-3]. Dostupné na internete: <<http://www.eauh2012.com/sessions/>>.

korešpondovala s pocitom miestnej prináležitosti. Iný okruh otázok sa zamerával na odkrývanie dichotómie národného diskurzu a dejín miest. Urbánna historiografia sa pokúša ozrejmiť, aký vzťah vznikol medzi minulosťou a prítomnosťou mesta po zmene politických režimov a na akých formách kontinuity či diskontinuity bol tento vzťah založený. Rovnako sa zaujíma, koľko snahy (a či vôbec nejakej) vložili nové štátne elity do vytvárania spoločnej (zdieľanej) minulosti.

Urbánni historici tak obracajú pozornosť na štúdium vzťahu medzi miestnymi a národnými dejinami, resp. medzi mestami a nacionalizmom.⁵ Na hľadanie priesečníka v štúdiu nacionalizmu v urbánnom prostredí sa sústredila aj konferencia *Nacionalismus a mesto* (*Nationalism and the City*) konaná vo februári 2012 v Cambridge.⁶ Záujem bádateľov sa tak začína orientovať na otázky, ktorým doteraz nebola venovaná pozornosť ani v rámci výskumu teórií nacionalizmu. Urbánna história si najnovšie kladie za cieľ prehodnotiť niektoré zaužívané termíny, ako napríklad „predstavované spoločenstvo“ alebo „vynájdene tradície“, ich zasadením do reálneho urbánneho priestoru a ozrejmiť, ako sa menil význam termínu nacionalizmus v urbánnom prostredí. Boli to práve mestá, kde národy dostali svoju podobu („nation-building“), a zároveň boli to opäť mestá, kde došlo k prvému odbúravaniu nacionalizmu. Preto je možné v tomto kontexte analyzovať, ako mesto prispelo ku konštruovaniu, resp. dekonštruovaniu národného diskurzu.

Tento výskum má nesmierny význam pre dejiny miest stredoeurópskeho priestoru, predovšetkým pohraničných miest Česka, západného Poľska a južného Slovenska vrátane Košíc, ktoré prekonali (čiastočnú alebo úplnú) etnonacionálnu transformáciu, či už po roku 1918/1920 alebo po roku 1945. Reprezentácie dejín tohto typu miest boli „upravované“ podľa šablóny národných diskurzov, pričom pripomínanie si „stratených“ etnických skupín (Maďarov, Nemcov, Židov), ich dejín a kultúry, bolo zámerne opomenuté. Inštrumentalizácia mestských dejín v prospech národného diskurzu bola pritom príznačná ako pre medzivojnovú historiografiu, tak pre marxistickú historiografiu stredoeurópskych komunistických diktatúr.⁷ Konštrukt národných dejín dostal v urbánnom priestore miest s etnonacionálnou transformáciou konkrétny rozmer: od premenovávanie ulíc a celých mestských štvrtí, v niektorých prípadoch dokonca samotného názvu mesta (napr. Bratislava, Sokolov), cez búranie sôch, pamätníkov a verejných budov symbolizujúcich „stratené etnikum“, po vytváranie „očistených“ reprezentácií mesta prostredníctvom propagačných brožúr, turistických sprievodcov alebo historických expozícií muzeálnych inštitúcií. Kolektívna identita poprevratového, resp. novonast'ahovaného obyvateľstva tak bola budovaná diskontinuítne k miestnej minulosti, a preto by bolo zaujímavým námetom sociohistorickej analýzy skúmať, do akej miery sa (ne)poradilo novým mestským elitám medzi rokmi 1945 - 1989 prekryť stáročia formovanú pamäť mesta, vystopovať jej pretrvávajúci vplyv na novonast'ahované obyvateľstvo a odhaliť komunikačné kanály, ktoré tento vplyv zabezpečili. Trend prekonávania národného diskurzu urbánnou históriou sa presadzuje aj na Slovensku. Výskumu dejín miest z kultúrohistorickej perspektívy sa venuje jednak tradičná historická

⁵ Možno hovoriť o istom návrate k štúdiu nacionalizmu v mestskom prostredí, ktorého priekopníckymi dielami v regióne strednej Európy boli už COHEN, B. Gary. *The Politics of Ethnic Survival : Germans in Prague, 1861-1914*. Princeton: Princeton University Press, 1981. Neskôr nasledovali NEMES, Robert. *Once and Future Budapest*. DeKalb : Northern Illinois University Press, 2005; KING, Jeremy. *Budweisers into Czechs and Germans : A Local History of Bohemian Politics, 1848-1948*. Princeton : Princeton University Press, 2002. Ďalej i dielo zo slovenského prostredia BABEJOVÁ, Eleonóra. *Fin-de-siècle Pressburg : Conflict & Cultural Coexistence in Bratislava 1897-1914*. New York : Columbia university Press, 2003.

⁶ *Nationalism and the City : conference review* [online]. Cambridge : University of Cambridge, publikované 2012 [cit. 2012-10-3]. Dostupné na internete: <<http://www.crassh.cam.ac.uk/events/1684/170>>. Konferenciu usporiadalo Centre for Research in the Arts, Social Sciences and Humanities, University of Cambridge.

⁷ HUDEK, Adam. *Najpolitickjšia veda : slovenská historiografia v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010. s. 55.

veda⁸ a jednak etnológia⁹, ktorá v rámci subdisciplíny s názvom urbánna antropológia do značnej miery využíva metódy historickej vedy.¹⁰

Ak berieme do úvahy dve veľké slovenské metropolitné centrá, v ktorých prebehla čiastočná až úplná etnonacionálna transformácia, Bratislavu a Košice, sústredil sa záujem bádateľov o tento historický proces takmer výlučne na Bratislavu. Okrem historikov, sociológov a urbánnych antropológov pôsobiacich na území Slovenskej republiky,¹¹ dostala sa Bratislava

⁸ Porovnaj publikácie, kde odkazy na ďalšiu literatúru. CSÁKY, Moritz – MANNOVÁ, Elena. *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1999; MANNOVÁ, Elena (ed.). *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998; MARSINA, Richard. Mestský život v zrkadle prameňov od stredoveku do konca 19. storočia. In *Historické štúdie*. 2002, č. 42.; ŠVORC, Peter – HEPPNER, Harald. *Veľká doba v malom priestore : zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918 – 1929)*. Prešov : Universum, 2012. 408 s.

⁹ Výskumom spoločenskej diferenciácie v urbánnom prostredí sa Etnologický ústav SAV zaoberá od 70. rokov 20. storočia a v tomto smere je húževnatejší ako výskum historikov. Porovnaj publikácie po roku 1989 SALNER, Peter – LUTHER, Daniel. *Ethnokulturelle Prozesse in den Großstädten Mitteleuropas*. Bratislava : Národopisný ústav SAV, 1992; BEŇUŠKOVÁ, Zuzana – SALNER, Peter. *Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 1999; SALNER, Peter – LUTHER, Daniel. *Etnicita a mesto : etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2001; LUTHER, Daniel – SALNER, Peter. *Menšiny v meste: premeny etnických a náboženských identít v 20. storočí*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2004; FERENCOVÁ, Michaela – NOSKOVÁ, Jana. *Pamäť mesta: obraz mesta, verejné komemorácie a historické zlomy v 19. – 21. storočí*. Brno; Bratislava : Etnologický ústav Akademie věd ČR, V.V.I., pracoviště Brno, Statutární město Brno, Archiv města Brna, Ústav etnológie SAV, 2009; BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. – LUTHER, Daniel. *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku III: globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica : ISKŠ FHV UMB – Ústav etnológie SAV, 2010.

¹⁰ BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. *Urbánna antropológia: východiská a perspektívy*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2003.

¹¹ BABEJOVÁ, Eleonóra. *Fin-de-Siècle Pressburg: Conflict & Cultural Coexistence in Bratislava 1897 – 1914*. New York : Columbia university Press, 2003; BUMOVÁ, Ivica. Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte (august 1946). In *Pamäť národa* 3. 2007, č. 2, s. 32-44; FOGARASSY, László. Pozsony város nemzetiségi összetétele a 20. században. In *Új mindenes gyűjtemény*. 1993, č. 10, s. 113-136; GAJDOŠ, Peter. Sociálny vývin imigrantov v Bratislave (s dôrazom na obdobie 1950 – 1980). In *Bratislava* 21. 2009, s. 117-129; HANÁK, Jozef. *Slováci v Prešporku 1825 – 1918*. Bratislava : Albert Marenčin, 2005; HRADSKÁ, Katarína. *Život v Bratislave 1939 – 1945*. Bratislava : Albert Marenčin, 2006; HRADSKÁ, Katarína. *Židovská Bratislava*. Bratislava : Albert Marenčin, 2008; KOVÁČ, Dušan. *Bratislava 1939 - 1945: vojna a mier v meste*. Bratislava : Albert Marenčin, 2006; KOVÁČ, Dušan. Chcené – nechcené hlavné mesto: premeny dejín a dejepiscov. In *Bratislava* 21. 2009, s. 41-51; LÁRIŠOVÁ, Petra. *Židovská komunita v Bratislave roku 1940*. Bratislava : Nadácia M. Šimečku – Ústav etnológie SAV – Židovská náboženská obec, 2000; LUTHER, Daniel. Ethnicity and Nationalism in a Central European City : Bratislava in the first half of the 20th Century. In *Human Affair* 6. 1996, s. 179-192; LUTHER, Daniel. Polarizácia bratislavskej spoločnosti v prevrate roku 1918. In *Etnicita a mesto: etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2001. s. 11-31; LUTHER, Daniel. Česká komunita v Bratislave v medzivojnovom období. In *Česi na Slovensku : zborník z konferencie Česi na Slovensku*. Martin : Slovenské národné múzeum, 2000. s. 54-65; LUTHER, Daniel. Česká komunita v Bratislave 20. storočia. In LUTHER, Daniel – SALNER, Peter (eds.). *Menšiny v meste: premeny etnických a náboženských identít v 20. storočí*. Bratislava : Zing Print, 2004. s. 9-56; LUTHER, Daniel. *Z Prešporka do Bratislavy*. Bratislava : Albert Marenčin, 2009. MANNOVÁ, Elena. Transformácia identity bratislavských Nemcov v 19. storočí. In *Historický časopis*. 1995, č. 43, s. 437-450; MANNOVÁ, Elena. A Transition from Social to National Values in Association Activity (German Union Balls in Bratislava). In *Journal of Urban Ethnology*. 1997, č. 2, s. 49-55; MANNOVÁ, Elena. Historiografia Bratislavy : diferencovaná prezentácia minulosti multietnického mesta po politických zlomoch 19. a 20. storočia. In CZOCH, Gábor (ed.). *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Bratislava : Kalligram, 2006. s. 49-62; MANNOVÁ, Elena. Die Entstehung einer neuen Hauptstadt und der Wandel der Vereinsöffentlichkeit: Pressburg 1900-1939. In HOFMANN, Andreas R. – WENDLAND, Anna V. (eds.). *Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa 1900-1939*. Stuttgart : Steiner, 2002. s. 185-192; MEDVECKÝ, Matej. *Fenoméni Bratislava*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2011; NIŽŇANSKÝ, Eduard. (ed.). *Stratené mesto : Bratislava – Pozsony – Pressburg*. Bratislava : Albert Marenčin, 2011; SIMON, Attila. Boj o Bratislavu počas mníchovskej krízy s dôrazom na maďarskú menšinu. In *Bratislava* 21. 2009, s. 71-85; SALNER, Peter. *Premeny Bratislavy 1939-1993 : etnologické aspekty sociálnych procesov v mestskom prostredí*. Bratislava : Veda, 1998; SAS, Andor. A pozsonyi zsidóság 18. és 19.

do pozornosti aj západoeurópskym,¹² a prirodzene aj maďarským vedcom.¹³ Z uvedenej bibliografie je zrejmé, že výskum etnonacionálnej transformácie Bratislavy je v pokročilom štádiu, pričom v súlade s najnovšími trendmi v historiografii, a teda z perspektívy urbánnej, globálnej a transnacionálnej histórie, zaoberajú sa touto problematikou súčasne slovenskí aj maďarskí autori (prípadne inonárodní). Hoci ani zďaleka nie všetky uvedené práce, či už z maďarskej alebo slovenskej strany, sú písane bez etnocentrickej prizmy národných diskurzov, výrazne sa podieľajú na ich prekonávaní: svojím obsahom presahujú objekt bádania národných príbehov, zasahujú do „teritória“ druhej strany, stávajú sa súčasťou historiografie danej lokality a ako také by nemali byť „tými druhými“ ignorované, naopak akceptované. Už teoretik histórie Jörn Rüsen vyslovil názor, že prekonávanie dvoch antagonistických národných diskurzov by malo prebiehať pri dodržaní princípu rovnosti, vzájomnej akceptovateľnosti rozdielov, multiperspektívnosti, polycentrizmu a zásad humánnosti. Podľa Rüsena by historici mali kriticky reflektovať na vlastnú historickú perspektívu a koncepty interpretácií a tieto vzájomným dialógom a komparáciou empaticky konfrontovať s druhou stranou.¹⁴ Aj keď na tomto poli existujú na oboch stranách - na maďarskej aj slovenskej - široké medzery, formálne úspešnejšia v prekonávaní bariér sa javí byť maďarská strana.¹⁵ Na rozdiel od Bratislavy pokročil výskum urbánnej histórie Košíc po roku 1989 značne pomalším tempom.¹⁶ Väčšina príspevkov si zachováva spoločenskohistorický prístup pred

századi jog- és gazdaságtörténetéhez. In *Fórum Társadalomtudományi szemle* 7. 2005, č. 4, s. 269-284; SZARKA, László. Etnické zmeny v Bratislave a mestská administratíva v období medzi svetovými vojnami. In CZOCH, Gábor (ed.). *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Bratislava : Kalligram, 2006. s. 411-428; ŠURDOVÁ, Monika. Diferencovaný pohľad na Bratislavu na základe sprievodcov po meste 1873 – 1938 (1940). In *Bratislava* 21. 2009, s. 139-152; TANCER, Jozef. The Image of the City as a Site of Memory : Bratislava in Modern Travel Literature. In *Frontiers and Identities : Cities in Regions and Nations*. Pisa : Edizioni, 2008. s. 267-280; TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná skladba obyvateľov Bratislavy v poslednej štvrtine 19. a v prvej polovici 20. storočia. In *Bratislava* 21. 2009, s. 53-69; VADKERTY, Katalin. Németek és magyarok Pozsonyban 1945 – 1948 között. In *Fórum Társadalomtudományi szemle* 7. 2005, č. 4, s. 39-49.

¹² BUGGE, Peter. The Making of a Slovak City : The Czechoslovak Renaming of Pressburg/Pozsony/Presporok, 1918-19. In *Austrian History Yearbook* 35. 2004. s. 205-27; DUIN, Pieter van. Die Deutschen Bratislavas und ihre Einverleibung der ČSR 1918 – 1919. In *Historické štúdie*. 2004, č. 43, s. 167-181; DUIN, Pieter van. *Central European Crossroads : Social Democracy and National Revolution in Bratislava (Pressburg), 1867-1921*. International Studies in Social History Series. New York : Berghahn Books, 2009.

¹³ FILEP, Tamás Gusztáv. Na strane vlády, alebo v opozícii? : maďarský občan v Bratislave a voľby v roku 1925. In CZOCH, Gábor (ed.). *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Bratislava : Kalligram, 2006. s. 446-480; FILEP, Tamás Gusztáv. *Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920 : események történések egy hírlap közleményeinek tükrében*. Bratislava : Kalligram, 2010; KOCSIS, Aranyka. *Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban : városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén*. Bratislava : Kalligram, 2011; SIMON, Attila. *Küzdelem a városért : Pozsony és a pozsonyi magyarok 1938–1939-ben*. Bratislava : Kalligram, 2011; TÓTH, Árpád. A megőrzött presztízs : Pozsony rendi polgársága a XIX. század első felében. In BÓDY, Zsombor – MÁTAY, Mónika - TÓTH Árpád (eds.). *A mesterség iskolája : Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest : Osiris, 2000. s. 151-175; TÓTH, Árpád. Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a 19. század első felében. In *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, I. Budapest, 2006. s. 241-268; TÓTH, Árpád. *Polgári stratégiák : életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony : Kalligram, 2009; TÓTH, Árpád. Evangélikus identitás és a vegyes házasságok. A pozsonyi német evangélikus közösség viszonya környezetéhez a felekezeti vegyes házasságok alapján (1750-1850). In *Credo*. 2011, č. 4, s. 61-70.

¹⁴ RÜSEN, Jörn. How to Overcome the Ethnocentrism : Approaches to a Culture of Recognition by History in the Twentieth-First Century. In *History and Theory*. 2004, Theme Issue 43, 124 s.

¹⁵ Dokladom je iniciovanie slovensko-maďarského dialógu mladými maďarskými historikmi v publikácii KOLLAI, István (ed.). *Rozštípená minulosť : kapitoly z histórie Slovákov a Maďarov*. Budapest : Terra Cognita, 2008. Rovnako porovnaj kritickú reflexiu na súčasnú slovenskú historiografiu 19. storočia od HOLEC, Roman. „Krátké“ dejiny „dlhého“ storočia. In *Historický časopis*. 2007, č. 1, s. 75-95.

¹⁶ Príspevky k dejinám Košíc prináša pravidelne regionálny odborný časopis Historica Carpatica, okrem neho aj Košické historické zošity a od roku 2011 aj elektronický časopis Spoločenskovedného ústavu SAV Človek a spoločnosť. Kompilačné monografie Štefana Eliáša sú hodnotným prameňom poznania reprezentácií košických dejín povojnovou košickou generáciou: ELIÁŠ, Štefan. *Dejiny Košíc v dátach I., II.* Košice :

kultúrno-antropologickým. Etnonacionálnej transformácii v urbánnom prostredí Košíc sa slovenskí historici po roku 1989 venovali iba v súvislosti s osudom košických Židov počas a po druhej svetovej vojne.¹⁷ V tomto smere zostáva doposiaľ neprekonaná fundamentálna práca Michala Potemru a Márie Mihókovej z 80. a začiatku 90. rokov 20. storočia, ktorí zanalyzovali etnonacionálne procesy v Košiciach za obdobie medzi rokmi 1848 – 1945 na základe článkov z novín a časopisov, čiastočne i archívnych prameňov.¹⁸

Hoci v súčasnosti zostáva etnonacionálna transformácia Košíc v maďarsko-slovenských reláciách pre slovenských bádateľov tabu, stávajú sa Košice, rovnako ako v prípade Bratislavy, vďačným objektom výskumu bádateľov z Maďarska. Gábor Czoch vo svojich prácach mapuje interetnické vzťahy v multikultúrnom prostredí Košíc 19. storočia.¹⁹ Éva Kovács spracovala sociálne dejiny a špecifiká asimilácie židovského etnika v medzivojnových Košiciach.²⁰ Bola to práve Éva Kovács, ktorá po spracovaní tejto problematiky na základe vlastných skúseností skonštatovala, že urbánna história Košíc (ale aj iných urbánnych centier južného Slovenska) môže prispieť k rozlúšteniu gordických uzlov spájajúcich slovenskú a maďarskú historiografiu.²¹

Typopress, 2007; 2011. Výskum dejín mesta Košice výrazne pokročil po založení Katedry histórie FF UPJŠ v Košiciach v roku 2009, ktorá ho organizačne zastrešuje. Porovnaj príspevky k dejinám Košíc v zborníkoch: *Košice a dejiny – dejiny Košíc : Acta Historiae Cassoviensis 1/2011*. Štefan Šutaj (ed.). Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2011; *Dejiny a kultúra : Multikulturalita a cezhraničná spolupráca mesta Košice a Miškovec ~ Történelem és kultúra : multikulturalitás és a határon átnyúló együttműködés Kassa és Miskolc között*. Zlatica Sápsová (ed.). Prešov : Universum, 2011; *Bitka pri Rozhanovciach v kontexte slovenských a uhorských dejín : studia historica*. Ferdinand Uličný – Drahoslav Magdoško (eds.). Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2012; *Hľadanie spoločného jazyka o spoločnej minulosti – dialóg mladej generácie slovenských a maďarských historikov ~ Keressünk közös nyelvet a közös múlthoz – szlovák és magyar történészek fiatal nemzedékének párbeszéde*. ; Slávka Otčenášová – Csaba Záhorán (eds.). Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2012.

¹⁷ *Košice a deportácia Židov v roku 1944 : zborník príspevkov z odborného seminára k 50. výročiu deportácii z Košíc*. Anna Jurová – Pavol Šalamon (eds.). Košice; Bratislava : Spoločenskovedný ústav SAV - Odd. židovskej kultúry SNM, 1994; SINGEROVÁ, Silvia. A kassai zsidóság identitása 1989 után. In *Regio 15*. 2004, č. 3, s. 22-54; SINGEROVÁ, Silvia. Obraz povojnovej reality Židov v slovenskej spoločnosti z hľadiska identity (na príklade Košíc). In SALNER, Peter (ed.). *Židovská komunita po roku 1945*. Bratislava : Zing Print, 2006, s. 51-66; SINGEROVÁ, Silvia. Jewish identity after the Holocaust - The Community in Košice (Kassa). In *Judaica Bohemiae* 41. 2005, s. 82-127.

¹⁸ MIHÓKOVÁ, Mária. *Politický život v Košiciach v rokoch 1901-1918*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1979; MIHÓKOVÁ, Mária. *Vedecká, kultúrna a osvetová práca v Košiciach v rokoch 1848-1918*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1991; PTEMRA, Michal. *Kultúrny život v Košiciach v rokoch 1938-1945*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1985; PTEMRA, Michal. *Košice v rokoch 1938-1945*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1986; PTEMRA, Michal. *Mestská správa v Košiciach v rokoch 1848-1945*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1984; PTEMRA, Michal. *Politický život v Košiciach v rokoch 1848-1900*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1983. Do tejto série môžeme zaradiť aj neskôr vydané dielo MIHÓKOVÁ, Mária. *Slovník košických osobností 1848 – 1918*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1995.

¹⁹ CZOCH, Gábor. Kassa polgársága a 19. század első felében. In *Limes* 2-3. 1998, s. 55-86; CZOCH, Gábor. A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján. In CZOCH, Gábor – KLEMENT, Judit – SONKOLY, Gábor (eds.). *Az Atelier iskola : tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest : Atelier, 2008. s. 141-156; CZOCH, Gábor. Lakóhely és társadalmi identitás : a reformkori külvárosok problematikája Kassa példáján keresztül. In CIEGER, András (ed.): *Kötőerők : az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest : Atelier, 2009. s. 237-256; CZOCH, Gábor. „A városok szíverei...” : tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Pozsony : Kalligram, 2009; CZOCH, Gábor. De l'identité nationale dans une ville multiethnique au milieu du XIXe. siècle. Le cas de Kaschau/Kassa/Košice. In *Cultures d'Europe Centrale*. Hors-série n.7. „Miroirs Brisés. Récits régionaux et imaginaires croisés sur le territoire slovaque.” 2011. s. 219-234.

²⁰ KOVÁCS, Éva. *Felemás asszimiláció : a kassai zsidóság a két világháború között (1918-1938)*. Somorja : Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2004.

²¹ KOVÁCS, Éva. Priepasť medzi “longeé durée” a “microhistoria” : príklad Komárom/Komárno/Komorn v medzivojnovom období. In *Historický časopis*. 2004, roč. 52, č. 2, s. 309.

Prečo je teda výskum dejín Košíc v kontexte urbánnej a transnacionálnej histórie dôležitý pre prekonanie antagonizmu slovenského a maďarského národného diskurzu? Mesto Košice sú totiž miestom pamäte oboch národov. U oboch však z hľadiska rozličných historických perspektív. V nasledujúcom exkurze, ktorý si nenárokujeme na úplnosť, sa pokúsime stručne rekonštruovať význam Košíc v slovenských a maďarských historických reprezentáciách.

Slovanská osada Koša bola založená v 9. storočí a za vlády Svätopluka patrila po dobu dvoch desaťročí do Veľkomoravskej ríše.²² Od 11. storočia sa v Košickej kotline usádzalo maďarské etnikum, ktoré prevzalo slovenské pomenovanie osady a prispôbilo ho svojmu úzu (Koša → Kassa).²³ V 13. storočí prísťahovalecká vlna porýnskych Nemcov založila urbanizované mesto. Už v stredoveku boli Košice multietnickým mestom s dominanciou nemeckého etnika, ktorá však bola narušená pod vplyvom politických udalostí. V roku 1537 kráľ Ján Zápoľský donútil k vysídleniu prohabsburskú elitu mesta, pričom v meste nechal usadiť vo väčšom množstve zátiských a sedmohradských Maďarov.²⁴ Proces prirodzenej maďarizácie Košíc sa tak v porovnaní s ostatnými, Nemcami obývanými mestami Horného Uhorska, začal s tristoročným predstihom. Už tu môžeme hovoriť o prvej fáze etnickej transformácie Košíc v prospech maďarského etnika, zavŕšenej štatisticky v 2. polovici 19. storočia. Svoju úlohu tu nespochybniteľne zohrával geografický faktor polohy Košíc na slovensko-maďarskej etnickej hranici (styk „maďarskej nížiny“ a „slovenských hôr“), ako aj geopolitický faktor (obchodné, vojenské a administratívne centrum: Civitas Primaria Superioris Hungariae). Košice 16. a 17. storočia sa stali v neskorších reprezentáciách maďarských národných dejín kľúčovým centrom protihabsburského odboja, strategickým sídlom maďarských národných hrdinov Štefana Bočkaja, Gabriela Betlena, Juraja I. Rákociho, Imricha Tököliho, bojujúcich za uhorskú štátnu nezávislosť, za Františka II. Rákociho už s čestným prívlastkom „mesto kurucov“.²⁵ Prostredníctvom týchto udalostí sa Košice dostali do diskurzu maďarských národných dejín ako jedno z najvýznamnejších dejísk maďarských dejín.

V mierových rokoch 18. storočia klesal počet nemeckej populácie, naopak rozrastajúce sa predmestia zaplňali slovenskí vidiečania.²⁶ Kultúrny a spoločenský život v meste však určovali Maďari, čo dokazujú čulé intelektuálne aktivity (slobodomurárske a obrodenecké spolky). Prostredníctvom Františka Kazinciho (Ferenca Kazinczyho) a jeho prvého maďarského literárneho časopisu *Magyar Museum* sa Košice opäť zapisujú do maďarskej národnej pamäte ako miesto začiatku obrody modernej maďarčiny.

Revolúcia 1848/1849 sa v Košiciach vyznačovala národnostnou a politickou polarizáciou mestského obyvateľstva a jeho prikloneniu sa k jednému z národných hnutí. U košických

²² ULIČNÝ, Ferdinand. Východné časti Veľkomoravskej ríše. In *Svätopluk 894 – 1994*. Nitra : Archeologický ústav SAV, 1996. s. 229.

²³ VARSÍK, Branislav. *Osídlenie Košickej kotliny I*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964. s. 192.

²⁴ HALAGA, Ondrej Richard. Vývoj jazykovo-národnostnej štruktúry mesta Košíc. Bratislava; Košice : Separátny výtlačok z *Historického časopisu* pre Mestský národný výbor v Košiciach. 1982, roč. 30, č. 4, s. 9.

²⁵ Takto reprezentovali Košice maďarské historické práce od druhej polovice 19. storočia. Porovnaj DUCHOŇ, Jozef. *František II. Rákoci a jeho Košice*. Košice : Interart, 2005, s. 93. Tradícia „Košíc - kuruckého mesta“ sa posilnila po roku 1906 uložením ostatkov Františka II. Rákociho do krypty košického dómu. „...a Rákóczi Ferenchez való nagy hevületében hűséges mindvégig, áldozatkész a végletekig és már ezzel is rászolgált „kuruc város“, „Rákóczi városa“ elnevezésére.“ In *Rákóczi album II*. Budapest : Pesti napló, 1906. s. 43. Podobne SZABÓ, Adorján. *Rákóczi Ferenc II. Kassa multjában*. Kassa : Nyomatott Vitéz A. utóda könyv- és könyomdajában, 1906. s. 4 a 62; *Rákóczi emlékkönyv*. Kassa : László Béla könyv- és műnyomdáj, 1906. s. 5. Prívlastok „mesto kurucov“ sa udržoval aj za Horthyho éry: SZENT-IMRE, Pál. *Abauj-Torna Vármegye*. Budapest : A vármegyei szociográfia kiadóhivatala, 1939. s. 131.

²⁶ POTEMLA, Michal – SEDLÁK, Imrich. Demografické a kultúrne pomery košického okresu v polovici 18. storočia. In *Nové obzory*. 1968, č. 10, s. 197-210.

Maďarov, a napokon väčšiny Nemcov, Židov a často aj Slovákov zväčša k maďarskému.²⁷ Popri tom však Revolúcia 1848/1849 predstavuje aj jedno z mála spojív medzi košickými dejinami a slovenským národným diskurzom. Totiž druhá slovenská dobrovoľnícka výprava dorazila verbovať Slovákov pre národnú vec až do Košíc. Význam tejto udalosti v národnom diskurze je však v porovnaní so západo- a stredoslovenským vývojom marginálny. Okrajovosť Košíc v slovenskom hlavnom naratívne primerane zrkadlí aj pôsobenie Jonáša Záborského v Košiciach a jeho tunajšia roztržka s Ľudovítom Štúrom v roku 1849. (Záborský bol v tom čase predstaviteľom alternatívnej koncepcie slovenskej politiky v opozícii k mainstreamovej štúrovskej – východisko presadzovania národných záujmov videl v spolupráci s Maďarmi.)

Za dualizmu sa v Košiciach brachiálne štatisticky dosiahla prevaha maďarského etnika (75%, 1910). Vďaka svojej bohatej a slávnej minulosti predstavovali Košice pre maďarské národné „vynájdene tradície“ jedno z najdôležitejších miest maďarskej historickej pamäte, čoho odrazom bola nákladná obnova pamiatok. V tomto kontexte sa ponúka porovnanie postavenia Košíc a Bratislavy v maďarskej historickej pamäti. Zatiaľ čo uhorská vláda ponechala hlavnú bratislavskú dominantu - habsburský hrad - v ruinách, košický dóm bol nielenže okázalo reštaurovaný v duchu korvínskej gotiky a prezentovaný ako učebnicový príklad maďarského gotického romantizmu,²⁸ ale aj zvolený za miesto definitívneho uloženia ostatkov maďarského národného hrdinu Františka II. Rákociho. Pozícia Košíc v maďarskej historickej pamäti sa tak znásobila. O to ťažšie musela československá reprezentácia po roku 1918 vysvetľovať československý nárok na Košice, pričom v porovnaní s maďarskými afiliáciami sa mohla oprieť iba o nepatrné styčné body s (česko)slovenským národným diskurzom.²⁹ V jej prospech však hovorila jedna z ďalších košických etnonacionálnych transformácií po roku 1918, tentokrát v prospech (vtedajšieho) československého národa s výraznou redukciou štatisticky vykázaného maďarského etnika. Košice sa do povedomia Slovákov zapísali ako vyspelé urbánne hospodárske centrum s čulým slovenským spoločenským životom. A hoci sa väčšina obyvateľstva po roku 1930 hlásila k československej národnosti, získanie Košíc, ako jedného z najdôležitejších miest maďarskej historickej pamäte, sa pre maďarskú politickú reprezentáciu v rámci revízie trianonských hraníc stalo prestížnou záležitosťou. Z piatich sporných „arbitrážnych“ miest Košice, Užhorod, Mukačevo, Nitra a Bratislava, uprednostnila zisk prvých troch³⁰, a teda miest, ku ktorým mala maďarská historická pamäť užšie väzby. Návrat Košíc k Maďarskému kráľovstvu znamenal návrat k maďarskému národnému historizmu. Sochu Štefánika nahradila svätoštefanská koruna, otvorilo sa múzeum mestských dejín a postavila replika exilového

²⁷ Cenným dobovým prameňom pre výskum spoločenských pohybov v Košiciach v 19. storočí sú dve košické kroniky. PLATH, Johann Nepomuk. *Kaschauer Chronik*. Kaschau : K. Werfer's k. k. privileg. akadem. Buchdruckerei, 1860, lat. rkp. 1866; TUTKÓ, József. *Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve*. Kassa : Nyomatott Werfer Károlynán, 1861. Prvá - presadzujúca proviedenskú sčeneniovskú líniu maďarskej politiky, druhá - prikláňajúca sa k mainstreamovej košútovskej politike maďarskej nezávislosti. K rozboru Plathovej kroniky porovnaj FICERI, Ondrej. Význam Plathovej kroniky pre dejiny mesta Košice. In *Carpatica Historica*. 2012, roč. 43, s. 35-64.

²⁸ LUKÁČOVÁ, Elena - POHRANIČOVÁ, Jana. *Rozmanité 19. storočie : architektúra na Slovensku od Hefeľeho po Jurkoviča*. Bratislava : Perfekt, 2008. s. 70.

²⁹ Slovenské osídlenie, „vynaliezanie“ cyrilo-metodskej tradície, uctievania sv. Svorada a Benedikta a pripomínanie bernolákovských tradícií. Porovnaj *Jubilejná kniha mesta Košíc*. Košice : Rada mesta Košíc, 1928; *Jubilejný almanach mesta Košíc a východného Slovenska : 1918-1928*. Košice : Výbor pre oslavy 10. výročia Československej republiky, 1928; BALÁŽ, Vojtech. *Zo stariny Košíc*. Košice : Nová brázda, 1948. 53 s; DOLINKA, Emanuel – VINDIŠ, Imrich (eds.). *Almanach východného Slovenska 1848 – 1948*. Košice : Osvetová rada mesta Košíc, 1948. 219 s; KUNA, Vladimír (ed.). *Almanach oslobodeného juhu*. Nitra : Nakladateľstvo Srnánek, 1946. 334 s.

³⁰ IRMANOVÁ, Eva. *Maďarsko a versailleský mírový systém*. Ústí nad Labem : Albis International, 2002. s. 294 a 300.

domu Františka II. Rákociho z tureckého Rodošta, ktorého výstavba natrvalo rozmnožila počet miest maďarskej historickej pamäte lokalizovaných v Košiciach.

Poslednou etnonacionálnou transformáciou prešli Košice po roku 1945. Rady nemeckej a židovskej menšiny síce v dôsledku udalostí druhej svetovej vojny poklesli na minimum, ale v relácii Slováci – Maďari nedošlo k úplnej transformácii, ako tomu bolo v prípade sudetských a západopoľských miest po nahradení Nemcov Čechmi, resp. Poliakmi. Aká bola teda identita košických mešťanov? Možno v prípade Košíc hovoriť o existencii „longue durée“ situačnej etnicity, ktorá umožňovala prevažnej časti bilingválneho obyvateľstva oportunisticky preskakovať od jednej národnosti ku druhej podľa momentálnej príslušnosti k určitému štátnemu útvaru? Historik Roman Holec zdôvodňuje posuny v etnickej identite Košičanov ich dvojjazyčnosťou, a teda dvojitou identitou. Košice označil za extrémny prípad tohto typu transformačného procesu.³¹ Fenomén situačnej etnicity Košičanov a tzv. košickej národnosti³² si zaslúžia dôkladný psycho-sociohistorický výskum, nakoľko predstavujú kľúčový arbirer pri zodpovedaní otázok súvisiacich s asimilačnými procesmi obyvateľstva Košíc a pri analýze jeho etnickej identity.

Pri prekonávaní slovenského národného diskurzu by bolo vítané sa zamyslieť, ako vníma súčasné väčšinové³³ slovenské obyvateľstvo históriu svojho mesta, ktoré má významnú a stálu pozíciu v maďarskej historickej pamäti, resp. ako táto skutočnosť vplýva na formovanie národnej identity košických Slovákov. Pri prekonávaní maďarského národného diskurzu bude nutné ustúpiť od „majorizácie“ maďarskosti Košíc a akceptovať skutočnosť, že slovenské etnikum netvorilo majoritné obyvateľstvo kontinuálne iba od polovice 20. storočia, ale aj v období minimálne od konca 18. storočia, štatisticky do roku 1880. Košické mestské spoločenstvo (prostredníctvom samosprávnych orgánov) už v prekonávaní národných diskurzov samo pokročilo v desaťročiach nasledujúcich po páde komunistickej diktatúry. Bočkajova či Betlenova okružná (niekdajšie názvy ulíc) sa síce po roku 1989 na uličné tabuľky viac nedostali, Rákociho socha však stojí pred replikou domu Rodošto ako dar maďarskej vlády a spisovateľ Sándor Márai (zástanca maďarskej revízie z roku 1938) sa stal jednou zo štyroch vlajkových osobností prezentujúcich dosah košickej kultúry vo svete v rámci projektu Európskeho hlavného mesta kultúry Košice 2013.³⁴ Ostatne najvýrečnejšie preferenciu mestskej identity pred národnou ilustruje plastika mestského erbu, inštalovaná v roku 2002 na najčestnejšom mestskom priestranstve, nahrádzajúca M.R. Štefánika i svätoštefanskú korunu.

Skĺbenie „maďarskej minulosti“ so „slovenskou prítomnosťou“ (bez nároku na absolutizáciu), zasadených do jednotného urbánneho priestoru Košíc, ponúka pre bádateľov množstvo študijných tém, ktoré sú atraktívne z hľadiska kultúrno-antropologického prístupu a najnovších trendov v urbánnej a transnacionálnej histórii. Multikultúrny mikrokosmos Košíc a ich dejín tak poskytuje príhodnú pôdu pre búranie bariér medzi slovenským a maďarským národným diskurzom. Pretože z deštrukcie ich negatívnych aspektov, ako je

³¹ HOLEC, Roman. Zmeny národnostného zloženia miest na Slovensku po roku 1918 a možnosti ich interpretácie. In ŠVORC, Peter – HEPPNER, Harald (eds.). *Veľká doba v malom priestore : zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918 – 1929)*. Prešov : Universum, 2012. s. 13-29.

³² S tzv. košickou národnosťou sa identifikuje časť obyvateľstva Košíc, štatisticky je ale neevidovateľná. Podľa historika Ladislava Tajtáka ide o umelý konštrukt, ktorý vznikol po roku 1918 na zakrytie maďarskej identity. ĎURIŠIN, Martin: Rozhovor s historikom – univ. prof. PhDr. Ladislavom Tajtákom, CSc. [online]. In *Dejiny. Internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*, 1/2010. s. 192. [cit. 2012-10-3]. Dostupné na internete: <http://dejiny.unipo.sk/docs/Dejiny_1_2010.pdf>.

³³ Košické národnosti podľa sčítania obyvateľstva z roku 2011: Slováci 73,8 %, Maďari 2,65 %, neuvedená národnosť 19 %. *Základné údaje zo Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011, obyvateľstvo podľa národnosti* [online]. Bratislava : Štatistický úrad Slovenskej republiky, jún 2012, [cit. 2012-07-24]. Dostupné na internete: <http://portal.statistics.sk/files/ev_narodnost_12_7_v12.pdf>.

³⁴ BESKID, Vladimír. *Košice 2013 Európske hlavné mesto kultúry : pred a po konci sveta*. Košice : Košice - Európske hlavné mesto kultúry 2013, n. o., 2012, s. 24.

vytváranie obrazu nepriateľa a vlastnej výnimočnosti, budú dlhodobo profitovať súčasní i budúci príslušníci týchto dvoch vedľa seba žijúcich národov

Zoznam bibliografických odkazov

Literatúra

BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. *Urbánna antropológia : východiská a perspektívy*. Banská Bystrica : Univezita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2003. 96 s. ISBN 80-8055-837-X.

CSÁKY, Moritz – MANNOVÁ, Elena (eds.). *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1999. 216 s. ISBN 80-8888-035-1.

CZOCH, Gábor (ed.). *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Bratislava : Kalligram, 2006. 494 s. ISBN 80-7149-803-3.

MANNOVÁ, Elena (ed.). *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998. 255 s. ISBN 80-8888-020-3.

MIHÓKOVÁ, Mária. *Politický život v Košiciach v rokoch 1901-1918*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1979. 1257 s.

MIHÓKOVÁ, Mária. *Vedecká, kultúrna a osvetová práca v Košiciach v rokoch 1848-1918*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1991. 580 s.

OTČENÁŠOVÁ, Slávka – ZÁHORÁN, Csaba (eds.). *Hľadanie spoločného jazyka o spoločnej minulosti – dialóg mladej generácie slovenských a maďarských historikov ~ Keressünk közös nyelvet a közös múlthoz – szlovák és magyar történészek fiatal nemzedékének párbeszéde*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2012. 118 s. ISBN 978-80-7097-944-0.

POTEMRA, Michal. *Kultúrny život v Košiciach v rokoch 1938-1945*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1985. 336 s.

POTEMRA, Michal. *Košice v rokoch 1938-1945*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1986. 550 s.

POTEMRA, Michal. *Mestská správa v Košiciach v rokoch 1848-1945*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1984. 414 s.

POTEMRA, Michal. *Politický život v Košiciach v rokoch 1848-1900*. Košice : Štátna vedecká knižnica, 1983. 450 s.

POTEMRA, Michal – SEDLÁK, Imrich. Demografické a kultúrne pomery košického okresu v polovici 18. storočia. In *Nové obzory*. 1968, č. 10, s. 197-210.

RODGER, Richard (ed.). *European Urban History : Prospect and Retrospect*. Leicester; London : Leicester University Press, 1993. 199 s.

RODGER, Richard – SWEET, Roey. The Changing Nature of Urban History [online]. In *History in Focus*. Issue 13, The City, publikované 2008 2011 [cit. 2012-10-3]. Dostupné na internete: <<http://www.history.ac.uk/ihr/Focus/City/articles/sweet.html#t13>>.

RÜSEN, Jörn. How to Overcome the Ethnocentrism : Approaches to a Culture of Recognition by History in the Twentieth-First Century. In *History and Theory*. ISSN 1468-2303, 2004, Theme Issue 43.

SÁPOSOVÁ, Zlatica (ed.). *Dejiny a kultúra : Multikulturalita a cezhraničná spolupráca mesta Košice a Miškovec ~ Történelem és kultúra : multikulturalitás és a határon átnyúló együttműködés Kassa és Miskolc között*. Prešov : Universum, 2011. 112 s. ISBN 978-80-8904-671-3.

ŠUTAJ, Štefan (ed.). *Košice a dejiny – dejiny Košíc : Acta Historiae Cassoviensis 1/2011*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2011. 206 s. ISBN 978-80-7097-910-5.

Etnické zloženie a vývoj početnosti Košičanov v období rokov 1850 až 1880

The ethnic composition and the population number in Kosice during 1850 to the 1880th

(Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0101/12 Miesta pamäti Košíc I. (historické prelomy a inštitúcie)

Nikola Regináčová

Abstrakt

Druhá polovica 19. storočia je veľmi vhodným obdobím pre zaznamenávanie populačného vývoja obyvateľov. V predštatistickom období bolo zisťovanie etnicity problematické, väčšinu informácií sa dozvedáme zo sekundárnych demografických zdrojov, alebo súpisov obyvateľov, ktoré nedisponovali informáciami o etnicite obyvateľov. Práve sčítanie z roku 1850 prvý krát jasne popisuje populáciu mesta podľa národnostného zloženia. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní sa najbližšie informácie o národnostnej skladbe obyvateľov, presnejšie o príslušnosti k materinskému jazyku, dajú vyčítať len zo sčítaní, ktoré sa uskutočnili po roku 1880. Pre mesto Košice bola charakteristická etnická pestrosť. Vlna prisťahovalectva spôsobila aj celkový rast obyvateľov Košíc a to hlavne v druhej polovici 19. storočia. Najvýraznejšiu prevahu počas dejinného vývoja mali najmä národnosti slovenská, maďarská a nemecká. Ich percentuálne zloženie malo kolísavý charakter a aj rozloženie obyvateľov podľa národností v jednotlivých častiach mesta bolo nerovnomerné. Najmä nárast obyvateľov hlásiacich sa k maďarskému materinskému jazyku na výraznejšie zvýšil po roku 1890.

Abstract

The second part of 19th century is a suitable period for notation of citizen's population evolution. In pre-statistical period was the detection of ethnicity problematic, we gain most of the information from secondary demographical sources or from population censuses, which did not contained information about population ethnicity. For the first time the census in 1850 described the population of the city according to the ethnicity composition. Information about ethnic composition, precisely about mother language identification after the Austro-Hungarian settlement, can be found just in censuses, which were held after the year 1880. For the city was typical ethnic diversity. The wave of immigrants caused also the population growth of Kosice, mostly in the second part of 19th century. The most significant predominance was held by Slovak, Hungarian and German nationalities. The percentage composition was of fluctuating nature and the distribution of citizens in particular parts of the city according to their nationality was uneven. Mostly the growth of citizens claiming Hungarian language to be their mother language grew significantly after 1880.

Kľúčové slová: Košice. Štatistika. Populačný census. Obyvateľstvo. Etnicita.

Key words: Kosice. Statistics. Population census. Population. Ethnicity.

Vyšehradská štvorka je politické zoskupenie Maďarska, Poľska, Českej republiky a Slovenska. Tak ako aj história týchto štátov má spoločné priesečníky a vývoj, aj otázka zisťovania stavu, rastu obyvateľstva patrí k neodmysliteľným úlohám. Zároveň nesmieme zabúdať na novozískané poznatky z tejto oblasti. Najmä zisťovanie etnicity odhaľuje minulosť, ktorá sa vyvíjala v každej krajine vo svojej vlastnej réžii. Je preto potrebné uskutočňovať veľmi podrobný výskum v oblasti spoločných vzťahov a závery vyvodzovať na základe doložených faktov. Jednou z ciest riešenia tohto problému (nájsť spoločnú históriu) prináša aj konferencia s názvom *Priesečníky spoločnej histórie krajín Vyšehradskej štvorky*.

V našom príspevku upriamime pozornosť najmä na národnostnú štruktúru a príslušnosť k materinskému jazyku obyvateľov Košíc, s popisom dokumentov z ktorých informácie budeme čerpať. Dôraz pri popise údajov zameriame najmä na štatistické sčítania v rokoch 1850/51 a v roku 1880, keďže je problematické získať údaje o národnostnej skladbe obyvateľov Košíc v skoršom období. Z demografického hľadiska je skúmané obdobie výnimočné a prínosné najmä pri zisťovaní stavu populácie mesta.

Uhorská štatistika dosahovala vo všeobecnosti vysokú úroveň a v rámci dobovej Európy patrila nepochybne medzi špičku. Na väčšinu zachytávajúcích javov podáva vedecký pohľad s vysokou výpovednou hodnotou. Problémom však ostávala „národnostná“ štatistika, ktorá dodnes predstavuje v interpretácii výrazne páľivý problém.¹ Je nutné uskutočňovať porovnávanie údajov a kriticky hodnotiť získaný materiál zo štatistických sčítaní a iných štatistických zdrojov. Dôležitým ostáva aj historický vývoj, ktorý mohol mať na sčítavanie a príslušnosť k etnicite svoj vplyv. Informácie o populácii prinášala aj dobová tlač. Svojskou výpovednou hodnotou informujú aj diela dobových autorov.² K ucelenej mozaike prispievajú súčasní autori³ čiastočne píšuci o demografickom vývoji mesta Košice, alebo vo všeobecnosti informujú o obyvateľstve vtedajšieho Slovenska. Je preto veľmi potrebné pri výskume nájsť správny pohľad na všetky udalosti, čo si však vyžaduje veľké bádateľské úsilie.

Poloha mesta Košice bola často dejiskom zmien a výrazné stopy tu zanechali migračné prúdy príslušníkov rôznych etnických skupín. Pri výskume národnostného zloženia obyvateľov si musíme všímať špecifickú prepojenosť s náboženskou štruktúrou. Terajší stav zaľudnenia Slovenska je výsledkom dlhodobého vývinu, na ktorý vplývali rôzne faktory ako cholery, epidémie, prírodné katastrofy, požiare, revolúcie, povstania, politické a ekonomické činitele. Košice zohrávali významnú spoločenskú, kultúrnu, ekonomickú a politickú úlohu Horného Uhorska. Z historicko-demografického hľadiska je 19. storočie obdobie vhodné na zaznamenanie rôznorodosti krivky vývoja populácie.

Modernejšie formy registrácie obyvateľov Uhorska zaznamenávame od polovice 17. storočia. Pre prvú polovicu 19. storočia existuje ucelený súbor populačných cenzov pre mesto Košice, ktorý sa uskutočňoval každý rok a poskytuje informácie o počte obyvateľov. V Košiciach sa zachovali vo veľmi dobrom stave a množstve. Tieto sčítania končia rokom 1847/48.⁴

¹ HOLEC, R. Zmeny národnostného zloženia miest na Slovensku po roku 1918 a možnosti ich interpretácie. In ŠVORC, Peter - HEPPNER, Harald (eds.). *Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918 – 1929)*. Prešov – Graz : Universum, 2012, s. 12.

² Údaje o populácii Košíc prinášali historici a autori ako napríklad: NAGY, Ludovicus. *Notitiae politico-geographico statisticae inelyti Regni Hungariæ I*. Buda, 1828., FÉNYES, Elek. *Magyarországának és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. I-VI*. Pest, 1836 - 1840. 476 s., BOROVSKÝ, Samu - SZIKLAY, János. *Magyarország vármegyéi és városai. (Magyarország monografiája) I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Budapest : Apollo, 1896. 350 s., PLATH, Johaness. *Kronika slobodného kráľovského mesta Košice*. Košice : Okresný archív, 1860., HENSZLMANN, Imre. *Kassa, Szent Királyi Város*. Magyarföld és népei 1846/1, 1846.

³ K spomínaných súčasným autorom píšucich o demografickom vývoji Košíc patria napríklad: Ondrej R. Halaga, Pavol Šalamon, Gábor Czoch, Alajos Kovács, Éva Kovács, Csiki Tamás, Thirring Gusztáv.

⁴ Bližšie informácie nájdete v štúdií: SÁPOSOVÁ, Z. – REGINÁČOVÁ, N. Poznámky k sčítaniam obyvateľov, k súpisom a stav spracovania údajov na príklade Košíc. I. časť. In *Človek a spoločnosť* č. 4, 2012. ISSN 1335-3608 [online].[cit. 2012]. Dostupné na internete: < <http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2012/4/6004/>>.

Prvé sčítanie, ktoré sa v Košiciach a v celej monarchii uskutočnilo, v druhej polovici 19. storočia bolo sčítanie v roku 1850/51. V druhej polovici 19. storočia sa v politickej situácii Uhorska udiali viaceré zmeny, ktoré sa odrazili aj v demografickom vývoji miest. Medzi rokmi 1869 až 1910 obyvateľstvo Uhorska narástlo z 15, 5 milióna na 20, 9 milióna obyvateľov. Keď sa zamýšľame nad dôvodom nárastu obyvateľov v monarchii, v tom čase sa rozvíjala zmena v demografii označená ako demografický prechod (revolúcia). Poukazuje na radikálne zmeny a prechod z agrárnej spoločnosti na priemyselnú vyspelú.⁵

Úradné sčítanie ľudu prvý krát v tomto roku zrátało obyvateľstvo aj podľa etnicity – národnosti. Dovtedy sa príslušnosť k národnosti pri štatistických materiáloch (conscriptio animarum) neurčovala a vierovyznanie zahŕňalo rozdelenie obyvateľov na katolíkov a nekatolíkov. Pri vyplňovaní sčítacích formulárov pri sčítaní 1850/51 bola doplnená kolónka národnosti a príslušnosť k vierovyznaniu. Židovské obyvateľstvo bolo uvedené aj ako národnosť aj ako náboženstvo. Pri podrobnom štúdiu cenzu z roku 1850/51 sa skoro vo veľmi vysokom percentuálnom zobrazení zhoduje príslušnosť židovskej národnosti k izraelitskému náboženstvu.

Sčítanie obyvateľov Košíc v roku 1850/51⁶

Celoštátne sčítanie v roku 1850/51 bolo vykonané rakúskymi úradmi. Obyvateľstvo sa zapisovalo na veľké hárky papiera, ktoré mali tlačенú podobu. Boli písane po maďarsky a po nemecky. Jeden hárok papiera prináležal konkrétnemu číslu domu, na ktorom boli ako prvé vyplňované osobné údaje o majiteľovi. Populačný cenzus v Košiciach sa delil na 5 knižných zväzkov veľkého formátu, ktoré predstavovali časti mesta spolu s ich delením podľa čísiel domov.

vnútorné mesto	od čísla 1 - 169 od čísla 170 - 372 submurales (pod hradbami) 373 - 529 nova civitas (nové mesto) 530 - 780
horné predmestie	1 - 298
dolné predmestie	1 - 240
stredné predmestie	1 - 219
územie mimo mesta	1 - 101

Tabuľka 1: Delenie Košíc v roku 1850/51 na mestské časti (spolu s číslami domov) podľa súpisu obyvateľov z roku 1850/51⁷

Každý dom obsahoval podrobný popis ako napríklad počet izieb (číslované bolo samostatne 1,2,...) v nich bolo obyvateľstvo bývajúce v podnájme zoradené vždy, podľa dátumu narodenia od najstaršieho k najmladšiemu. *„Rád uršulíniek bývajúcich na čísle 120 vo vnútornom meste dosiahol počet 24 osôb, alebo o dom d'alej na čísle 121 v dome pána*

⁵KATUS, László. *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs : Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2009. s. 377.

⁶ Archív mesta Košice (ďalej AMK), fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51.

⁷ AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51.

K označeniu „N1“ patrilo horné predmestie, ktoré zahŕňalo domy od čísla 1 až po 298. Pri značke „N2“ – vnútorné mesto, prvá časť, s domami od 1 po 169. K „N3“ patrilo vnútorné mesto, jeho druhá časť, kde boli zahrnuté aj mestské časti „Submurales“ pod hradbami s číslami domov 373 – 529 a „Nova Civitas“ ako nové mesto od čísla 530 po 780. Zväzok označený „N4“, obsahoval oblasť mimo mesta s domami od 1-101. Posledné dve zväzky obsahovali údaje o obyvateľoch v hornom predmestí pre domy 1 - 219 a dolné predmestie od 1 – 240. AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51.

*Gebauchna dosiahol počet bývajúcich na jednu bytovú jednotku - izbu počet 14 ľudí, ktorí sa hlásili k maďarskej národnosti.*⁸ Conscriptio – populačný census 1850/51 disponuje podrobnými údajmi o populácii mesta. Okrem osobných informácií ako prvé ponúkajú popis štruktúry obyvateľov podľa národnostného zloženia. V súpisoch je popísaná celá paleta národností, ktoré v meste Košice bývali, ako aj v ktorých častiach žili. Výraznú pestrosť národnostného zloženia obyvateľov vykazuje najmä vnútorné mesto Košíc. Boli v ňom udávané národnosti: rakúska, moravská, galicijská, Slezan, Vojvodan, Rusín, Uhor, Slovan, Švajčiar, Talian, Maďar, Slovák, dalmácijská národnosť, či Izraeliti. „*Vlastník domu č. 41 - v hornom predmestí sa volal Bunda, hlásil sa k cigánskej národnosti, spolu s ním tam žilo ešte 7 osôb v dvoch bytových jednotkách.*“⁹

Okrem izraelitského vierovyznania sa určovalo aj rímskokatolícke, gréckokatolícke, evanjelické augsburského vyznania, evanjelické helvétskeho vyznania. Pri majiteľoch domov bolo zaznamenané aj jeho aktuálne bydlisko, či číslo domu v inej štvrti, v ktorej momentálne býval. Uvádzalo sa aj povolanie majiteľov domov, alebo sa zvyklo uviesť povolanie ku kolónke hlava rodiny. „*Napríklad v dome č. 231 - vnútorné mesto býval lekárnik Franc Steer, alebo v dome č. 318 – advokát Georg Mihályi.*“¹⁰

Napriek jedinečnosti sčítanie z roku 1850/51 má jedinou nevýhodu a to počet chýbajúcich hárkov v konkrétnych zväzkoch sčítania. Najpočetnejšiu absenciu sme zaznamenali pri vnútornom meste, chýba záznam o obyvateľoch z domov od čísla 589 až 628, a 707 až 727.

národnosti Košíc v roku 1850/51	horne pred.	stredné pred.	dolné pred.	mimo mesta
slovenská	1485	969	866	164
maďarská	89	160	124	16
uhorská	106	55	79	3
nemecká	88	81	110	39
cigánska	7	54	0	31
židovská	0	69	99	-
galicijska	7	11	10	-
rakúska	1	3	7	-
česká	1	-	-	-
iná národnosť	-	1	2	-
neurčená	2	3	7	3
poľská	-	-	-	2
Slezan	-	-	-	3
rusínska	-	-	-	3

Tabuľka 2: Národnostné zloženie obyvateľov podľa súpisu obyvateľov 1850/51 – podrobne v predmestiach Košíc¹¹

⁸ AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51 - vnútorné mesto

⁹ AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51- horné predmestie

¹⁰ AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51 - vnútorné mesto

¹¹ AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51- horné, dolné a stredné predmestie.

národnosti	spolu	Slov.	Maď.	Uhor.	Nem.	Cigán	Židia	iná ¹²	neurčená
vnútorné mesto									
d. č. 1 - 169	1822	226	825	75	303	0	272	113	8
vnútorné mesto									
d. č. 170 - 371	1830	131	983	136	313	0	106	136	25
pod hradbami									
d. č. 372 - 529	629	80	223	56	119	0	102	47	2
nové mesto									
d. č. 530 - 781	608	81	245	73	105	0	60	39	5
spolu	4889	518	2276	340	840	0	540	335	40

Tabuľka 3: Národnostné zloženie obyvateľov Košíc podľa súpisu obyvateľov 1850/51 – podrobne v centre mesta¹³

Košice 1850/1851	počet obyvateľov
vnútorné mesto – centrum	4889
horné predmestie	1786
dolné predmestie	1297
stredné predmestie	1403
mimo mesta	264
spolu	9639

Tabuľka 4: Sumarizácia počtu obyvateľov Košíc podľa sčítania z roku 1850/51¹⁴

Sčítanie obyvateľov obsahuje údaje nachádzajúce sa v tabuľkách o 9639 obyvateľoch mesta, o ktorých existujú zachované hárky v archíve mesta Košice. Pri zvyšnom počte chýbajúceho obyvateľstva¹⁵ nie je možné zistiť ich konfesijné a národnostné zloženie z dôvodu ich nezachovania sa, alebo straty. Najväčšiu absenciu dosahuje vnútorné mesto, ktoré je z pohľadu etnicity najpestrejšie. Chýbajú údaje približne až o šesťdesiatich domoch. Aj napriek tomu sa nám ukazujú určité odlišnosti pri charakterizovaní niektorých častí mesta. Vo vnútornom meste – v centre sme zaznamenali najväčší počet maďarského etnika (2276), ako aj nulový počet cigánskeho (rómskeho) etnika, ktoré najväčšie počty dosahovalo v strednom predmestí. Pri židovskej národnosti sa ukazuje vo všetkých častiach mesta takmer 100% zhoda s Izraelitským vierovyznaním. Najvyšší počet Židia dosahovali vo vnútornom meste a dolnom predmestí. Predstavitelia slovenskej národnosti sa usádzali najmä vo všetkých troch predmestiach. Vo vnútornom meste bol ich počet veľmi nízky.

Pri nasledujúcich sčítaniach sa už neuvádzalo obyvateľstvo podľa etnického zloženia. Máme na mysli sčítanie z roku 1857.¹⁶ Pre tento rok sa zachovala podrobná zbierka hárkov, v archíve mesta Košice. Populačný census sa uskutočňoval podobnou schémou ako v predchádzajúcom sčítaní. Príslušníci mestskej rady zapisovali obyvateľstvo na hárky

¹²Pri označení „k inej národnosti“ boli udávaní obyvatelia, ktorí sa hlásili k národnosti poľskej, ich počet dosiahol číslo 4., aj iné národnosti napríklad - galícijská, moravská, alebo národnosť vtedajšieho územia Čiech a iné. AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscripio 1850/51.

¹³ AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscripio 1850/51- vnútorné mesto.

¹⁴ AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscripio 1850/51.

¹⁵ Pre rok 1850/51 je oficiálne určený počet obyvateľov Košíc 13 034.

¹⁶ AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscripio 1857.

papiera, ktoré mali vopred vytlačenú podobu a pisár ručne doplňoval osobné údaje.¹⁷ V porovnaní so sčítaním z roku 1850/51 neobsahuje súpis obyvateľov pre rok 1857 údaje o národnostiach, ale disponuje schémou obyvateľov podľa príslušnosti k vierovyznaniu. Prostredníctvom týchto údajov je možné zrekonštruovať náboženské zloženie Košičanov, ešte pred vydaním nového zákona o sčítaniach z roku 1869.¹⁸ Problémom je nielen absentovanie národnostnej skladby, ale aj strata súpisných hárkov niektorých častí mesta. V archíve chýba kompletný údaj o celej mestskej časti a to dolné predmestie. Bez chýbajúceho dolného predmestia hárky informujú o 11 426 prítomných obyvateľoch bývajúcich v meste Košice počas sčítania v roku 1857. V archíve sa nám zachovali aj údaje informujúce o počte cudzincov, spolu s ktorými sa populácia zvyšuje na počet 15 306¹⁹ obyvateľov Košíc.

časti mesta Košice	čísla domov patriace do príslušnej mestskej štvrťi
prvý kvartál	domy od č. 1 - 165
druhý kvartál	od č. 166 - 312
tretí kvartál	od č. 313 - 439
štvrtý kvartál	od č. 440 - 566
horné predmestie	od domu č. 1 - 123
stredné predmestie	od č. 1 - 108
dolné predmestie	údaj absentuje

Tabuľka 5: Delenie Košíc na jednotlivé mestské časti podľa súpisu obyvateľov z roku 1857²⁰

Košice po roku 1867 naďalej ostali kultúrnym a administratívnym centrom Horného Uhorska. Počet obyvateľov Košíc výrazne zrástol. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní sa uskutočnilo v monarchii množstvo zmien. V oblasti demografie to bolo uskutočňovanie populačných cenzov s vopred naplánovanými rokmi sčítania, ktoré sa mali uskutočňovať v rokoch končiacich nulou. Prvým takýmto sčítaním v modernom zaznamenávaní populačných údajov, v histórii štatistických sčítaní bolo sčítanie z roku 1870.²¹ Sčítanie vzniklo za účelom poskytnúť nielen číselné údaje o obyvateľstve, ale malo slúžiť ako spoľahlivý prameň pre vedecké bádanie do budúcnosti, ako aj pre verejnosť. Pred samotným sčítaním boli určené sčítacie komisie, ktoré riadili rozdávanie sčítacích hárkov, ktoré mali osoby vyplniť.²² Údaje v hárkoch sa týkali geografického situovania, vyplňovalo sa meno obce, župy, mesta, ulice, číslo domu, číslo bytu, nasledovali osobné údaje obyvateľov.²³

¹⁷ Údaje v kolónkach boli vyplňované v nemeckom jazyku. Na jeden hárok papiera sa zapísali údaje o majiteľovi domu a postupne sa doplnili aj ostatné údaje o počte bytov v dome a počte podnájomníkov. Okrem mien, dátumov narodenia, sa písal aj rodinný stav a povolanie, zárobok, alebo iná možnosť na obživu. Zaujímavosťou bolo písanie krajiny (obec, kraj, župa) odkiaľ bývajúci prišiel (napríklad : Kassau, Eperies, Ujhely, Nagy Ida Torna...).

¹⁸ Zákon o sčítaniach z roku 1869. (évi III. törvénycikk a népszámlálás).

¹⁹ AMK, fond Helységbeli idegenek táblája (Knihy miestnych cudzincov) 1857.

²⁰ AMK, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1857.

²¹ *A Magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest : Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1871. 595 s.

²² Na rozdiel od predchádzajúcich sčítaní, sú všetky dokumenty v tlačenej podobe.

²³ Meno a priezvisko všetkých členov, deti podľa veku, personál, rodinný stav, domovská príslušnosť k mestu, gramotnosť. Zisťovali sa tiež druhy chovaných domácich zvierat.

domáce obyvateľstvo	18 468
cudzinci	3 274
spolu počet obyvateľov	21 742
žien	11 163
mužov	10 579

Tabuľka 6: Počet prítomného obyvateľstva v čase sčítania obyvateľov v roku 1870²⁴

V cenzoach sú časti krajiny Uhorska delené na župy, okresy a nakoniec slobodné kráľovské mestá zoradené abecedne. V Uhorsku bolo sčítaných 17 331 obcí, preto nebolo možné uskutočniť sčítanie vo všetkých a tak sa úplne malé obce nepísali. Zvlášť sa zapisovali údaje o vojsku, podľa ich umiestnenia, aj podľa jednotlivých skupín, ktoré sú dobre viditeľné najmä v prílohe súpisu.²⁵ V závere súpisu sa môžeme dozvedieť koľko jednotlivé župy minuli na sčítanie.²⁶ Predmetom súpisov obyvateľov bolo, sčítať všetky osoby prítomné k danému termínu v mieste sčítania. Obsahuje údaje o vierovyznaní,²⁷ príslušnosť obyvateľov k národnosti, alebo materinskému jazyku absentuje.

Až v sčítaní v roku 1880 a potom pravidelne do posledného Uhorského sčítania v roku 1910 sa zaznamenávala príslušnosť k materinskému jazyku, nie k národnosti ako to bolo v roku 1850/51. Hlásenie sa k materinskému jazyku neznamenovalo jazyk, ktorým sa naučili v domacom prostredí, ale podľa vysvetliviek z rokov 1900 a 1910 to bol jazyk, ktorým hovorili najlepšie a najradšej. Len sčítania z rokov 1850/51 a 1880 informujú o etnicite obyvateľov mesta, od sčítaní 1890, 1900, 1910 sa uvádza aj príslušnosť k materinskému jazyku pri vojsku. Židovské obyvateľstvo v období dualizmu zarátavali len ako náboženstvo. Obyvatelia Izraelitskej viery však patrili do rôznych skupín materinského jazyka. Špecifickou skupinou pri sčítaní a určovaní materinského jazyka boli Cigáni. Ich počet pri každom sčítaní ľudu výrazne kolísal. Vplyv na kolísanie obyvateľstva zaznamenalo vyst'ahovalectvo, za hranice monarchie, charakteristické najmä pri menšinovom obyvateľstve.

Sčítanie obyvateľov Košíc v roku 1880²⁸

Kniha sa delila na dve časti, pričom všetky údaje informujúce o príslušnosti obyvateľstva k materinskému jazyku a náboženskom zložení nájdeme v jeho prvej časti. Tá sa delí na 15 kapitol. Všetky dokumenty sú oproti roku 1850/51 v tlačenej podobe. Obsahuje aj krátky úvod, ktorý slúži k objasneniu a vysvetleniu všetkých zapísaných údajov. Pred samotným sčítaním boli určené sčítacie komisie, ktoré riadili rozdávanie sčítacích hárkov, ktoré mali osoby vyplniť. Vybierať hárky bolo potrebné do presne určeného dátumu, pričom kontrolór skontroloval správnosť vyplnenia ako aj, ktoré hárky chýbali. Musel tiež dohliadnuť na správny zápis obyvateľov do rubriky, ktorej sa sám cítil byť príslušníkom. Údaje v hárkoch sa týkali geografického situovania a osobných údajov.

Na rozdiel od roku 1870 (predchádzajúceho sčítania), ktoré pri súpisoch vynechalo výskum jazyka v Uhorsku rok 1880 priniesol pri zaznamenávaní zmenu. Aby bolo ľahšie prezrieť

²⁴ *A Magyar korona országaiban az 1870...*, s. 26.

²⁵ *A Magyar korona országaiban az 1870...*, s. 5-10.

²⁶ Abovská župa – 166 666 obyvateľov, minula 1894 forintov a 94 korún. *A Magyar korona országaiban az 1870...*, 590 s.

²⁷ Sčítanie z roku 1870 bolo doplnené o novú kolónku „*iní kresťania a iní nekresťania*“. Náboženstvá ako nazaréni, disidenti, ostatní ateisti, anglikáni boli zaradení do kolóniek ako miešané náboženstvá. V Uhorsku okrem Sedmohradska, tak ako aj Chorvátska a Slavónska väčšinou prevládalo rímskokatolícke vierovyznanie.

A Magyar korona országaiban az 1870..., s. 10-12.

²⁸ *A Magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I-II*. Budapest : Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1882. 825 s.

jednotlivé materinské jazyky, k nehovoriacemu obyvateľstvu prirátali ešte aj deti od nula do dvoch rokov, pri ktorých sa nedal určiť materinský jazyk. V mnohonárodnostnom štáte obyvateľstvo používalo aj iné jazyky, ako tie ktoré sa naučili od matky. „*Košice v roku 1880 patrili medzi 24 miest, ktoré mali slovenskú väčšinu a v kategórii miest nad 20 000 obyvateľov so slovenskou prevahou. Pred rokom 1918 zaznamenali najväčší nárast maďarského etnika.*“²⁹

počet domov v Košiciach v roku 1880	1660
počet prítomného (civilného) obyvateľstva	26 097
vojaci aktívne v službe	1869

Tabuľka 7: Obyvateľstvo Košíc podľa sčítania v roku 1880³⁰

mater. jazyk	maďarský	nemecký	slov.	rumun.	rusínsky	Chorvát, Srb
početnosť	10 007	4216	10 311	15	16	10
mater. jazyk	slovinský	cigánsky	iní dom. jazyk	s jazykom zo zahraničia	nevedeli rozprávať	
početnosť	2	123	39	469	891	

Tabuľka 8: Obyvateľstvo Košíc podľa materinského jazyka - na základe sčítania z roku 1880³¹

1880	Maďari	1880	Nemci	1880	Slováci
iba maďarsky	2193	aj maďarsky	2064	aj maďarsky	2757
aj nemecky	4727	iba nemecky	853	aj nemecky	493
aj slovensky	3026	aj slovensky	1192	iba slovensky	7046
aj rumunsky	16	aj rumunsky	5	aj rumunsky	2
aj rusínsky	2	chorvátsky a srbsky	5	aj rusínsky	1
aj cigánsky	10	zvyšné obyv.	99	aj cigánsky	1
zvyšné obyv.	33			zvyšné obyv.	11

Tabuľka 9: Obyvateľstvo maďarského, nemeckého, slovenského materinského jazyka a iný jazyk, ktorým hovorili³²

²⁹ HOLEC, Roman. *Zmeny národnostného zloženia...*, s. 10.

³⁰ *A Magyar korona országaiban az 1881....*, s. 8.

³¹ *A Magyar korona országaiban az 1881....*, s. 216.

³² *A Magyar korona országaiban az 1881....*, s. 630.

materinský jazyk	tí, ktorí vedeli čítať a písať v Košiciach
maďarský	7492
nemecký	3360
slovenský	3414
rumunský	7
rusínsky	8
chorvát.-srb	7
slovinsky	2
cigánsky	1
iní	362
spolu	14 653

Tabuľka 10: Vzdelanosť obyvateľov Košíc v porovnaní s materinským jazykom³³

Sčítanie z roku 1880 prináša informácie o príslušnosti k materinskému jazyku v Uhorskej monarchii. Pre mesto Košice udáva skoro rovnaký počet príslušníkov hlásiacich sa k maďarskej a k slovenskej materinskej reči. Na tretom mieste sa umiestnila príslušnosť k nemeckému materinskému jazyku. Počet obyvateľov, ktorí sa hlásili k inému jazyku zo zahraničia napovedá o pribúdajúcich obyvateľoch mimo monarchiu hlásiacim sa k rôznym materinským jazykom. Pre druhú polovicu 19. storočia je charakteristický rýchly rast počtu obyvateľov Košíc, je však málo pravdepodobné, aby takýto nárast zabezpečilo obyvateľstvo samo z vlastných radov. Keďže mesto bolo lákavou oblasťou nielen pre obchodovanie, ale aj výrazné prisťahovalectvo, môžeme povedať, že imigrácia zasiahla aj do národnostnej skladby obyvateľov a čiastočne ju ovplyvnila. Svedčia o tom už aj záznamy z roku 1850/51 a pestrá paleta národností, ktorá bola zaznamenaná, že v Košiciach žila. Obyvateľstvo mesta od stredoveku bolo zložené najmä z príslušníkov hlásiacich sa k trom prevládajúcim národnostiam. Boli to národnosti: slovenská, maďarská a nemecká. Aj prostredníctvom záznamov štatistických sčítaní je možné vydedukovať, že sa v priebehu druhej polovice 19. storočia niekoľkokrát menilo ich percentuálne zastúpenie. Etnická a konfesijná pestrosť bola charakteristická pre vývoj mesta Košice v druhej polovici 19. storočia. Oficiálne číselné údaje pre mesto Košice v roku 1850/51 zaznamenávajú 13 034 obyvateľov a pre rok 1880 je to 26 097 obyvateľov.

Pri problematike určovania etnicity obyvateľov Košíc, okrem archívnych prameňov a štatistických informačných zdrojov, hodnotné sa stávajú diela účastníkov danej doby, ako aj súčasná tvorba autorov. Pri výskume je potrebná kontinuita v historickom vývoji, objektívny prístup bádateľa a porovnávanie údajov rôznych historicko-demografických zdrojov.

V príspevku sme chceli poukázať a popísať najmä štatistické dokumenty z rokov 1850/51 a 1880, aké je možné ich využitie pri riešení otázky etnicity obyvateľov mesta. Je potrebné záverom poukázať na rovnomerný vývoj národností obyvateľov Košíc, v spomínanom období, pričom zvýšený nárast maďarského etnika štatistiky zaznamenali až po roku 1890. Vplyv nato mali rôzne faktory ako bola maďarizácia, asimilácia obyvateľov, vysťahovalectvo národností a iné.

³³ A Magyar korona országaiban az 1881...., s. 326.

Zoznam bibliografických odkazov

Archívne pramene:

Archív mesta Košice, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51.
Archív mesta Košice, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51 – vnútorné mesto.
Archív mesta Košice, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51 – horné predmestie.
Archív mesta Košice, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51 – dolné predmestie.
Archív mesta Košice, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1850/51 – stredné predmestie.
Archív mesta Košice, fond Sčítanie obyvateľov, Conscriptio 1857.
Archív mesta Košice, fond Helységbeli idegenek táblája (Knihy miestnych cudzincov) z roku 1857.

Literatúra:

A Magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Pest : Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1871. 590 s.

A Magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I-II. Budapest : Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1882. 825 s.

BOROVSKÝ, Samu - SZIKLAY, János. *Magyarország vármegyéi és városai. (Magyarország monográfiája) I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa.* Budapest : Apollo, 1896. 350 s.

FÉNYES, Elek. *Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben. I-VI.,* Pest, 1836 – 1840. 476 s.

HENSZLMANN, Imre. *Kassa, Szent Királyi Város.* Magyarföld és népei 1846/1, 1846.

HOLEC, R. Zmeny národnostného zloženia miest na Slovensku po roku 1918 a možnosti ich interpretácie. In ŠVORC, Peter – HEPPNER, Harald (eds.). *Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918 – 1929).* Prešov – Graz : Universum, 2012. s. 13-29. ISBN 978-80-89046-74-4.

KATUS, László. *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Pécs : Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2009. 609 s. ISBN 978-9630-679-61-9.

NAGY, Ludovicus. *Notitiae politico-geographico statisticae inelyti Regni Hungáriáé I.* Buda, 1828.

PLATH, Johanness. *Kronika slobodného kráľovského mesta Košice.* Košice : Okresný archív, 1860.

SÁPOSOVÁ, Z. – REGINÁČOVÁ, N. Poznámky k sčítaniam obyvateľov, k súpisom a stav spracovania údajov na príklade Košíc. I.časť. In *Človek a spoločnosť* č. 4, 2012. ISSN 1335-3608 [online].[cit. 2012]. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2012/4/6004/>>.

**Komparácia vybraných hospodárskych predpokladov rozvoja
osobného automobilizmu na území Čiech a Slovenska
v medzivojnovom období**

**Comparison of selected economical preconditions of the development
of personal motoring in the Czech and Slovak territory
in the interwar period**

Mikuláš Jančura

Abstrakt

Štúdia analyzuje úroveň a stav vybraných hospodárskych predpokladov pre rozvoj osobného automobilizmu v prvej Československej republike (ďalej 1. ČSR). Za vybrané hospodárske predpoklady sú považované dostupnosť osobných automobilov a rozvinutosť a technická úroveň cestných komunikácií. Východisko predstavuje úzka previazanosť rozvoja osobného automobilizmu v 1. ČSR s procesom budovania jej štátneho hospodárskeho zázemia. Ďalším problémom je komplikovaná situácia vo veciach správy, financovania, technickej údržby ako aj výstavby novej cestnej siete na území Českých krajín a Slovenska. Cieľom je teda komparácia daných hospodárskych predpokladov a ich úrovne medzi územím Českých krajín a Slovenska v medzivojnovom období.

Abstract

The paper analyses the level and status of selected economical preconditions of the developing of personal motoring in the interwar Czechoslovakia. The selected factors are availability of personal cars and the developement and technical level of the road network as well. The starting point is oriented on a close interconnection between the developing of personal motoring and the building of the national economy (economical background). The next problem is a complicated situation in the field of the management, financing, technical service and the building of a new road network in the Czech and Slovak territory. The objective of the paper is a comparison of theese economical preconditions and their level between the Czech and Slovak territory in the interwar period.

Kľúčové slová: 1. ČSR. Hospodárstvo. Osobný automobilizmus. Dostupnosť osobných automobilov. Cestná sieť.

Key words: First Czechoslovak Republic. Personal motoring. Availability of personal cars. Road network

K stručnému vvedeniu do problematiky

Automobil a automobilizmus patria medzi najvýraznejšie fenomény 20. storočia. Roland Barthes upozornil vo svojej práci *Mytológia* (v rozšírenom vydaní *Mýty každodenného života*) na význam automobilu, možno provokatívnou tézou: „*Automobily sú veľkými gotickými katedrálami moderného veku*“¹. Téma poukazuje na významnú úlohu automobilu a automobilizmu, hlavne vo vzťahu k spoločnosti a k „životným svetom“ jednotlivcov. V tomto prípade však ide iba o jeden z viacerých aspektov tejto problematiky. Viacznačný charakter, resp. oscilácia problematiky medzi viacerými disciplínami historickej vedy a oblastí, ktoré sa nevyhnutne na problematiku automobilovej histórie viažu, ponúka možnosť a priestor skúmania jej ďalekosiahlejších a širších dimenzií. Od tradičnej technickej línie cez hospodárske aspekty, spoločenský vplyv až po určitú filozofiu, resp. „metafyziku“ automobilu, ktorá sa z časti zrkadlí v symbolike, resp. v teórii symbolov. Z týchto hľadísk naberá výskum automobilovej histórie na veľkom význame a vyvstáva do popredia ako moderná disciplína, ktorá pôsobí v súlade so súčasnými modernými trendmi v oblasti historického vedeckého bádania.

Napriek faktu, že sa 1. ČSR po svojom vzniku radila medzi najstarších automobilových producentov vôbec², samotný rozvoj osobného automobilizmu v nej prebiehal za špecifických a pomerne komplikovaných podmienok. Dôležitú úlohu pri procese rozvoja a rozširovania fenoménu osobného automobilizmu zohrávali hospodárske predpoklady pre tento rozvoj. Územie Čiech a Slovenska tvorilo počas medzivojnového obdobia spoločný štátny útvar, ale v prípade rozvoja osobného automobilizmu a jeho hospodárskych predpokladov vyvstáva obraz značnej disproporcie.

Ako najvýraznejší a zároveň východiskový faktor prispievajúci do podoby tohto obrazu sa javí absolútna koncentrácia československého automobilového priemyslu na území českých krajín, z čoho vyplýva absencia tohto odvetvia na území Slovenska. Daný faktor však nepredstavuje jediné kritérium, na základe ktorého možno vyvodiť tézu o disproporcii. Dôležitú úlohu zohrávali aj dostupnosť automobilov, alebo technická úroveň a rozvinutosť cestnej infraštruktúry. Tie zároveň predstavovali osobitné hospodárske predpoklady pre rozvoj osobného automobilizmu, ale aj kritériá komparácie, na základe ktorých možno identifikovať spomenutý obraz disproporcie. Ako určité „podružné“ faktory, by sme mohli uviesť sektor služieb, ako napr. automobilové predajné zastúpenia, alebo hustotu servisných pracovísk, či čerpacích staníc. Bližšia analýza týchto faktorov však obsahovo prekračuje vytýčený rámec štúdie. Z tohto dôvodu je štúdia zameraná len na dostupnosť osobných automobilov a na podanie určitého súhrnného elaborátu v oblasti rozvoja cestnej infraštruktúry.

Dostupnosť osobných automobilov na území českých krajín a Slovenska v medzivojnovom období

Jeden z rozhodujúcich hospodárskych predpokladov pre rozšírenie osobného automobilizmu predstavovala dostupnosť osobného automobilu. V 1. ČSR všeobecnú, alebo aspoň širšiu dostupnosť tohto artiklu výrazne limitovalo niekoľko činiteľov.

Rozvoj osobného automobilizmu v 1. ČSR bol v prvých rokoch jej existencie do značnej miery previazaný s procesom výstavby vlastného štátneho hospodárskeho zázemia. Proces nostrifikácie priemyslu a bankovníctva z časti ovplyvnil a zasahoval do rozvoja

¹ BARTHES, Roland. *Mythen des Alltags*. Berlin : Suhrkamp Verlag, 2010, s. 196.

² S početnými automobilovými fabrikami s relatívne rozvinutou produkciou a tradíciou založenou už na konci 19. storočia.

automobilizmu³, avšak najvýraznejšie ho ovplyvnila ochranná colná bariéra zavedená v rokoch 1918-1925. Tá mala zároveň rozhodujúci vplyv na samotnú dostupnosť osobných automobilov v ČSR. V automobilovej historiografii je colná bariéra interpretovaná ako ochranný prostriedok voči zahraničnej konkurencii. Adolf Kuba interpretuje zavedenie ochrannej colnej bariéry nasledovne:

„Nakoľko sa v danej dobe nedalo rátať s väčším exportom, zameral priemysel svoju pozornosť na domáce odbytišťa. Preto bola až do konca 20-tych rokov jednou z hlavných starostí našich automobilových koncernov ochrana domáceho trhu pred zahraničnou konkurenciou. Jednotlivé domáce automobilky síce po vojne rozšírili svoje výrobné priestory a zmodernizovali strojné vybavenie, no napriek tomu nedokázali vyrovnať náskok vo vývoji a technológiách, akými disponovali zahraničné, z pravidla americké firmy“⁴.

Podľa Jana Štemberka, „clá nemali zaistiť vyššie príjmy výrobcom, ale ochrániť domácu výrobu pred zahraničnou konkurenciou. Z pohľadu národného hospodárstva sa tak prostredníctvom colnej priehrady podarilo uchrániť a vybudovať domáci automobilový priemysel“⁵.

Ochranná colná bariéra pôsobila vo vzťahu k rozvoju domáceho automobilizmu ako dvojsečná zbraň. Zavedené opatrenia zdvihli nadobúdacie ceny automobilov natoľko, že nie len zahraničný automobil (s extrémne vysokou colnou prirážkou v rozmedzí od 200%⁶), ale aj automobil domácej výroby bol až do polovice 20-tych rokov vnímaný ako luxusný tovar. Ochranná colná bariéra dlhodobo udržiavala na domacom trhu vysoké nadobúdacie ceny automobilov, čo do značnej miery limitovalo jednak ich dostupnosť, ale zároveň brzdilo aj celkový rozvoj domáceho automobilizmu, na čo poukazuje aj Štemberk vo vyššie citovanej práci⁷.

Pre zaujímavosť je možné uviesť, že priemerná nadobúdacia cena osobného automobilu sa na československom trhu v prvej polovici 20-tych rokov pohybovala okolo 50 000 Kč v závislosti od značky, triedy, modelu a výbavy⁸.

³ Nostifikácia priemyslu a bankovníctva sa dotýkala hlavne tých automobiliek, ktorých sídlo bolo po ich transformáciách na akciové spoločnosti prenesené do Viedne, ich kapitál sa nachádzal vo viedenských bankách, prípadne tých automobiliek, ktoré boli s rakúskymi bankami v úverovom spojení. Napr. firma NW sa na akciovú spoločnosť s prevádzkovým kapitálom dvoch miliónov Rakúskych korún, transformovala v roku 1891, jej sídlo bolo prenesené do Viedne a do Kopřivnice sa presunulo až v roku 1921. Od roku 1921 firma vystupuje pod názvom Tatra. PAVLŮSEK, Alois - PAVLŮSEK, Ondřej. *České sportovní automobily od roku 1906 po současnost*. Brno : Computer press, 2005. JANÍK, Martin. *Tatra, osobní a sportovní automobily Tatra a NW*. Brno : Computer press, 2008.

Firma L&K bola v úverovom spojení s pražskou filiálkou *Viedenskej Banky pre zeme rakúske (Österreichische Ländebank)*. Neskôr sa jej hlavnou finančnou oporou stala *Živnostenská banka*. Od 1. 1. 1907 sa firma transformovala na akciovú spoločnosť pod názvom *Laurin & Klement, akciová společnost, továrna automobilů v Mladé Boleslavi*, s prevádzkovým kapitálom 2,5 milióna Rakúskych korún. JAKUBEC, Ivan: *Výrobná automobilů jako výrobná rychlosti. Firma Laurin & Klement v Mladé Boleslavi*. In BLÜMLOVÁ, D. - RAUCHOVÁ, J., a kol. *Čas rychlých kol a křidel aneb mezi Laurinem a Kašparem. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. Století*. České Budějovice : Jihočeská Univerzita v Českých Budějovicích. Filozofická fakulta. Historický ústav, 2008, s. 148-181.

⁴ KUBA, Adolf. *Atlas našich automobilů 2 (1914-1928)*. Praha : Nakladatelství dopravy a spojů, 1988, s. 7.

⁵ ŠTEMBERK, Jan. *Automobilista v zjetí reality. Vývoj pravidel silničního provozu v českých zemích v první polovině 20. století*. Praha : Univerzita Karlova. Karolinum, 2008, s. 16.

⁶ PRŮCHA, Václav, a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. 1. Díl, období 1918-1945*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2004, s. 101.

⁷ ŠTEMBERK, J. *Automobilista*..., s. 16.

⁸ Oblíbená *Praga Alfa*, ktorá bola ľudovým vozidlom sa po svojom uvedení v roku 1923 v základnej výbave predávala za 49 000 Kč. KUBA, A. *Atlas*..., s. 65. Najlacnejším osobným automobilom na vtedajšom československom trhu bola *Tatra 11*, ktorej cena v základnej výbave bola 39 600 Kč a v luxusnejšom prevedení 43 400 Kč. KUBA, A. *Atlas*..., s. 75. Pozri obrázky č. 1 a 2 v prílohe. Obr. 1: KUBA, A. *Atlas*..., s. 65. Obr. 2: Múzeum dopravy Bratislava, 03. 10. 2011, Autor: JANČURA, Mikuláš.

Podmienky výrazne komplikovali taktiež vysoké prevádzkové náklady automobilov, prísna legislatíva, neutrálny postoj štátnej politiky voči samotnému automobilizmu a relatívne nízka kúpyschopnosť obyvateľstva, čo osobitne platí pre územie Slovenska.

Tento problém mal celoštátny charakter, ale rozdiely v dostupnosti osobných automobilov medzi územiami českých krajín a Slovenska sú zjavné. Dostupnosť automobilov je možné vysledovať prostredníctvom štatistického nárastu a prírastku počtu osobných automobilov v sledovanom období.

Východiskom sú roky 1922-1923, kedy sa po prvý krát v oficiálnych štatistikách objavujú aj údaje týkajúce sa osobných automobilov na území Slovenska. Dovtedajšie údaje sa rôznia, resp. sú len hrubým odhadom⁹. Podľa *Statistickej příručky republiky Československé II* z roku 1925, bolo k rokom 1922-1923 na území Slovenska evidovaných 334 osobných automobilov. Na území českých krajín bolo úhrnom evidovaných 4 558 osobných automobilov, čo predstavuje nepomerný rozdiel. Celkový počet motorových vozidiel na Slovensku zahŕňajúci okrem osobných automobilov aj motocykle, trojkolky, nákladné automobily, tzv. „špeciálne“ automobily¹⁰ a autobusy predstavoval 621 kusov, z čoho 548 bolo v súkromnom vlastníctve¹¹. Počas druhej polovice 20-tych rokov sa situácia začala mierne meniť. V tomto období sa zaznamenával pokles cien osobných automobilov, ktorý súvisel s relatívne vysokou výrobnou expanziou domácich automobilových producentov a so zavádzaním colných úľav pre dovoz zahraničných automobilov¹². Išlo o zmiernenie colných prírážok na zahraničné osobné automobily na 60%¹³. Československé automobilky začali opúšťať kusovú produkciu osobných automobilov a orientovali sa na malosériovú výrobu, ktorá aj vďaka jej racionalizácii znižovala výrobné náklady, čo v konečnom dôsledku tlačilo nadol aj nadobúdaciu cenu vozidla. Dôležitú úlohu zohrávala aj technická modernizácia automobilov. Napriek faktu, že v sortimente domácich automobiliek zotrvali aj luxusné automobily, ktorých cena v určitých prípadoch vysoko presahovala aj sumu 100 000 Kč, začali sa producenti orientovať prevažne na výrobu malých a úsporných vozidiel. Podľa niektorých názorov sa práve tie stali dominantou a ťažiskom domácej automobilovej produkcie. Orientácia československých automobilových producentov na výrobu malolitrážnych osobných automobilov je trend, ktorý prevrával počas celého medzivojnového obdobia¹⁴. Táto okolnosť taktiež do značnej miery ovplyvnila pokles cenovej hladiny osobných automobilov a zákonite aj ich dostupnosť. Ak porovnáme priemernú nadobúdaciu cenu osobných automobilov v 1. ČSR z obdobia prvej polovice 20-tych rokov, s obdobím z prelomu 20-tych a 30-tych rokov zistíme, že z vtedajších priemerných 50 000 Kč klesol priemer približne na 25 000 Kč¹⁵.

⁹ Podľa Jána Tibenského bolo k roku 1910 v Uhorsku evidovaných cca 1000 motorových vozidiel. V roku 1918 približne 3500 motorových vozidiel, z čoho asi štvrtina mohla pripadať územiu Slovenska. Išlo teda o počet od 250-tich, k roku 1910, po 875 motorových vozidiel k roku 1918. TIBENSKÝ, Ján. *Dejiny vedy a techniky na Slovensku*. Martin : Osveta, 1979, str. 253.

¹⁰ Medzi tzv. „špeciálne automobily“, sa radia napr. sanitky, pohrebné automobily, hasičské automobily a pod.

¹¹ Počty motorových vozidiel se zaměřením na druhy, na území ČSR, k letem 1922-1923. In *Statistická příručka Republiky Československé 2*. Praha : Státní úřad statistický, 1925, str. 311. Pozri tab. 1 v prílohe.

¹² SEKANINA, Milan. *Kdy nám bylo nejhůře. Hospodářská krize 30-tých let 20. století v Československu*. Praha: Libri, 2004.

¹³ ŠTEMBERK, J.: *Automobilista.....*, s. 21.

¹⁴ Dominanciu výroby malolitrážnych osobných automobilov dokladá aj prehľad československej automobilovej produkcie k roku 1930. *Přehled značek a typů osobních a nákladních automobilů, vyráběných v ČSR v roce 1930* In BERNÁŠEK, Josef. *Praktická škola motorových vozidel, služební pomůcka a učebnice*. Praha: Ministerstvo národní obrany, 1930, s. 20-21.

¹⁵ Cena osobného automobilu *Škoda 420*, v prevedení dvojsedadlového kabrioletu nepresiahla sumu 19 000 Kč. Najlacnejším osobným automobilom na československom trhu bol v prvej polovici 30-tych rokov športový kabriolet *Aero 662*, s nadobúdacou cenou 16 600 Kč. KUBA, Adolf, SPREMO, Milan. *Atlas našich automobilů*

V danom období je badateľný mierne zvýšený dopyt, čo sa odrazilo aj v náraste počtu osobných automobilov. *Almanach československého autoprámyslu*, uvádza:

„Rok 1925 jeví se v automobilismu (jako) rok mocného vzrůstu majitelů motorových vozidel všeho druhu. ... Srovnáme-li vzrůst našeho automobilismu se vzrůstem ve státech západních, přesvědčíme se, že nehledě na značný pokrok u nás, „cupitáme“ ještě daleko za všemi“¹⁶.

Ten istý prameň uvádza k roku 1925 603 osobných automobilov a k roku 1926 už 801 osobných automobilov evidovaných na Slovensku¹⁷, pričom v celoštátnom meradle išlo v prípade Slovenska spolu s Moravou až o 50% nárast¹⁸. V prípade týchto údajov sa jedná o súkromné vlastníctvo osobných automobilov. V prípade územia českých krajín išlo k roku 1925 až o 9 180 osobných automobilov v súkromnom vlastníctve¹⁹.

V súvislosti s modernizačnými procesmi v oblasti domácej automobilovej produkcie a s celoštátnymi hospodárskymi opatreniami, zaznamenávame koncom 20tych rokov pomerne radikálny prírastok osobných automobilov na území Slovenska v porovnaní s predošlým obdobím. Na základe štatistiky vykonanej slovenským riaditeľstvom dopravnej polície, bolo zistených 2 141 osobných automobilov. Štatistika bola uverejnená v časopise *Sport und Auto*, *Autojournal* vo februári 1928²⁰. Je však nutné uviesť, že ešte v roku 1933 pripadalo na území Slovenska na jedno motorové vozidlo 258 osôb²¹, pričom počet osôb pripadajúcich na jeden osobný automobil mohol byť aj dvojnásobný. Územie Slovenska sa tým nachádzalo ďaleko za západoeurópskym, ale aj českým priemerom. Na území Čiech pripadalo v roku 1933 72 osôb na jedno motorové vozidlo, čo bolo v danom období menej, ako napr. v Nemecku²².

Citeľný zásah do rozvoja osobného automobilizmu predstavoval rok 1933. Dopad hospodárskej krízy ochromil hlavne kúpyschopnosť obyvateľstva. Vo vzťahu k automobilizmu sa to prejavilo v poklese a v stagnácii prírastku nových osobných automobilov, ale tiež vo zvýšenom počte vyradených automobilov z evidencie. Dokladá to spis *Národního úřadu statistického, Přírůstek nových motorových vozidel v letech 1932-35*. Spis mapuje prírastok motorových vozidiel v celoštátnom meradle, pričom k roku 1932 eviduje v ČSR prírastok 10 013 osobných automobilov, rok 1933 predstavuje pokles na 8 050 osobných automobilov, pričom v pokrízovom roku 1934 eviduje mierny prírastok 8 902 osobných automobilov²³. V prípade územia Slovenska je v danom období badateľná taktiež len mierne stúpajúca tendencia. Do roku 1935 stúpol počet osobných automobilov na území Slovenska na 8091²⁴. Napriek nárastu však pripadalo na Slovensku v roku 1935 až 412 osôb na jeden osobný automobil²⁵.

3. Praha: NADAS, 1989, s. 191. Pozri obr. 3 v prílohe, zdroj: Reklamná brožúra, ELSTNER, František, Alexander. *Aero, Malý vůz pro velké cesty*. Praha: Průmyslová tiskárna, 1933.

¹⁶ TODT, Robert. *Almanach československého autoprámyslu, a zpřízněných odvětví*. Praha: Pražská akc. tiskárna, 1926, s. 15.

¹⁷ TODT, R.: *Almanach.....*, s. 92.

¹⁸ TODT, R.: *Almanach.....*, s. 15.

¹⁹ Počet soukromých motorových vozidel na území ČSR, na počátku roku 1925. In *Statistická příručka Republiky Československé* 2. Praha: Státní úřad statistický, 1925, str. 648. Pozri tabuľku 2 v prílohe.

²⁰ 3922 Motorfahrzeuge in der Slowakei! In *Sport und Auto, Autojournal, Officieller organ Klubs slowakischer Automobilisten*. Roč. 3, č. 2, 1928, s. 12.

²¹ Motorová vozidla v 1. 1928-1933(stav z února). In *Statistická ročenka republiky Československé 1934*. Praha: Státní úřad statistický, 1934.

²² Motorová vozidla v 1. 1928-1933(stav z února). In *Statistická ročenka republiky Československé 1934, 1934*.

²³ Národní archiv Praha (ďalej NA Praha), fond Předsednictvo ministerské rady (ďalej PMR), Kr. 3891, bez signatury, *Přírůstek nových motorových vozidel v letech 1932-1935, Podle Státního úřadu statistického* Pozri obr. 4 v prílohe.

²⁴ Motorová vozidla, stav k 30. 6. 1935 In *Statistická ročenka republiky Československé*. Praha: Státní úřad statistický, 1936.

²⁵ HORVÁTH, Pavel. *Příručka hospodářské statistiky Slovenska*. Bratislava: Ústředné združení slovenského průmyslu, 1936.

V celoštátnom meradle bolo zo strany úradov prikročené k protikrizovým opatreniam, ako napr. dočasné oslobodenie nových osobných automobilov od dane, alebo splátkový predaj. Pokus o „ozdravný proces“ sprevádzali aj nepopulárne opatrenia, ako napr. miešanie benzínu s liehom, alebo zvyšovanie daní pre staršie automobily. Tento sumár predstavoval však len málo účinné riešenie a zásah krízy sa v oblasti osobného automobilizmu nepodarilo výrazne prekonať ani v pokrízových rokoch.

Na daný stav zaznamenávame aj početné množstvo reakcií a to hlavne zo strany automobilových predajcov, alebo zástupcov združení organizovaného motorizmu. Známymi sú spisy, ako napr. *O příčinách úpadku čs. motorismu a o cestách k nápravě*²⁶, alebo *Pomohla vláda našemu motorismu ?*²⁷. Cit. zo spisu *O příčinách úpadku čs. motorismu a o cestách k nápravě*:

„Postupným zvyšováním daní a dávek, zavedením povinného mísení benzínu s lihem, omezením živnostenské dopravy, zaváděním nových daní a pod., staly se poměry v čs. motorismu naprosto neudržitelné. ... Automobilky omezily v důsledcích těchto opatření práci, všechny živnosti odkázané na motorismus postupně upadali a zaměstnanost klesala. Vozidla se pro těžké zatížení odhlašovala, případně prodávala a o koupi nových vozů byl zájem nepatrný“²⁸.

Situáciu na Slovensku okomentoval riaditeľ obchodného zastúpenia automobilky Tatra a. s. v Bratislave, Ing. Vladimír Droppa, v časopise *Autojournal* nasledovne:

„Na Slovensku si pomery v odbore motorizácie vyžadujú zvláštneho, pečlivého posúdenia, aby sme sa priblížili aspoň k pomerom celoštátnym. ... V prvom rade musí sa zmeniť celý náš názor, a menovite názor našich úradov na motorizáciu. Musí byť vyslovená zásada, že držanie automobilu nie je luxusom“²⁹.

Do roku 1938 zaznamenávame na území Slovenska nárast počtu osobných automobilov na 10 221 kusov osobných automobilov³⁰, pričom na území českých krajín bolo k roku 1938 evidovaných 88 898 osobných automobilov³¹.

Približne až do polovice 20-tych rokov bola teda dostupnosť osobných automobilov v celoštátnom rámci vecou prevažne spoločenských elít. V dôsledku poklesu cien a uvedenia ľudových automobilov na domáci trh, sa osobný automobil stal dostupný nanajvýš stredným vrstvám obyvateľstva. Dopad hospodárskej krízy a diskutabilných štátnych opatrení však zabrzdil nádejný rozvoj moderného odvetvia.

Náhľad do rozvoja cestnej infraštruktúry na území Českých krajín a Slovenska v medzivojnovom období

Cestná infraštruktúra predstavuje samostatný hospodársky predpoklad pre rozvoj komplexnej cestnej dopravy, ako aj pre rozvoj osobného automobilizmu. Po vzniku 1. ČSR čelili úrady vo vzťahu k rozvoju domácej cestnej infraštruktúry komplikovanej a zložitej úlohe, ktorá si vyžadovala dlhodobú realizáciu. Okrem vlastného technického zabezpečenia, ktoré zahŕňalo odstraňovanie vojnových škôd, rekonštrukčné práce, budovanie a dopĺňanie cestnej siete a jej

²⁶ NA Praha, fond Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (ďalej MPOŽ), Kr. 1004, sign. 30761/36, *Pamětní spis čs. autoklubu Moravy a Slezska v Brně, O příčinách úpadku čs. motorismu a o cestách k nápravě*.

²⁷ NA Praha, fond PMR, *Pomohla vláda našemu motorismu?*, Národní politika, Roč. 21, č. 4, 1937.

²⁸ NA Praha, fond MPOŽ, Kr. 1004, sign. 30761/36, s. 3, *Pamětní spis čs. autoklubu Moravy a Slezska v Brně, O příčinách úpadku čs. motorismu a o cestách k nápravě*.

²⁹ DROPPA, Vladimír. Situácia nášho automobilizmu. In *Autojournal, Oficiální orgán Klubu slovenských automobilistov*, roč. 11, č. 2, 1936, s. 10.

³⁰ NA Praha, fond Ministerstvo dopravy (ďalej MD), Kr. 707, sign.: 67616, *Stav motorových vozidel k roku 1938, Příloha k spisu 6716-1946 o zjišťování počtu autodopravních koncesí*.

³¹ NA Praha, fond MD, Kr. 707, sign.: 67616, *Stav motorových vozidel k roku 1938, Příloha k spisu 6716-1946 o zjišťování počtu autodopravních koncesí*, Pozri obr. 5 v prílohe.

priebežnú technickú údržbu, v súlade s modernými technickými požiadavkami, bolo prioritné zabezpečiť zosúladienie legislatívy. Tá v prvom rade zahŕňala správu a financovanie cestnej infraštruktúry. V súlade s § 14 zákona č. 64 Zb. zo dňa 10. 12. 1918, spadali kompetencie vo veciach cestnej infraštruktúry a mýt pod Ministerstvo verejných prác, čo však platilo len pre územie Čiech, Moravy a Sliezska³². Na tomto základe spadala správa a financovanie štátnych ciest pod štátny rozpočet a neštátne cesty do správy jednotlivých územno-správných celkov. Správa cestnej infraštruktúry na území Slovenska však spadala stále v súlade s Uhorským zákonom čl. 1 /1890, do kompetencie bývalého uhorského Ministerstva obchodu³³, čo situáciu výrazne komplikovalo. Bolo teda nutné zjednotiť, definovať, rozdeliť a zastrešiť kompetencie o cestných záležitostiach v ČSR pod príslušné ministerstvo.

Zo strany Ministerstva Československej republiky pre správu Slovenska bol návrh na zmenu týchto kompetencií podaný už v auguste 1919³⁴. Úlohu zosúladienia a zjednotenia legislatívy vo veciach cestnej infraštruktúry, prebralo Ministerstvo pre zjednotenie zákonodarstva a organizácie správy v Československej republike, ktoré ju začalo riešiť začiatkom roka 1920. „Dle dosavadního právního stavu, není kompetence ministerstev v záležitostech silničních, upravena jednotně na celém území Republiky Československé. ... V zájmu sjednocení správy jest ne jenom účelno, nýbrž i nezbytně nutno, aby kompetence v záležitostech silničních, byli na území celé republiky soustředěna v ministerstvu veřejných prací“³⁵.

Na základe prípisu Ministerstva verejných prác zo dňa 12. 2. 1920 bol minister pre správu Slovenska, V. Šrobár, požiadaný o vydanie nariadenia, ktorým by potvrdil transfer týchto kompetencií. Nariadenie o dočasnej úprave príslušnosti vo veciach verejných ciest a mýt na Slovensku a Podkarpatskej Rusi, bolo vydané 24. 3. 1920³⁶, čím kompetencie vo veciach cestnej infraštruktúry na území Slovenska prešli pod československé Ministerstvo verejných prác. Bývalý uhorský zákon čl. 1/1890 bol však zákonne upravený a pozmenený až v auguste 1921, pričom bolo predefinované financovanie, správa a prípadná štátna podpora vo veciach neštátnych (župných, municipiálnych a obecných) ciest na území Slovenska³⁷. Dovtedy bol pre územie Slovenska stále v platnosti, čím výrazne obmedzoval župné príjmy na obhospodárenie neštátnych ciest, čo bola jedna z hlavných príčin ich zlého technického stavu. V súlade s uhorským zákonom čl. 1./1890 mali slovenské župy ustanovenú 10% - 13% prirážku k štátnym daniam, čo v povojnových podmienkach bolo nedostačujúce³⁸.

Informačný materiál, *Technická činnost československého ministerstva veřejných prací v r. 1919 a 1920*, vo vzťahu k Uhorskému zákonu čl. 1/1890 uvádza:

„Poněvadž změna zákona narazila na mnohé obtíže, s ohledem na nové župné zřízení, bylo třeba pomýšleti na zjednotění nápravy, a opatřiti částečné zvýšení příjmů silničních fondů, způsobem vyhovujícím alespoň pro dobu přechodní. Tak došlo k zavedení vybírání mýta ve všech župách na Slovensku a k zvýšení příspěvků obcí na průjezdné trasy župních silnic“³⁹.

³² NA Praha, fond Ministerstvo veřejných prací (ďalej MVP), Kr. 721, č. spisu: 319/1920, *Kompetence Ministerstva veřejných prací v silničních záležitostech na Slovensku*.

³³ NA Praha, fond MVP, Kr. 721, č. spisu: 319/1920, *Kompetence Ministerstva veřejných prací v silničních záležitostech na Slovensku*.

³⁴ Slovenský národný archív (ďalej: SNA), fond Minister s plnou mocou pre správu Slovenska (ďalej MPS), Kr. 11, č. spisu: 6753/19, *Príslušnost v stavebných veciach udržovania a správy silníc a mostov na Slovensku*.

³⁵ NA Praha, fond MVP, Kr. 721, č. spisu: 319/1920, *Kompetence Ministerstva veřejných prací v silničních záležitostech na Slovensku*.

³⁶ SNA, fond MPS, Kr. 11, č. spisu: 1081/1920, sign: 3182, *Silniční záležitosti, Slovensko, Kompetence ministersva veřejných prací*.

³⁷ NA Praha, fond MVP, Kr. 725, č. spisu: 45990, *Zákon, kterým se pozměňují některá ustanovení zák. č. 1 z roku 1890, jednajícího o veřejných silnicích a mýtech na Slovensku a Podkarpatské Rusi*.

³⁸ NA Praha, fond MVP, Kr. 725, bez signatury, *Zpráva rozpočtového výboru o usnesení poslaneckej snemovne o vládnom návrhu zákona*.

³⁹ SNA, fond MPS, Kr. 44, sign.: 255/44, HERMANN, G. *Technická činnost československého ministerstva veřejných prací v r. 1919 a 1920*, 1921, s. 26.

Toto opatrenie vyvolalo vlnu odvolaní a protestov zo strany zastupiteľstiev jednotlivých slovenských žúp⁴⁰. Ministerstvo vyžadovalo výkazy o zvýšených príjmoch, župy „tlačili“ na obce a obce boli nútené prikročiť k zvyšovaniu cestných mýtnych poplatkov a taktiež tzv. dlažbových poplatkov. Zvýšené finančné zaťaženie neštátnych ciest teda padlo na samotných vlastníkov a používateľov automobilov (osobitne osobných automobilov), čo opätovne podporuje tézu o disproporcii rozvoja osobného automobilizmu na území českých krajín a Slovenska.

Vo veciach legislatívy cestných záležitostí došlo k niekoľkým zásadným zákonným úpravám v rokoch 1922-1927. Hlavným cieľom bolo vyriešenie financovania za účelom zlepšenia celkového technického stavu ciest a to ako na území Slovenska, tak aj českých krajín. Išlo hlavne o proces zoštátnenia vybraných neštátnych ciest, ktoré podľa vyjadrenia Ministerstva verejných prác so súčinnosťou Ministerstva národnej obrany mali „*pro nás důležitý význam, a to ne jenom strategický, nýbrž i národohospodářský*“⁴¹.

Ďalším opatrením bol *Návrh zákona o mimořádných příspěvcích na udržování veřejných silnic a cest* z roku 1924⁴². V súlade s týmto zákonným opatrením mali byť za účelom technickej údržby ciest vyberané mimoriadne príspevky od inštitúcií a osôb, ktoré cesty nadmerne používali. Opatrenie malo platiť pre rôzne priemyselné podniky, automobilových prepravcov, autobusových prepravcov a pod. Podľa Jana Štemberka, tento návrh „*vyvolal odpor hlavne v priemyselných kruhoch a súčasne vzniesol pochybnosti o jeho finančnom prínose pre údržbu ciest*“⁴³. Návrh následne neprešiel. Zásadným legislatívnym opatrením bolo však zriadenie tzv. *Cestného fondu*. *Cestný fond* bol zriadený zákonom č. 116 Zb. a n. zo dňa 14. 7. 1927⁴⁴. Pôsobil popri Ministerstve verejných prác ako samostatná právnická osoba a jeho činnosť bola koordinovaná tzv. *cestnou radou*, ktorá sa skladala s predsedom a 28-mych členov s rovnakým počtom náhradníkov. Predseda *cestného fondu* bol zároveň ministrom verejných prác a menoval členov *rady*⁴⁵. Vo vzťahu k územiu Slovenska bola činnosť fondu koordinovaná v spolupráci s Vládnym referátom ministerstva verejných prác pôsobiaceho popri Ministerstve s plnou mocou pre správu Slovenska. Vlastným účelom *cestného fondu* bolo financovanie opráv, rekonštrukcií a technickej údržby starších štátnych ciest a stavby nových štátnych ciest. Fond tiež poskytoval finančnú podporu pre stavbu a technickú údržbu neštátnych ciest. Vo vzťahu k neštátnym cestám išlo o tie, ktoré mali mimoriadny význam pre dopravu⁴⁶ a tiež obecné cesty v obvode miest, v ktorých sídlili správy územných celkov⁴⁷. Samotné technické práce, ktorých financovanie spadalo do kompetencie *cestného fondu*, bližšie špecifikuje osobitné vládne nariadenie, ktorým sa zákon č. 116 Zb. z roku 1927 uviedol do praxe⁴⁸. Vystáva však otázka financovania samotného fondu.

⁴⁰ NA Praha, fond MVP, Kr. 723, č. spisu: 39018/1920/82a, *Odvolání obcí proti zvýšeným příspěvkům na průjezdné silnice*.

⁴¹ NA Praha, fond MVP, Kr. 729, č. spisu: 99203/legisl. Ex. 22, *Nová úprava organizace a zákonodárství veřejných silnic v Rep. Československé vzhledem k župnímu zákonu*.

⁴² NA Praha, fond MVP, Kr. 729, sign.: 25b-1820/1 ai 1924, *Návrh zákona o mimořádných příspěvcích na udržování veřejných silnic a cest*.

⁴³ ŠTEMBERK, J.: *Automobilista*..... s. 30.

⁴⁴ NA Praha, fond MVP, Kr. 760, č. spisu: 11b-48507/1927, *Osnova prováděcího nařízení k zákonu o silničním fondu*.

⁴⁵ NA Praha, fond MVP, Kr. 760, súčasť spisu č. 11b-48507/1927, *Vládní nařízení, jímž se provádí zákon ze dne 14. července 1927, čís. 116 Sb. a n. o silničním fondu*, s. 5.

⁴⁶ ŠTEMBERK, J.: *Automobilista*.....s. 31.

⁴⁷ NA Praha, fond MVP, Kr. 760, č. spisu: 11b/128/81-1927, . *Silniční fond*.

⁴⁸ „*Zlepšením silnice podle § 2. Zákona 116/1927 Sb. z. a n. jest rozuměti zejména: A/ Zdokonalení vozovek, k čemuž náleží: doplnění tloušťky šterkové vrstvy, ... rozmnožení válcování na větší úhrnnou délku nežli byla až dosud možná v mezích pravidelného udržování, opatření povrchu šterkovaných vozovek povlaky, které brání vzníkání prachu (dlažby, betonové, živичné a jiné novodobé vozovky). B/ rekonstrukce silničních úseků, které svým směrem a zpádem jsou na překážku rychlé dopravě, rozšíření, zvýšení a vydláždění silnic v obloucích*

Finančné prostriedky plynuli do fondu na jednej strane z rôznych daní, ktorými bola zaťažená automobilová doprava, okrem iných, napr. tzv. *nová státní daň z motorových vozidel*, alebo dávky z jazdného z autobusovej dopravy⁴⁹. Na strane druhej to bola vysoká pôžička od Ústrednej sociálnej poisťovne vo výške 1 mld. Kč, ktorú bol fond oprávnený uzavrieť. V rokoch 1928-1937 bolo na rekonštrukciu cestnej siete vynaložených 3091 mil. Kč., z čoho približne 2/3 pochádzali z prostriedkov *cestného fondu*⁵⁰. Vlastná činnosť a existencia fondu bola ukončená v roku 1938 vládny nariadením č. 383/1938 Zb. z. a n. Ak napriek rôznym snahám k jeho obnoveniu po druhej svetovej vojne už nedošlo⁵¹.

Z hľadiska vlastnej technickej stránky bola situácia taktiež komplikovaná a predstavovala rozsiahly celoštátny problém. V prvom rade bolo potrebné odstrániť vojnové škody, začať s rekonštrukciou jednotlivých cestných komunikácií, ale taktiež zabezpečiť dostatočné cestné dopravné spojenie s územím Slovenska. Ďalšou úlohou bolo projektovanie a následná výstavba nových cestných komunikácií, za účelom rozvoja a doplnenia pôvodnej cestnej siete. Pre zaujímavosť možno uviesť, že vojnové škody na cestách a mostoch na území Slovenska od roku 1914 po rok 1920 (zahŕňajúc aj vpád maďarskej boľševickej armády), boli úhrnne vyčíslené na 9 871 559 Kč⁵², nezohľadňujúc pri tom škody na strojomom zariadení potrebnom na rekonštrukčné práce, ako napr. nákladné automobily, alebo valce, ktoré boli počas vojny zväčša zabavované armádou. Podľa vyššie citovaného materiálu, *Technická činnosť československého ministerstva verejných prác v r. 1919 a 1920*,

*„Možno uplynulá dväť léta nazvati obdobím nouzových staveb. ... Nouzové stavby silniční byli prováděny ponejvíce samosprávnými korporacemi (okresními a silničními výbory), za podpory státní, jež dostupovala až ¾ stavebního nákladu. ... O rozsahu nouzové akce svědčí nejlépe počet prováděných novostaveb silničních, který činí celkem 450, z čehož připadá na Čechy 250, Moravu 190 a Slezsko 10. Uváží-li se, že jde namnoze o stavby milionové, možno si učiniti úsudek o velikosti podniknuté akce“*⁵³.

Ten istý prameň komentuje situáciu na území Slovenska nasledovne:

*„Podnikání nouzových staveb silničních zůstalo omezeno na země České. Na Slovensku a Podkarpatskej Rusi, znemožňoval větší akce stavební, rozvrácený finanční stav silničních fondů jednotlivých žup. Zákonem z roku 1890, čl. 1, jsou příjmy žup přesně vymezeny a ustanovení tam obsažena, nedovolují valné zvýšení těchto příjmů. Tím se stalo, že v době poválečné, vzrostli silniční výdaje žup několikanásobně, zatím co příjmy zůstali na výši mírové a nedostačovaly ani na výdaje osobní pro nižší zřízení silniční, jichž platy byli však zvýšeny dle změněných poměrů. Výsledek byl ten, že silniční rozpočty žup končili milionovými deficity“*⁵⁴.

Osobitný zreteľ bol však v danom období kladený aj na výstavbu nových štátnych ciest. S postupným rozvojom automobilovej dopravy, boli aj na technickú úroveň ciest kladené nové požiadavky, ktorým vyhovovala len malá časť cestnej siete v 1. ČSR. Dovtedajšie

a točkách, odstranění místních zúžení silnic, rozšíření a zesílení mostů a propustů. C/ Nahrzení úrovnových křižovatek silnic se železnicemi nadjezdy, nebo podjezdy ..., odstranění překážek výhledu do dálky, zřízení pevných zábradlí a jiných bezpečnostných opatření ..., sřizení výstražních tabulek a orientačních označení“. NA Praha, fond MVP, Kr. 760, súčasť spisu č. 11b-48507/1927, *Vládní nařízení, jímž se provádí zákon ze dne 14. července 1927, čís. 116 Sb. a n. o silničním fondu*, s. 1-2.

⁴⁹ ŠTEMBERK, J.: *Automobilista*.....s. 31.

⁵⁰ NA Praha, fond MD, Kr. 737, i. č. 523, *Přehledná zpráva o silničním fondu ze 6. 12. 1947*. Podľa: ŠTEMBERK, J.: *Automobilista*.....s. 32.

⁵¹ ŠTEMBERK, J.: *Automobilista*.....s. 32.

⁵² NA Praha, fond MVP, Kr. 724, č. spisu: 62082-XI-20, *Slovensko, Výkaz válečných škod způsobených na silnicích a mostech a k nim přináležejících objektech v době od 26. 7. 1914 do 16. 6. 1920*.

⁵³ SNA, fond MPS, Kr. 44, sign.: 255/44, HERMANN, G. *Technická činnosť československého ministerstva verejných prác v r. 1919 a 1920*. Praha, 1921, s. 26.

⁵⁴ SNA, fond MPS, Kr. 44, sign.: 255/44, HERMANN, G. *Technická činnosť československého ministerstva verejných prác v r. 1919 a 1920*. 1921, s. 26.

materiály používané na povrchovú úpravu, ako napr. valcovaný štrk nevyhovovali. Ideálnymi boli dláždené, betónové, alebo asfaltované povrchy. Zvyšovala sa tým odolnosť ciest, boli bezprašné a zároveň bol povrch šetrnejší aj voči automobily⁵⁵. Zlý technický stav našich ciest zaznamenal pochopiteľne aj vlnu reakcií. Jedna z mnohých bol napr. aj článok „Československo postrachom automobilistov“ uverejnený v časopise *Sport und Auto*, *Autojournal* v októbri 1928.

„V poslednom čase už i československá tlač prináša sťažnosti na nedostatočný stav našich hradskej. Tak píše napr. „Národní politika“, že sa hradskej v našej republike nachodia v priam hroznom stave a vyžadujú si čo najrýchlejšej nápravy. Podobajú sa vraj hradskej na Balkáne a odstrašujú zahraničných automobilistov od cesty do Československa“⁵⁶.

V súlade s nevyhnutnou potrebou technickej modernizácie ciest na území Slovenska bol v roku 1920 vypracovaný *Program na doplnenie cestnej siete na Slovensku a Podkarpatskej Rusi*. Program bol vypracovaný Ministerstvom verejných prác v spolupráci s vojenskou správou, resp. Ministerstvom národnej obrany⁵⁷. Porady za účelom prerokovania tohto programu sa okrem zástupcov Ministerstva verejných prác a Ministerstva obrany zúčastnili aj zástupcovia Ministerstva financií, Ministerstva pôšt a telegrafov, Ministerstva obchodu, Ministerstva poľnohospodárstva a tiež Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska⁵⁸.

„Hlavní myšlenkou tohoto programu jest vybudování spojení příčných mezi dosavadními státními silnicemi, jež sledují po většine směr od severu k jihu, aby každá případná obrana v budoucnu mohla býti cílevědomě provedená, a aby obživl hospodářský ruch mezi jednotlivými okresy a župami“⁵⁹.

Návrh nových štátnych ciest, tzv. magistrál, smerujúcich od západu na východ prične pretínal doterajšie cestné spojenia. Boli vytýčené 3 hlavné magistrály: Severná magistrála s trasou, Olomouc, Lipt. Sv. Mikuláš, Prešov, Jasina, Stredná magistrála s trasou, Praha, Brno, Trenčín, Užhorod, Marmarožská Sihoť a Južná magistrála, smerujúca z Brna, cez Hodonín, Nitru, do Košíc. Dodatočne bola predstretá aj predstava tzv. Pomoravskej a Podunajskej magistrály, so smerovaním z Brna, cez Břeclav, Bratislavu, Nové Zámky do Šiah⁶⁰. Pri dĺžke štátnych ciest v roku 1920, menovite v Čechách 4 367 km, na Morave 1 108 km, v Sliezsku 457 km a na Slovensku 1 931 km⁶¹, sa v súlade s programom rátalo s rekonštrukciou 1 322 km štátnych ciest, 1 126 km župných ciest, 122 km vicinálnych, 20 km obecných a s výstavbou 248 km nových štátnych ciest. Podľa návrhu, malo na území

⁵⁵ Ešte v polovici 30-tych rokov malo v celoštátnom meradle bezprašný povrch len 61% štátnych a 7,5% neštátnych ciest. *Statistická příručka Republiky Československé*. Praha: Národní úřad statistický, 1937.

⁵⁶ Československo postrachom automobilistov. In *Sport und Auto*, *Autojournal*, oficiálny orgán Klubu slovenských automobilistov, Roč. 3, č. 9, 1928, s. 10.

⁵⁷ NA Praha, fond MVP, Kr. 721, č. spisu: 32612/80a/1920, *Program doplnění sítě na Slovensku a Pod. Rusi*.

⁵⁸ NA Praha, fond MVP, Kr. 721, súčasť spisu č. 48083/XI/1920, bez signatúry, *Zpráva sepsaná o výsledku porady z 13. 9. 1920 u MVP za účelem stavebního programu o doplnění sítě státních silnic na Slovensku a Podkarpatské Rusi*, s. 3.

⁵⁹ SNA, fond MPS, Kr. 44, sign.: 255/44, HERMANN, G. *Technická činnost československého ministerstva veřejných prací v r. 1919 a 1920*. 1921, s. 26.

⁶⁰ NA Praha, fond MVP, Kr. 721, č. spisu: 1. Vložka k č. 32612-XI-1920, *Program doplnění sítě na Slovensku a Pod. Rusi*.

⁶¹ Problém disproporcie vyvstáva aj vo vzťahu nerovnomerného rozdelenia štátnych ciest. Pokým na území Čiech pripadalo na 100 km² 8,4 km štátnych ciest, na Morave 4,8 km, v Sliezsku 8,8 km, pripadalo na území Slovenska v priemere len 3,6 km štátnych ciest na 100 km². NA Praha, fond MVP, Kr. 721, súčasť spisu č. 48083/XI/1920, bez signatúry, *Zpráva sepsaná o výsledku porady z 13. 9. 1920 u MVP za účelem stavebního programu o doplnění sítě státních silnic na Slovensku a Podkarpatské Rusi*, s. 3.

Pozri obr. 6 v prílohe. NA Praha, fond MVP, Kr. 721, súčasť spisu č.: 48083-XI-20, Mapa: *Sít státních silnic na Slovensku a Podkarpatské Rusi*, mierka 1:1 000 000.

Slovenska pribudnúť 1 516 km štátnych ciest, čo znamenalo celkovú dĺžku 3 447 km štátnych ciest na území Slovenska⁶².

Program bol navrhnutý na rozmedzie 10-15 rokov, teda na obdobie 1920-1935 a predpokladal úhrnnú finančnú investíciu približne 200-210 miliónov Kč⁶³.

Realizácia vlastného *Programu doplnenia cestnej siete na Slovensku a Pod. Rusi* bola transformovaná do čiastkových stavebných programov, tzv. *5-ročného cestného vybudovacieho plánu* (1. polovica 20-tych rokov) a dvoch etáp *Programu výstavby celoštátne dôležitých ciest na Slovensku* (30-te roky). Dokončenie bolo plánované na roky 1939-1940⁶⁴.

Z pôvodne vytýčeného rozsahu sa však reálne podarilo uskutočniť len fragmenty. Dokazujú to štatistické výkazy o náraste dĺžky štátnych ciest v kilometroch v príslušných rokoch. K roku 1929 bolo evidovaných 4 424, 67 km štátnych ciest na území Čiech, 1 514, 1 km na Morave a Sliezsku a 2049, 77 km štátnych ciest na území Slovenska⁶⁵. Za obdobie rokov 1920-1929 pribudlo na území Slovenska približne 113 km štátnych ciest. V priebehu rokov 1929-1934 sa situácia zlepšila, čo má súvislosť hlavne s činnosťou *cestného fondu*. K roku 1934 pribudlo na území Slovenska ďalších 110 km štátnych ciest, teda celková dĺžka štátnych ciest na území Slovenska k roku 1934 bola 2 159 km⁶⁶. Do roku 1938 nedošlo už však k markantnému nárastu. Podľa konceptu pripraveného Státním úradom štatistickým bolo k roku 1936 evidovaných 2 170,067 km štátnych ciest na území Slovenska, pričom územie Čiech disponovalo 4 431, 191 km štátnych ciest a Morava a Sliezsko 1 512,180 km štátnych ciest. Úhrnný stav zarátavajúc aj neštátne cesty predstavoval pre Čechy 37 132, 114 km ciest, pre Moravu a Sliezsko 15 987, 36 km ciest a pre územie Slovenska 14 713, 284 km ciest⁶⁷.

Pomerne odvážne nastavený rozsah prác, vysoké finančné náklady a následný dopad hospodárskej krízy spolu s neskorším politickým vývojom v krajine prispeli k tomu, že stavebné programy neboli realizované v plnej miere a v predpokladanom rozsahu.

⁶² NA Praha, fond MVP, Kr. 721, č. spisu: 1. Vložka k č. 32612-XI-1920, *Program doplnění sítě na Slovensku a Pod. Rusi*.

⁶³ NA Praha, fond MVP, Kr. 721, č. spisu: 5. Vložka k č. 32612-XI-1920, *Program doplnění sítě na Slovensku a Pod. Rusi*.

⁶⁴ NA Praha, fond MVP, Kr. 817, č. spisu: 11.587-130-V/1-1938, *Stavba celostátně důležitých silnic, I. a II. etapa, stanovení lhůt pro dokončení staveb*.

⁶⁵ NA Praha, fond MVP, Kr. 781, sign.: 11b-2041/6-1921, *Statistická příručka RČS IV. Vydání*.

⁶⁶ NA Praha, fond MVP, Kr. 815, sign.: 11d-458/1-1935, *Statistická data o silnicích 1934*.

⁶⁷ NA Praha, fond MVP, Kr. 815, č. spisu: 11d-458/18-48.108-1937, *Statistická ročenka RČS, 1938*.

Zoznam bibliografických odkazov

Archívne pramene

Národní archiv Praha, fond Předsednictvo ministerské rady (stará registratura).
Národní archiv Praha, fond Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností.
Národní archiv Praha, fond Ministerstvo dopravy.
Národní archiv Praha, fond Ministerstvo veřejných prací.
Slovenský národný archív, fond Minister s plnou mocou pre správu Slovenska.

Literatúra

3922 Motorfahrzeuge in der Slowakei! In *Sport und Auto, Autojournal, Oficielní orgán Klubu slovenských automobilistov*. 1928, roč. 3, č. 2, s. 12.

BARTHES, Roland. *Mythen des Alltags*. Berlin: Suhrkamp Verlag, 2010, 235 s., ISBN 9783518419694.

BERNÁŠEK, Josef. *Praktická škola motorových vozidel, služební pomůcka a učebnice*. Praha: Ministerstvo národní obrany, 1930.

Československo postrachom automobilistov. In *Sport und Auto, Autojournal, oficiálny orgán Klubu slovenských automobilistov*. 1928, roč. 3, č. 9, s. 10.

DROPPA, Vladimír. Situácia nášho automobilizmu. In *Autojournal, Oficielní orgán Klubu slovenských automobilistov*. 1936, roč. 11, č. 2, s. 10.

ELSTNER, F. A. *Aero, Malý vůz pro velké cesty*. Praha: Průmyslová tiskárna, 1933.

HORVÁTH, Pavel. *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska*. Bratislava: Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1936.

JAKUBEC, Ivan. *Výrobná automobilů jako výrobní rychlosti, Firma Laurin & Klement v Mladé Boleslavi*. In BLÜMLOVÁ, D. - RAUCHOVÁ, J., a kol. *Čas rychlých kol a křídel aneb mezi Laurinem a Kašparem, Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice : Jihočeská Univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Historický ústav, 2008. s. 148-181. ISBN 978-80-7394-068-3.

JANÍK, Martin. *Tatra, osobní a sportovní automobily Tatra a NW*. Brno: Computer press, 2008, 200 s., ISBN 978-80-251-2237-2.

KUBA, Adolf. *Atlas našich automobilů 2 (1914-1928)*. Praha: Nakladatelství dopravy a spojů, 1988, 236 s.

KUBA, Adolf - SPREMO, Milan. *Atlas našich automobilů 3*. Praha: NADAS, 1989, 256 s.

PAVLŮSEK, Alois - PAVLŮSEK, Ondřej. *České sportovní automobily od roku 1906 po současnost*. Brno: Computer press, 2005, 238 s., ISBN 80-251-0534-2.

PRŮCHA, Václav, a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, 1. Díl, období 1918-1945*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2004, 578 s., ISBN 978-80-7239-228-5.

SEKANINA, Milan. *Kdy nám bylo nejhůře, Hospodářská krize 30-tých let 20. století v Československu*. Praha: Libri, 2004, 144 s., ISBN 978-80-7021-984-3.

Statistická příručka Republiky Československé 2. Praha: Státní úřad statistický, 1925.

Statistická ročenka republiky Československé 1934. Praha: Státní úřad statistický, 1934.

Statistická ročenka republiky Československé. Praha: Státní úřad statistický, 1936.

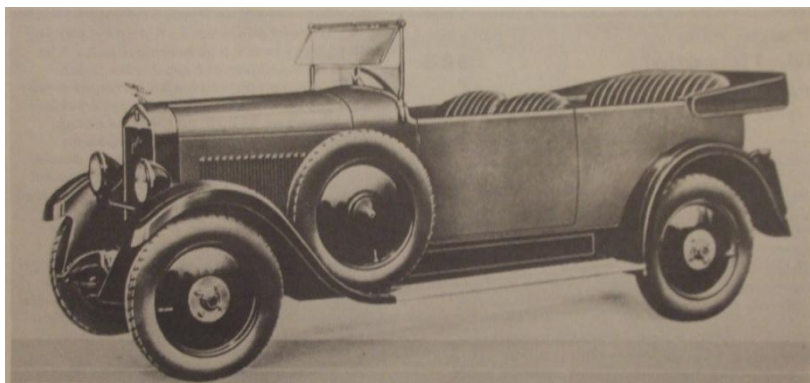
Statistická příručka Republiky Československé. Praha: Státní úřad statistický, 1937.

ŠTEMBERK, Jan. *Automobilista v zajetí reality. Vývoj pravidel silničního provozu v českých zemích v první polovině 20. století*. Praha: Univerzita Karlova, Karolinum, 2008, 172 s., ISBN 9788024614618.

TIBENSKÝ, Ján. *Dejiny vedy a techniky na Slovensku*. Martin: Osveta, 1979, 534 s.

TODT, Robert. *Almanach československého autoprůmyslu, a přírodních odvětví*. Praha: Pražská akc. tiskárna, 1926.

Príloha

Obr. 1: *Praga Alfa* (1923)

Obrázok 1: *Tatra 11* (1923)

	Motocykle	Trojkolky	Os. automobily	Nákladné automobily		Špeciálne	Autobusy
				Jednoduché	S prívesom		
Čechy	1 799	307	3 570	1 296	21	28 ⁶⁸	87
Morava	449	53	787	327	5	14 ⁶⁹	16
Sliezsko	142	7	201	129	----	2 ⁷⁰	9
Slovensko	93	21	334	141	3	18 ⁷¹	11
Podkarp. Rus	6	----	36	9	1	4 ⁷²	3
ČSR	2 489	388	4 928	1902	30	66	126

Tabuľka 1: Počty motorových vozidiel so zameraním na druhy, na území ČSR, k rokom 1922-1923.

⁶⁸ 11 sanitiek, 2 školské autá (1 osobné, 1 nákladné), 1 Pohrebné, 3 striekačky, 1 zametacie, 2 väzenské, 2 montérské z elektrických podnikov, O 5-tich nie je udaný špeciálny účel.

⁶⁹ 9 sanitiek, 3 striekačky, 1 hasičské auto, 1 motorový pluh.

⁷⁰ 2 sanitky.

⁷¹ 12 sanitiek, 4 striekačky, 2 nájomné autá.

⁷² 3 sanitky, 1 dezinfekčné.

Obrázok 2: Aero 662 (1931)

	Automobily				
	Osobné	Nákladné	Motocykle	3-kolky	Spolu
Čechy:	7 237	2 695	5 593	293	15 818
Morava:	1 566	571	1 448	40	3 625
Sliezsko:	377	154	459	4	994
Slovensko:	603	190	299	3	1 095
Podk. Rus:	50	13	34	1	98
ČSR:	9833	3623	7 833	341	21 630

Tabuľka 2: Počet súkromných motorových vozidiel na území ČSR, na počiatku roku 1925.

Prírastok nových motorových vozidiel v létech 1932 - 1935
/: podle štát.úřadu statistického :/.

		<u>podle země výroby</u>							
		<u>Č.S.F.</u>		<u>Cizina</u>		<u>Černan ČSR i cizina:</u>			
Rok:	Měsíc:	<u>Automobily</u>	<u>Autobusy</u>	<u>Automobily</u>	<u>Autobusy</u>	<u>Automob.</u>	<u>Autobusy</u>	<u>osob.nákl.</u>	
		<u>osob. nákl.</u>		<u>osob. nákl.</u>		<u>osob.nákl.</u>			
1932		9.255	1.696	370	758	371	21	10.013	2067 391
1933		7.420	663	78	630	136	3	8.050	799 81
1934 celkem		8.178	586	92	724	121	3	8.902	707 95

Obrázok 4: Prírastok motorových vozidiel v rokoch 1932-1935

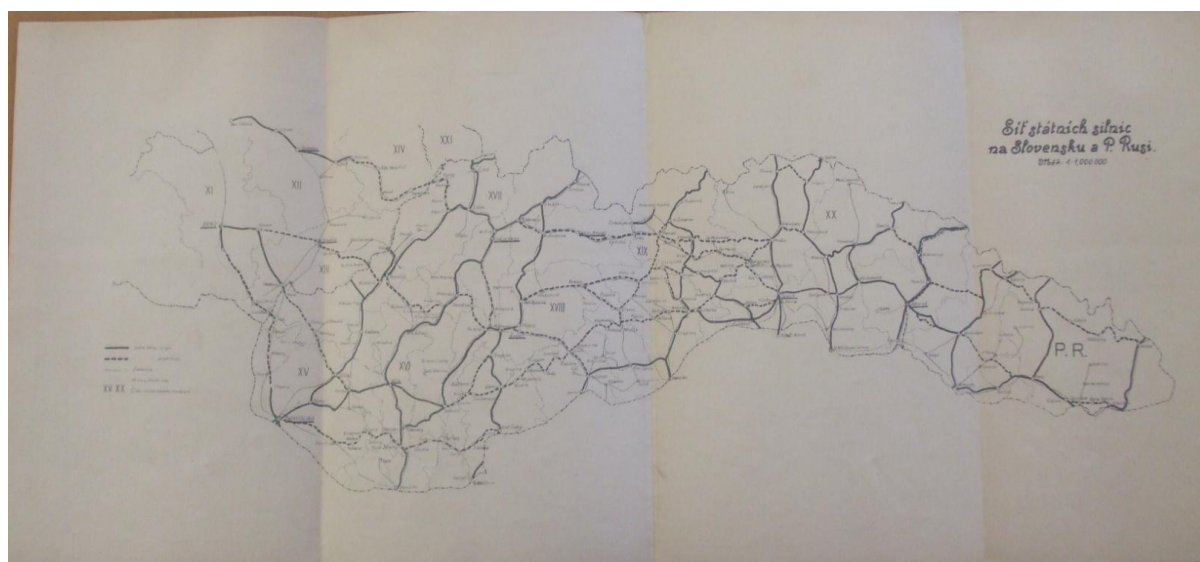
Stav motorových vozidel
v roce 1938.

Průběh 6746 I

Poř. čís.	Druh vozidla	Počet dne 31.8.1938				Počet dne 31.12.1938			
		v Čechách	na Moravě a ve Slezsku	na Slovensku	Celkem	v Čechách	na Moravě a ve Slezsku	Celkem	
1	Nákladní a dodávková	20.247	6.015	2.732	29.794	14.718	5.057	19.775	
1a	s toho v živn. dopravě	3.232	1.218	526	4.976	2.270	924	3.194	
2	Autobusy	1.859	949	336	3.144	1.441	714	1.955	
2a	s toho v živn. dopravě	1.390	778	232	2.400	622	556	1.178	
3	Osobní automobily	65.886	23.012	10.221	99.119	49.342	17.009	66.431	
3a	s toho v živn. dopravě	3.997	1.353	1.121	6.471	2.766	905	3.671	
4	Motorocykly	50.748	22.056	7.772	80.576	33.863	15.034	48.897	
5	Tráktorky	117	46	8	171	72	46	118	
6	Speciální	1.554	776	282	2.612	1.034	516	1.550	
7	Traktory	2.828	852	2.417	6.097	2.049	563	2.612	
	Úhrn	143.739	54.506	23.768	221.513	102.319	39.019	141.338	
Poznámka: Úbytek vozidel k 31.12.1938		40.920	15.487	23.768	80.175				

J. K. 14.10

Obrázok 5: Stav motorových vozidiel k roku 1938

Obrázok 6: Sieť štátnych ciest na Slovensku a Podkarpatskej Rusi (1920). Mierka 1: 1 000 000

„Vynútená decentralizácia“ - Lokálna, regionálna a národná identita Maďarov v medzivojnovom Československu

„Forced decentralisation“- The Challenge of Local, Regional and National Hungarian Identity in Interwar Czechoslovakia

Veronika Gayer

Abstrakt

Štúdia sa snaží analyzovať rozvoj regionálnej identity maďarskej menšiny v medzivojnovom Československu s využitím pozostalosti Ferenc Sziklayho, ktorý pôsobil ako vedúci Kultúrneho referátu v Košiciach. Táto inštitúcia maďarských menšinových strán, mala registrovať a podporovať menšinový kultúrny život a budovať spoluprácu medzi maďarskými centrami. Na základe činnosti referátu môžeme konštatovať, že aj keď Maďari nemali regionálnu identitu, predsa pokladali jej vývoj za relevantnú úlohu ako menšinovú stratégiu v dlhodobom horizonte.

Abstract

The paper examines the Hungarian regional identity in interwar Czechoslovakia through the Hungarian literature and the documents of the so-called Cultural Office, an institution organised by the Hungarian minority parties. The minority intelligentsia considered necessary the regional self-identification as an emerging new type of collective minority identity. Since they still possessed a rather collective national Hungarian identity and the local traditions could still persist, the construction of a „virtual region” was unsuccessful.

Kľúčové slová: Regionalizmus. Medzivojnové Československo. Menšinová otázka. Národná identita.

Key words: Regionalism. Interwar Czechoslovakia. Minority studies. National identity.

Introduction

Regional identity became an important issue in current European debates, nowadays very often as an alternative to ethnic or national identity¹. It can be considered a relatively new notion, thus, its birth and evolution is connected to regional development and decentralisation policy.² Certainly, many “regionalisms” are suited to an ethnicity-based approach, such as Basque Country and Catalonia in Spain, Brittany in France, French- and German-speaking parts of Italy, Wales, Scotland, and Ulster in the United Kingdom, Flanders and Wallonia in Belgium and Albanian Kosovo in Serbia.³ In the case of regions inhabited mostly by ethnic Hungarians outside of Hungary, especially the territory of Southern Slovakia, parts of Ukraine – historically referred to as the Subcarpathian Rus –, Romania and Serbia, the definition of regional identity is even more difficult. These Hungarian communities have to be examined by historians and sociologists from various points of view, as their evolution was influenced not only by the political system they lived in and the current intellectual and political trends, but also by the kin-state’s foreign policy and their relationship towards the majority population. The present paper will examine the formation process of minority identities and the self-identification of Hungarians in interwar Czechoslovakia within the cultural activities of Ferenc Sziklay and the cooperative network of the his so-called Cultural Office, using first and foremost a cultural studies approach.

“Forced decentralisation”

Although during the first Czechoslovak Republic the ethnic Hungarian community⁴ had less well-defined boundaries than today – since in most of the cities there still lived a low percentage of (but decisive) population with strong Hungarian identity, – the majority of ethnic Hungarians lived along the Hungarian-Czechoslovak border, inhabiting one compact territory. This territorial unity can be seen as an “artificially created” region. After 1918, when the self-organising process of the Hungarian minority started, the minority community could solely rely on its own local and regional traditions and on the antecedents of co-existence with the majority population. From that period on, the policy of the mother-state characterised by centralisation, reintegration and the community building strategy of the minority group started

¹See JORDAN, Peter. Regionale Identität in Mitteleuropa im Hinblick auf die europäische Integration. In *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*. 1992, roč.134, p. 177-188; Recently PAASI, Anssi who examines the so-called new regional geography, the region building and the socio-cultural construction of boundaries and spatial identities in his book: PAASI, Anssi. *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*, Chichester, England; New York: J. Wiley & Sons, 1996; See also PAASI, Anssi. Region and Place: Regional Identity in Question. In *Progress in Human Geography*. 2003, n. 4, p. 475-485.

² See the case of Ukraine, ROMANIUK, Serhiy. *Regional development policy in Ukraine: Current Situation and New Opportunities*. [cit. 2012-12-11] Downloaded: <<http://lgi.osi.hu/publications/2002/105/Marcou-Ukraine.pdf>>; Or the Czech Republic: FIALOVÁ, Dana – CHROMÝ, Pavel – KUČERA, Zdeněk – SPILKOVÁ, Jana – ŠTYCH, Přemysl – VÁGNER, Jiří. The Forming of Regional Identity And Identity of Regions. In *Acta Universitatis Carolinae – Geographica*. 2010, n. 1, p. 49–60; see also GRIFFITH PRENDEGRAST, Jessica. Regional Identity and Territorial Integrity. In *Contemporary Russia*. Department of Geography, University of Leicester, [cit. 2012-12-11] 2004. Downloaded: <http://www.geog.le.ac.uk/russianheartland/WP01_Regionalism_March04.pdf>

³ PARKIN, Robert. *Regional Identities and Alliances in an Integrating Europe: A Challenge to the Nation State?* Institute of Social and Cultural Anthropology, University of Oxford. [cit. 2012-12-05] p. 4. Downloaded: <<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/parkinwp.pdf>>

⁴ The census of 1930 recorded 691, 923 Hungarians that was the 4,78% of the whole population of Czechoslovakia. See *Slovensko v Československu*. Bratislava: VEDA, 2004. 526 p.

to diverge spectacularly. For the minority community, regional differences became more and more important from the point of view of minority self-determination.⁵

As none of the categories of regionalism⁶ fit for Hungarian minority communities of the Carpathian Basin, since all of them had been elaborated recently, I will introduce the notion “forced decentralisation” in the case of Hungarians in Czechoslovakia – and I will denominate the virtual region where the Hungarian ethnic group lived. Although decentralisation nowadays has more of an administrative and economic meaning, here it is meant in terms of reorganising the Hungarian culture, developing a new self-identity and involving Hungarian-speaking intellectuals from this virtual region. “Forced decentralisation”⁷ as it had been mentioned in the paper’s title is a quote from Ferenc Sziklay, one-time head of the Cultural Office of Hungarian Parties with Košice as its seat, which was founded and financed by Hungarian minority parties of Czechoslovakia. Sziklay described the Hungarian minority’s self-organising process and the entire Hungarian minority existence with this very notion. He argued that on the one hand, Hungarians in Czechoslovakia suffered due to decentralisation, because they were detached from their mother state and were forced to develop alone as a regional entity with very few traditions of regionalism. On the other hand, the minority community was created forcibly by post-war political and territorial changes, rather than by a gradual process of democratic change or migration, so it was an involuntary and forced process. As Sziklay was a teacher by profession, a writer and journalist, he intended to point out the problems of Hungarian cultural life in Czechoslovakia and found that one of the major tasks of Hungarian minority literature is to develop a new self-identity. Furthermore, his interpretation also recalls the current Hungarian historiography which denominates Hungarian minorities of neighbouring countries as “involuntary communities”.⁸

In spite of the fact that the Cultural Office’s operation is secondary in the history of the Hungarian minority, Sziklay’s cultural activity and correspondence is particularly important for historians. Being an employee of the Hungarian Parties, he could be in touch with the most prominent Hungarian intellectuals and politicians in Czechoslovakia, so he had a relatively good overview of the entire Hungarian community in the whole country. As these documents indicate, the crucial question for Hungarian intellectuals was to redefine their relationship to the kin-state after 1918. The lack of a strong tradition of regionalism, comparing themselves to Hungarian minority elite in Romania⁹ was a generally agreed problem during their self-consciousness as a minority community, so the loyalty to the Czechoslovak State, persisting local traditions in major cities and weak regional self-identification as an emerging new type of collective minority identity contested with each other.

⁵ SZARKA, László. *Regionális és nemzeti identifikáció folyamatok a kisebbségi magyar közösségek önszerveződésében*. In *Regionális és nemzeti identitásformák a 18-20. századi magyar és szlovák történelemben*. Prešov: Universum, 2007.165 p.

⁶ See ÉGER, György. *The Euroregion as a Peculiar Spatial Manifestation of European Integration*. He specifies three types of regionalism: 1. Regionalism within a national framework. 2. Transnational regionalism. 3. International regionalism. In GEREKEN, Ferenc (ed.). *Hungarians, Minorities and Central Europe. Regionalism, National and Religious Identity*. Piliscsaba: Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities, 2001. p. 37-38.

⁷ “Now, in the period of forced decentralisation” In: Országos Széchényi Könyvtár (hereinafter OSZK), fond 158 Sziklay Ferenc legacy (hereinafter fond 158), box (hereinafter b.) 5, Draft to Pál Szvatkó, Košice, 26 November, 1928.

⁸ BÁRDI, Nándor – FEDINEC, Csilla – SZARKA, László (eds.). *Minority Hungarian Communities*, New York: distributed by Columbia University Press, 2011. p. 3-15.

⁹ See EGRY, Gábor. “Front-line, No-man’s Land or Fortress”? The Hungarian Minority Elite in Romania Between National Identity and Regional Self-Consciousness (1918-1944). In *Auxiliary Historical Vol. VI. Political, Social, Economic and Cultural Elites in The Central- and East-European States in Modernity and Post-Modernity*. Hungarian-Bulgarian History Conference, Budapest: May 14-15, 2009. 168-188. p.

While outlining the formation process of Hungarian minority cultural life through the formation of the Cultural Office, I will present how Hungarian intellectuals identified in Czechoslovakia with the analysis of minority literature as a source. In the long run, the aim of my research is to examine the political and ideological diversity that characterised the minority elite during the interwar years, with special attention to regional identity question.

The Hungarian Cultural Office

The organisation process of cultural and community life of Hungarians was always preceded by political organisation and separation according to party membership¹⁰ in the first Czechoslovak Republic. Accordingly, the Cultural Office (in Hungarian: Kultúrreferátus) was first and foremost a political institution, created and financed by the Hungarian minority party alliance¹¹, but due to its activity and its outcome, it can be considered more of an administrative office responsible for Hungarian cultural life. Its documents are extremely important for historians who conduct research on Hungarian minority activity in Czechoslovakia because only very few sources remained on the political activities of the Hungarian community.¹² For instance, minority researchers are not aware of any party funds, despite the fact that several Hungarian parties operated in interwar Czechoslovakia.¹³ The Cultural Office is basically the only one that remained, but it had been a rather marginal institution, being located at the bottom of the hierarchy of Hungarian Party institutions.

It was established in December 1920 by the Minority Party Alliance that opened its Central Office in Lučenec in February 1922.¹⁴ This Office was responsible for the Hungarian Newspaper of Prague (Prágai Magyar Hírlap) and for the Cultural Office – both established in 1922. The Cultural Office had its seat in Košice, a city of great regional importance, where the percentage of Hungarian citizens fell below 20 % after the census of 1930.¹⁵ During its operation (1922–1939) Ferenc Sziklay, its head built out a special network of Hungarian cultural centres from Prague to the Subcarpathian Rus, thus, he could be in touch with several Hungarian minority politicians – for instance, he was a close friend of János Esterházy.¹⁶ As a result, the legacy of Ferenc Sziklay contains more than two thousand letters – mostly official correspondence of the institution.

What were the aims and tasks of the Cultural Office? As Sziklay summarised in 1928, the Office had three main aims: 1. the collection of cultural grievances 2. the exploration and registration of human resources and possibilities 3. the foundation of new cultural institutions.¹⁷ Therefore, the main function was administration: the office tried to register every type of Hungarian organisation in Czechoslovakia. Sziklay had to survey how many Hungarian cultural associations and societies were closed after the turn-of-state. How many of them could be reopened? How their regulations were to be changed to get permission to operate from the Czechoslovak State? The second task of Ferenc Sziklay was to boost and support Hungarian cultural life by organising national public holidays, promoting Hungarian

¹⁰ MOLNÁR, Imre. The Cultural Activity of the Hungarians Living in Slovakia, 1920-45. In GEREBEN, Ferenc (ed.). *Hungarians, Minorities and...* p. 234.

¹¹ Its original name: [Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottsága](#).

¹² ANGYAL, Béla. *Érdekvédelem és önszerveződés, Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002. 347. p.

¹³ See ANGYAL, Béla. A csehszlovákiai magyarság választói magatartása a két világháború között. In *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 2001, n. 1, p. 3-48.

¹⁴ ANGYAL, Béla. *Érdekvédelem és önszerveződés...* p. 93-96.

¹⁵ 11,504 inhabitants: it was 17,99% of the whole population of Košice according to the census of 1930. See ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V. (eds.). *Slovensko v...*, p. 530.

¹⁶ The most letters from Esterházy here: OSZK, fond 158, b. 22, folder 1.

¹⁷ OSZK, fond 158, b. 21, folder 1, Letter for more addressees, 13 October, 1928.

minority literature and at last but not least to register Hungarian school statistics. On his initiative, numerous vital associations of Hungarian culture were successfully created in Czechoslovakia. Although the Cultural Office was a promising attempt at cultural co-operation of the Hungarian community, it was only active and effective in its very first years, and during the 1930s, it became increasingly marginal and almost invisible. Sziklay maintained the network of the Cultural Office during his lifetime – even after the First Vienna Award – until 1943. But the Office had been closed in January 1939 when Košice became a part of Hungary.

Regional Identity vs. “Hungarian centres” in Czechoslovakia

The formation of regional identity is conceivable in regions that possess some degree of political or municipal autonomy¹⁸ and vice versa: regional identity is an important component that makes the region. The necessity to construct a new sort of Hungarian regional identity has also been an important issue for the Hungarian minority intelligentsia in Czechoslovakia, though the concentration of the entire minority society was problematic. The social thought of decentralisation was first of all a literary programme that had its antecedents before 1918.¹⁹ One of its first clear formulations by Ferenc Sziklay was probably from 1930, in a paper entitled *The Function of Hungarian Literature*: “According to the Hungarian spirit, in Czechoslovakia, the essential point of minority existence which can be called the minority consciousness has not developed still. It would be ideal for our Hungarian community to live as a *corpus separatum*. If we will not be able to adapt our consciousness to this new situation, if we are unable to make this necessary transformation in spirit, our future minority life will be uncertain.”²⁰ His statements, which he reiterated in several of his papers²¹, were later followed by the short study of János Gömöry, ex-director of the Hungarian High School of the Lutheran College in Prešov, who, after the meeting of the Hungarian writers of Czechoslovakia (the Szentiváni Kúria²²) came to the conclusion that the Hungarians of Slovakia had still not developed a regional consciousness, the creation of which would be essential for the future of the community.²³ In the journal *Hungarian Writing* (*Magyar Írás*), edited after the writers’ meeting, several publications were elaborated on this issue from different points of view.²⁴

Since the development of an independent Hungarian literature in Czechoslovakia was a slow process, minority writers were often blamed for dilettantism. Therefore, István Darkó, one of the most significant writer of them argued that intellectuals should first develop a separate Hungarian consciousness with the aim of “being able to compare our minority literature with

¹⁸ SOMLYÓDYNÉ PFEIL, Edit. Mozaikok a regionális identitás értelmezéséhez. In *Tér és Társadalom*. 2007, n. 4, p. 57.

¹⁹ See SZIKLAY, Ferenc. *Az irodalmi élet decentralizációja*. In OSZK, fond 158, b. 25; It is mentioned by the bibliography too, see FILEP, Tamás Gusztáv. Szempontok a (cseh)szlovákiai magyar sajtó első két korszakának történetéhez. In *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998, II*. Budapest: Ister, 1998. 333 p.

²⁰ OSZK, fond 158, b. 7, SZIKLAY, F. *A kisebbségi magyar irodalom hivatása* (1930).

²¹ For instance OSZK, fond 158, b. 5, SZIKLAY, F., *A szlovákiai és kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség helyzete*; OSZK, fond 158, b.7, SZIKLAY, F., *Simplex gondolatai a szlovénországi irodalomról*; OSZK, fond 158, b. 11, *A szlovákiai magyar irodalmi nemzedékekről*. He published further studies in several Hungarian newspapers.

²² See the description of the event from here [cit.2012-12-11.] Downloaded: <http://foruminst.sk/hu/9/lexikon/0/a_csehszlovakiai_magyarok_lexikona_1918_tol/1>

²³ GÖMÖRY, János. *A szlovénországi magyar lélek*. In *Magyar Írás*. (hereinafter MI) 1932, n. 3, p. 576-581.

²⁴ In the paper “*New Hungarian Spirit*” Andor Jaross emphasised the role of the young generation in creating a new identity, although he had rather a modern interpretation of the national idea in this new literary programme. In *MI*. 1932, n. 3, p. 193-196.

the entire Hungarian literary and intellectual life”²⁵ – rejecting the criticism coming from Hungary.²⁶

Ferenc Sziklay in one of his studies entitled “What do we want?” wrote about what Hungarian writers of Slovensko and Rusinsko aspire for. He says: “Some people blame us for disrupting the unified Hungarian intellectual life by constructing a new way of Hungarian thinking in Slovensko and Rusinsko. Other people reckon that it is only a dream to develop a new type of Hungarian literature by stating that we do not have the necessary human resources, since we are provincial and dilettant.”²⁷

The quoted paper unequivocally specifies that without a collective minority identity the Hungarian community will be quickly assimilated into the mother country. That is why not only Sziklay but other minority intellectuals considered the improvement of a new consciousness important, especially through minority literature. While it is crucial to emphasise that in this case the promotion of a new Hungarian regional identity was merely a cultural programme and was not against the state, in interwar Burgenland the case was different: as an independent federal entity with its own federal government, constitution and symbols (anthem, flag and coat-of-arms) it acted against the previous mother-state, Hungary, as well as against the domestic policy concerning the provinces.²⁸ This was far from the weak cultural programme of Hungarians in Czechoslovakia, who had their self-defence mechanisms as well and have been searching for long-term strategies for the minority community.

Paasi identifies in his model four shapes of regional identity formation: the constitution of the territorial shape, the symbolic shape, the institutional shape and finally the emerging socio-spatial consciousness of inhabitants with the establishment of the region/locality in the regional system.²⁹ In the case of Hungarians of Czechoslovakia only a certain kind of socio-spatial, or rather minority consciousness can be perceived, though this could only be examined among intellectuals who left behind some sort of written source, other forms are hardly feasible. Furthermore, regional consciousness is not at all an individual phenomenon, since the spatial unit, the region is built up on the relation between people and regional institutions.³⁰ These, in our case, are represented mostly by local branches of Hungarian political parties, whose regional policies – if at all existed – are still not sufficiently looked into by historians. Finally, regional identity would also be manifested by the acceptance of one collective name by the inhabitants of the region, but this is not true for Hungarians who lived in Czechoslovakia or even now, in present-day Slovakia.

Although all these above-mentioned discussions of new self-identities were strongly followed by the renomination of the entire community, New-faced Hungarians (Újarcú magyarok)³¹, Hungarians with Bat’a shoes (Bat’a cipős magyarok)³², Hungarians of Slovensko³³, all

²⁵ DARKÓ, István. Szlovenszkó a kritika serpenyőjében. In *MI*. 1933, n.4, p. 269.

²⁶ See KOVÁCS, Endre. A szlovenszkói magyar irodalom sorsa. In *MI*. 1936, n.7, p. 1-30.

²⁷ OSZK, fond 158, b.7, SZIKLAY, F. *Mit akarunk?*, p. 1.

²⁸ See HASLINGER, Peter. A regionális identitás kialakításának egy esete: Burgenland 1921-38. In *Régió*. 2000, n. 4, p. 67-92.

²⁹ PAASI, A. The Institutionalization of Regions: a Theoretical Framework for the Understanding of the Emergence of Regions and the Constitutions of Regional Identity. In *Fennia*. 1964, n. 1, p. 105–146. cited by RAAGMAA, Garri. *Regional Identity and Social Capital in Regional Economic Development and Planning* [cit.2012-11-29].p.8.Downloaded: <<http://www.sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa01/papers/full/194.pdf>>

³⁰ SOMLYÓDYNÉ PFEIL, E. *Mozaikok a regionális...* p.61.

³¹ GYÖRY, Dezső. *Újarcú magyarok*, Berlin: Ludwig Vögelreiter Verlag Magyar Osztály, 1927. 109 p.

³² SZVATKÓ, Pál. *Bat’a cipős magyar ifjúság*. In *A változás élménye, Válogatott írások*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1994. 117-125.p.

³³ ‘*Szlovenszkói magyarok*’ instead of ‘*szlovákiai magyarok*’ that was meant for Hungarians living in the territory of Slovakia.

contained the new challenges and different socialisation spaces of the Hungarian minority community, but were mainly literary thoughts and ideas that remained on paper.

All in all, it is also problematic to determine the centre of the region: a Hungarian centre where the community's political, economic and cultural development can be concentrated, especially if the big cities of Prague, Bratislava and Košice – where Hungarians act and live – have Czech, German and Slovak majorities and their Hungarian citizens were under 20 % after the census of 1930. Ferenc Sziklay had to face this problem via the Cultural Office: when he started contacting Hungarian organisations and building out a cooperative network with them, he found it nearly impossible to manage and control Hungarian cultural activity in Czechoslovakia from one place, from one single centre. As a result, some of the cities developed into regional, local centres of Hungarian cultural life, but there was rivalry between them and it did not facilitate the self-organising process.

Sziklay had been in touch with approximately two hundred organisations, minority associations, editorial houses and publishers (mainly writers, journalists and politicians), so he had to realise that most of them operated considering Budapest as their virtual capital from a cultural, but sometimes also from a political point of view, and the appearance of new centres was typical during these two decades.

The emergence of Prague as a new “Hungarian centre” was particularly important in the political sphere – it was the venue of the club of Hungarian minority politicians – and the Cultural Office also worked together with the Hungarian Newspaper of Prague, the most significant Hungarian daily newspaper in Czechoslovakia.

Other cities that could be considered to a certain extent “Hungarian centres” all had their local traditions – in particular Bratislava (with a vivid German, Slovak and Jewish cultural life as well), Komarno (where the Hungarian Cultural Association of Slovakia, the Szlovéniai Magyar Kultúregyesület operated), Košice (the venue of the Cultural Office) and finally Uzhorod, in the territory of the Subcarpathian Rus. Consequently, if we look at the territory of Czechoslovakia, in the more than one hundred kilometre-long territory where Hungarians lived in Southern Slovakia, neither Komárom nor any other city could become a symbolic cultural “capital”. As a result a regional consciousness, the so-called *Landesbewusstsein* could not develop either in this territory.³⁴ All attempts resulted in failure that aimed at creating a central organisation whose coordination of all cultural activities could ensure the coordination of the whole country, because there had been rivalry within the centre.³⁵

Based on the correspondence of the Office, it can be stated that this “decentralised minority community” as Sziklay called it, was not able to develop any kind of regional identity. The main reason is probably geographical: in the territory of Southern-Slovakia, the proximity of Budapest was disadvantageous for the formation of a new collective identity, since local traditions and local associations were stronger, while in Hungary, intellectuals held on to Hungarian national identity. What is more, the interwar years were too short a period in which the development of a new collective identity can be examined properly.

Conclusion

Contemporary approaches to regional identity generally consider regions to be social or cultural constructions rather than natural entities. As for the interwar period and the collective

³⁴ From a similar aspect, but concentrating on modern times, Katalin Palkó examines Burgenland as another artificially created region. See PALKÓ, Katalin. *Mesterségesen létrehozott területi egység – regionális identitás (?) – Burgenland példája* In *Tér és Társadalom*. 2009, n. 4, p. 207-224.

³⁵ MOLNÁR, I. *The Cultural Activity of the Hungarians...* p. 235; See also: SZIKLAY, F. *A szlovákiai és kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség kulturális helyzete.* p. 2-3. In OSZK, fond 158, b. 5. p. 2-3; or FILEP, T.G. *Szemponatok a (cseh)szlovákiai Magyar...*, p. 333.

identity of Hungarian minority communities, historians have to face a heterogeneous field of research in which several methods can be used – minority studies, cultural studies, social sciences, sociology etc.

Moreover, the Hungarian minority elite of that period – mostly the older generation – was also influenced by Hungary's foreign policy and her plans of territorial revision, contrary to left-wing minority intellectuals. The Cultural Office of Ferenc Sziklay had very few contact with Hungarian Social Democrats and Communists, who had been yet another representative and strong part of the Hungarian-speaking community in Czechoslovakia. Furthermore, their activities – with a different ideological background – were not focussed on minority self-defence, but were characterised by loyalty to the state.

The Cultural Office with its seat in Košice was an attempt at organisational cooperation of Hungarian centres, but it mainly had administrative functions. As a result, Ferenc Sziklay could be in touch with almost everyone from minority intellectuals and politicians who belonged to the two major Hungarian minority parties (the National Christian Socialist Party and the Hungarian National Party). Therefore, the network of the Office did not cover the entire Hungarian intellectual life, only a fragment of it. Sziklay had a relatively good overview of the minority community, so he realised that the creation of a new collective identity is a problematic but necessary step in the process of self-organisation. His personal point of view and his own experience during this cultural activity are summarised in a letter from 1940: "Although it had been unsuccessful, I lived a nice life because I had a main idea, the decentralisation of literary life. Some day it will be realised because it has to be realised [...]"³⁶

The thought of decentralisation was a cultural programme of Hungarians in Czechoslovakia, in response to the territorial changes of 1918. As regional identity formation is a deeply social, spatial and historical (cultural) phenomenon³⁷, Hungarian intellectuals tried to rely on their everyday social experience (belonging to the minority) and the historical experience of the region (including the relationship to the majority) lest they forget the consciousness of belonging to the same Hungarian nation (mother-state).

Further research has to examine the question by including more literature and comparing the phenomenon with that of the Hungarian elite in interwar Transylvania, Yugoslavia or even Hungary. The notion of homeland in the thinking of Hungarians of Slovakia is substituted by or is itself the concept of belonging to the same virtual cultural nation³⁸, while regional consciousness is negligible. During the interwar period, the Hungarian community in Czechoslovakia still possessed a collective national Hungarian identity – and the construction of a regional identity was unsuccessful.

³⁶ OSZK, fond 158, b. 21, folder 1, Letter to Gábor Kemény, 30 July 1940. This letter was written to one of his friends, who in one of his works summarised the same question and came to similar conclusions. See KEMÉNY, Gábor. *Így tűnt el egy gondola*. Budapest: Mephosz Könyvkiadó, 1940. 160 p.

³⁷ RAAGMAA, G. *Regional Identity and...*, p. 2.

³⁸ GERESEN, Ferenc. *A szlovákiai magyarok identitástudata és olvasáskultúrája* [cit.2012-11-12] Downloaded: <<http://www.jamk.hu/ujforras/011012.htm>>; See the case of Hungarians in Transilvania to compare: BÍRÓ A., Zoltan. *A regionális identitás szerveződésének új formái*. In *Kisebbségkutatás*. 2000, n. 2, p. 253-259.

Bibliography

Archival source

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, legacy of Ferenc Sziklay, fond 158/5,7,11,21,22,25

Bibliography

ANGYAL, Béla. A csehszlovákiai magyarság választói magatartása a két világháború között. In *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 2001, n.1, p. 3-48.

ANGYAL, Béla. *Érdekvédelem és önszerveződés, Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002. 347 p. ISBN 80-8062-117-9.

BÁRDI, Nándor – FEDINEC, Csilla – SZARKA, László (eds.). *Minority Hungarian Communities*. New York: distributed by Columbia University Press, 2011. 508 p. ISBN 978-0-88033-677-2.

BÍRÓ A., Zoltan. *A regionális identitás szerveződésének új formái*. In *Kisebbségkutatás*. 2002, n. 2, p. 253-259.

DARKÓ, István. Szlovenszko a kritika serpenyőjében. In *Magyar Írás*. 1933, n. 4, p. 268-271.

ÉGER, György. The Euroregion as a Peculiar Spatial Manifestation of European Integration. In GEREBEN, Ferenc (ed.). *Hungarians, Minorities and Central Europe. Regionalism, National and Religious Identity*. Piliscsaba: Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities, 2001. ISBN 9639296406. p. 37-57.

EGRY, Gábor. “Front-line, No-man’s Land or Fortress”? The Hungarian Minority Elite in Romania Between National Identity and Regional Self-Consciousness (1918-1944). In *Auxiliary Historical Vol. VI. Political, Social, Economic and Cultural Elites in The Central- and East-European States in Modernity and Post-Modernity*, Hungarian-Bulgarian History Conference, Budapest: May 14-15, 2009. p. 168-188.

FIALOVÁ, Dana – CHROMÝ, Pavel – KUČERA, Zdeněk – SPILKOVÁ, Jana – ŠTYCH, Přemysl – VÁGNER, Jiří. The Forming of Regional Identity And Identity of Regions. In *Acta Universitatis Carolinae – Geographica*. ISSN 0300-5402, 2010, n. 1, p. 49–60.

FILEP, Tamás Gusztáv. Szempontok a (cseh)szlovákiai magyar sajtó első két korszakának történetéhez. In TÓTH, László – FILEP, Tamás Gusztáv (eds.). *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998, II*. Budapest: Ister, 1998. p. 330-366.

GEREBEN, Ferenc. *A szlovákiai magyarok identitástudata és olvasáskultúrája* [online]. Downloaded: <<http://www.jamk.hu/ujforras/011012.htm>>

GÖMÖRY, János. A szlovenszkoí magyar lélek. In *Magyar Írás*. 1932, n. 8, p. 576-581.

GRIFFITH PRENDEGRAST, Jessica. Regional Identity and Territorial Integrity In *Contemporary Russia*. Department of Geography, University of Leicester, 2004. [online]. Downloaded: <http://www.geog.le.ac.uk/russianheartland/WP01_Regionalism_March04.pdf>

GYÖRY, Dezső. *Újarcú magyarok*. Berlin: Ludwig Vöggenteiler Verlag Magyar Osztály, 1927. p. 109.

HASLINGER, Peter. A regionális identitás kialakításának egy esete: Burgenland 1921-38. In *Régió*. 2000, n. 4, p. 67-92.

JAROSS, Andor. Új Magyar szellemiség. In *Magyar Írás*. 1932, n. 3, p. 193-196.

JORDAN, Peter. Regionale Identität in Mitteleuropa im Hinblick auf die europäische Integration. In *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 134. Wien 1992. p. 177-188.

KEMÉNY, Gábor. *Így tűnt el egy gondolat, Budapest: Mephosz Könyvkiadó*. 1940. 160 p.

KOVÁCS, Endre. A szlovenszkói magyar irodalom sorsa. In *Magyar Írás*. 1936, n. 7, p. 1-30.

MOLNÁR, Imre. The Cultural Activity of the Hungarians Living in Slovakia, 1920-45. In GEREBEN, Ferenc (ed.). *Hungarians, Minorities and Central Europe. Regionalism, National and Religious Identity*. Piliscsaba: Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities, 2001. p. 234-248. ISBN 9639296406.

PAASI, Anssi. *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*. Chichester, England; New York: J. Wiley & Sons, 1996. 353 p. ISBN 978-0471961192.

PAASI, Anssi. Region and Place: Regional Identity in Question. In *Progress in Human Geography*. ISSN 0309-1325, 2003, n. 4, p. 475-485.

PALKÓ, Katalin. Mesterségesen létrehozott területi egység – regionális identitás (?) – Burgenland példája. In *Tér és Társadalom*. ISSN 0237-7683, 2009, n. 4, p. 207-224.

PARKIN, Robert. *Regional Identities and Alliances in an Integrating Europe: A Challenge to the Nation State?* Institute of Social and Cultural Anthropology, University of Oxford. [online]. Downloaded: <<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/parkinwp.pdf>>

RAAGMAA, Garri. *Regional Identity and Social Capital in Regional Economic Development and Planning*. [online]. Downloaded: <<http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa01/papers/full/194.pdf>>

ROMANIUK, Serhiy. *Regional development policy in Ukraine: Current Situation and New Opportunities*. [online]. Downloaded: <<http://lgi.osi.hu/publications/2002/105/Marcou-Ukraine.pdf>>

SOMLYÓDYNÉ PFEIL, Edit. Mozaikok a regionális identitás értelmezéséhez. In *Tér és Társadalom*. ISSN 0237-7683, 2007, n. 4, p. 57-71.

SZARKA, László. Regionális és nemzeti identifikáció folyamatok a kisebbségi magyar közösségek önszerveződésében. In ŠUTAJ, Štefan – SZARKA, László (eds.). *Regionális és nemzeti identitásformák a 18-20. századi magyar és szlovák történelemben*. Prešov: Universum, 2007, p. 162-72. ISBN 978-80-89046-43-0.

SZVATKÓ, Pál. Baťa cipős magyar ifjúság. In FILEP, Tamás Gusztáv – KOVÁCS G., László (eds.). SZVATÓ, Pál. *A változás élménye, Válogatott írások*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1994. p. 117-125.

ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián. (eds.). *Slovensko v Československu*. Bratislava: VEDA, 2004. 688 p. ISBN 978-80-224-1199-8.

Digitalised database:

www.foruminst.sk

Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska

The war cemeteries from the First world war in the region of north-eastern Slovakia

Martin Drobňák

Abstrakt

Na severovýchodnom Slovensku sa nachádza komplex vojnových cintorínov, ktoré vznikli v dôsledku bojovej činnosti, ktorá v tomto priestore prebiehala od novembra 1914 do mája 1915. Príspevok približuje vznik a proces starostlivosti o tieto pietne miesta. Zároveň prináša štatistiku počtu pochovaných vojakov.

Abstract

There is a complex of war cemeteries in the region of the north-eastern Slovakia; they were established as the results of the war activity in this region lasted from the november of 1914 till may 1915. The contribution reconstructs the creation and the care for this reverent places. It also provides the statistics about the number of buried soldiers.

Kľúčové slová: Karpatský front 1914/1915. Vojnové cintoríny. Severovýchodné Slovensko. Prvá svetová vojna.

Key words: The Carpathian front of the years 1914/1915. The war cemeteries. The north-eastern Slovakia. The first world war.

Pohraničné okresy dnešného Prešovského samosprávneho kraja predstavujú jediné miesto na Slovensku, ktoré počas prvej svetovej vojny zasiahla bojová činnosť. Bezprostredné frontové operácie zasiahli šesť okresov. Lína frontu prechádzala dnešnými okresmi Bardejov – Svidník – Stropkov – Medzilaborce – Humenné – Snina. V jeseni 1914 bol tento úsek Karpatského frontu iba vedľajším bojiskom, ale od začiatku roka 1915 jeho strategický význam dramaticky stúpol. Ruské velenie v tomto priestore uskutočnilo dve generálne ofenzívy (január/február a marec/apríl 1915), ktorých cieľom bol prienik cez Karpaty do vnútrozemia Rakúsko – Uhorska a jeho vyradenie z vojny. Najmä, v poradí druhá z ofenzív, z prelomu marca a apríla 1915, sa radí medzi najvýznamnejšie operácie prvej svetovej vojny. Do európskej vojenskej histórie vstúpili tieto boje ako „Veľkonočná bitka v Karpatoch“ a ruská vojenská historiografia ich označuje za „Tretiu karpatskú bitku“. V tomto období nadobudlo severovýchodné Slovensko veľký strategický význam a karpatský úsek Východného frontu sa stal miestom intenzívnych bojových operácií, ktoré rozhodovali o ďalšom priebehu prvej svetovej vojny.

Do dnešných dní viditeľným pozostatkom udalostí prvej svetovej vojny na našom území je komplex vojensko-historických pamiatok na východnom Slovensku. Najobsiahlejšiu časť tohto komplexu tvoria frontové vojnové cintoríny, ktoré sa nachádzajú na území súčasných šiestich okresov, ktoré boli zasiahnuté touto intenzívnou bojovou činnosťou.

Problematika vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny patrí medzi témy, ktoré boli dlho na okraji záujmu slovenskej historiografie. Jediným historikom, ktorý sa tejto téme venoval systematickejšie bol, dnes už nebohý, Igor Slepčov¹. Jeho práce môžeme považovať za veľmi prínosné, aj keď autor sa nevyhol mnohým nepresnostiam aj vysloveným chybám.² Otázke vojnových cintorínov v okrese Snina sa venoval regionálny bádateľ Miroslav Buraľ.³ Za prínosnú pre ďalší výskum môžeme považovať štúdiu Jozefa Bystrického - Dokumenty o vojnových hrobách z I. svetovej vojny vo fondoch vojenského historického archívu.⁴ V posledných rokoch sa systematickému výskumu frontových vojnových cintorínov venoval autorský kolektív, ktorého členom bol aj autor tejto práce. Spoločne s Radoslavom Turíkom, Miroslavom Buraľom a Matúšom Korbom realizovali archívny, ale aj terénny výskum. Výsledkom ich práce je trilógia odborných publikácií Mementá prvej svetovej vojny.⁵ Publikácie majú jednotnú štruktúru. V prvej kapitole sú zrekapitulované bojové operácie, ktoré predchádzali vzniku vojnových cintorínov (so zameraním, na okresy ktorým sa konkrétny diel publikácie venuje). Nosnou časťou publikácií sú profily vojnových cintorínov. Každý profil vojnového cintorína obsahuje analýzu dostupných archívnych dokumentov, ktoré sa nachádzajú vo Vojenskom historickom archíve Bratislava. Súčasťou profilu sú tiež informácie získané terénnym výskumom⁶ a výsledky porovnania archívnych materiálov so stavom v teréne. Nechýba zhodnotenie súčasného stavu vojnového cintorína.

¹ SLEPCOV, Igor. Vojenské cintoríny z prvej svetovej vojny na východnom Slovensku. In. *Vojenská história*. 2003, roč. 7, č. 2, s. 70-86.

BURAL, Miroslav – SLEPCOV, Igor. Vojenské cintoríny z prvej svetovej vojny na východnom Slovensku. In *Prvá svetová vojna – pozabudnuté cintoríny*. Svidník : RRA Svodník, 2006, s. 82.

² Kvôli absentujúcemu systematickému výskumu v teréne (t.j. porovnaniu archívneho výskumu s realitou v teréne), sa v štúdiách Igora Slepčova stretávame s množstvom týchto nepresností a chýb. Napriek tomuto konštatovaniu však jeho práce tvorili a tvoria základ pre ďalší výskum tejto problematiky.

³ BURAL, M. – SLEPCOV, I. *Vojenské...*, s. 82.

⁴ BYSTRICKÝ, Jozef. Dokumenty o vojnových hrobách z I. svetovej vojny vo fondoch vojenského historického archívu. In *Prvá svetová vojna – Boje v Karpatoch*. Humenné: Redos, 2007, s. 29-40.

⁵ DROBŇÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny (Diel I.)*. Cintoríny v okresoch Humenné a Medzilaborce. Humenné: Redos, 2008, 100 s.; BURAL, M. – DROBŇÁK, M. – KORBA, M. – TURIK, R. *Mementá prvej svetovej vojny (Diel II.)*. Cintoríny v okresoch Snina a Stropkov. Humenné: Redos, 2009, 128 s.; DROBŇÁK, M. – KORBA, M. – TURIK, R. *Mementá prvej svetovej vojny (Diel III.)*. Cintoríny v okresoch Bardejov a Svidník. Humenné: Redos, 2010, 153 s.

⁶ Obecné matriky, zápisky z obecných kroník a pod.

Otázke vojakov nemeckej armády padlých počas prvej svetovej vojny sa venoval Katalóg vojnových hrobov nemeckých vojakov padlých v 1. a 2. svetovej vojne, pochovaných na území Slovenskej republiky.⁷

Z pohľadu výskumu problematiky vzniku a prvej starostlivosti o vojnové cintoríny sú nosné najmä práce zahraničných autorov. Otázke výstavby vojnových cintorínov a činnosti Odboru vojnových hrobov pri Ministerstve vojny sa venoval poľský autor Jan Schubert.⁸ Medzi významných poľských publicistov, ktorí sa venovali problematike vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny patria Jerzy J.P. Dragomir, Kamil Ruzsala, Roman Frodyma a Mirosław Łopata.

Pre potreby výskumu problematiky vojnových cintorínov na Karpatskom fronte sú obzvlášť prínosné zborníky z konferencií poľskej organizácie Crux Galiciae.⁹ Príspevky sa zväčša nevenujú priamo územiu súčasnej Slovenskej republiky, ale mnohokrát sú zamerané na problematiku všeobecnej výstavby vojnových cintorínov, vzťahu symboliky a vojnových cintorínov, či vzťahu krajinárstva a vojnových cintorínov.

Neoddeliteľnou súčasťou výskumu vojensko-historických pamiatok, no najmä vojnových cintorínov, je aj štúdium priebehu bojovej činnosti v dôsledku ktorej vojnové cintoríny vznikli. Dôsledné zmapovanie priebehu bojových operácií na severovýchodnom Slovensku od novembra 1914 do mája 1915 ešte len čaká na spracovanie. V súčasnej dobe za nosné dielo môžeme považovať prvý a druhý diel *Osterreich-Ungarns Letzter Krieg 1914 – 1918*.¹⁰ Bojovým operáciám na území Slovenska sa venoval aj už spomínaný historik Igor Slepcev vo svojich viacerých štúdiách.¹¹ Zo zahraničných autorov sa téme venovali Michail Oskin,¹² Tunstall A. Graydon¹³ a najnovšie tiež Andrzej Olejko.¹⁴ Čiastkovým problémom bojovej činnosti, ktorá prebiehala na našom území sa venuje veľké množstvo najmä zahraničnej literatúry.

⁷ ROSZBECK, Peter a kol. *Katalóg vojnových hrobov nemeckých vojakov padlých v 1. a 2. svetovej vojne, pochovaných na území Slovenskej republiky*. Bratislava: Ministerstvo vnútra SR, 2010. 306 s.

⁸ SCHUBERT, Jan. Organizacja grobownictwa wojennego w Monarchii Austro-Węgierskiej 9. Wydział Grobów Wojennych (Kriegsgraber-Abteilung) przy Ministerstwie Wojny - powstanie i działalność w latach 1915-1918. In *Czasopismo Techniczne – Architektura*. 2009, roč. 13, č. 106, s.169 - 200.

⁹ DZIEDZIAK, Maciej (ed.). *Materiały z konferencji naukowej Znaki Pamięci*. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2008. 91 s.; ŁOPATA, Mirosław (ed.). *Materiały z międzynarodowej konferencji Znaki pamięci II - śladami I. wojny światowej*. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2009. 103 s.; ŁOPATA, M. (ed.). *Materiały z konferencji Znaki pamięci III - Śladami I wojny światowej*. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2010. 116 s.

ŁOPATA, Mirosław – RUZSAŁA, Kamil (ed.). *Materiały z konferencji Znaki pamięci IV – W 95. rocznicę bitwy gorlickiej*. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2011. 123 s. RUZSAŁA, K. (ed.). *Znaki Pamięci V – bitwa gorlicka, jej znaczenie i skutki. Materiały z konferencji naukowej*. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2012. 96 s.

¹⁰ *Osterreich-Ungarns Letzter Krieg 1914 – 1918*, Erster Band: *Das Kriegsjahr 1914*. Wien : Verlag der Militarwissenschaftlichen Mittheilungen, 1930. 818 s.

Osterreich-Ungarns Letzter Krieg 1914 – 1918, Zweiter Band: *Das Kriegsjahr 1915 (Erster Teil)*. Wien : Verlag der Militarwissenschaftlichen Mittheilungen, 1931. 819 s.

¹¹ Za nosnú štúdiu tohto autora môžeme považovať: SLEPCOV, I. Z histórie karpatskej ofenzívy ruských vojsk v rokoch 1914-1915. In *Vojenská história*. 2000, roč. 4, č. 2, s. 3-12.

¹² OSKIN, Michail. *Šturm Karpat – Zima 1915*. Moskva: Cejchgauz, 2007. 47 s.

¹³ GRAYDON A. Tunstall. *Blood on the Snow - The Carpathian Winter War of 1915*. Kansas : University Press, 2010. 270 s.

¹⁴ OLEJKO, Andrzej. *Karpacka wojna trzech cesarzy. Z działań wojennych I wojny światowej na lądzie i w powietrzu*. Rzeszow: Carpathia, 2013. 563 s.

Dôkladné poznanie priebehu bojových operácií nielenže uľahčuje prácu s archívnym materiálom viažucim sa k problematike vojnových cintorínov, ale podľa nášho názoru je jeho základným predpokladom.¹⁵

Vznik frontových vojnových cintorínov a starostlivosť o ne až do súčasnosti

Rozsah bojovej činnosti a strát v prvých mesiacoch prvej svetovej vojny bol obrovský. V otázke evidencie a pochovávaní padlých vojakov nebolo možné spoliehať sa na zavedené postupy z mierových časov. Množstvo obetí na fronte v Haliči a Karpatoch nútilo velenie rakúsko-uhorskej armády systematicky sa zaoberať organizáciou celého procesu vojenského pohrebníctva a budovania vojnových cintorínov.

V čase prebiehajúcej bojovej činnosti nebolo dostatok času venovať sa dôkladnému pochovaniu padlých vojakov. Bývalé bojisko bolo posiate tisíckami provizórnych hrobov. Vojaci boli pochovávaní provizórnym spôsobom obvykle na mieste, kde padli. Často vznikol provizórny cintorín len pár metrov od bývalej frontovej línie. Pozostatky mnohých vojakov ani neboli pochované a nachádzali sa roztrúsené v krajine.¹⁶ V čase prebiehajúcej bojovej činnosti, resp. tesne po jej skončení, práce spojené s budovaním provizórnych vojnových cintorínov zabezpečovali Oddiely čistenia a sanácie bojiska, ktoré spadali pod jednotlivé tylové veliteľstvá. Ich úlohou bolo vyčistiť bojisko od voľne ležiacich padlých vojakov a v prvom rade vybudovať provizórne vojnové cintoríny.¹⁷ Pri tejto činnosti úzko spolupracovali s veliteľstvami nasadených jednotiek, ale aj napríklad poľným žandárstvom, ktoré pomáhalo pri evidencii padlých vojakov.

Po definitívnom vzdialení sa frontu musela byť vyriešená otázka budovania stálych vojnových cintorínov. Provizórne pochovávanie spôsobovalo mnohé problémy. Aj provizórne plytké hroby predstavovali hygienické riziko. Nepochované ľudské telá boli obrovskou hygienickou hrozbou. Aj keď cynické, ale nezanedbateľné, bolo aj ekonomické hľadisko. Počas budovania provizórnych pohrebísk sa vojaci nezaoberali na akom pozemku sa nachádzajú, kto je vlastníkom pozemku a pod. Po skončení bojov sa vrátili majitelia jednotlivých pozemkov a zistili, že na mnohých lúkach, poliach, záhradách, ale aj v blízkosti ich domov sa nachádzajú čerstvé hroby. Obyvateľstvo tak nemohlo využívať svoje pozemky pre vlastnú obživu. V neposlednom rade štátne orgány a armáda mali záujem dôstojným spôsobom pochovať vojakov padlých za monarchiu.

Okrem vymenovaných dôvodov hygienických, ekonomických a humanitárnych, existovali aj dôvody etické a politické. Proces budovania vojnových cintorínov bol postavený na ideí, že s každým vojakom, ktorý padol, má byť naložené ako s hrdinom. Táto myšlienka ovplyvňovala celý proces budovania vojnových cintorínov. Každé telo padlého vojaka malo byť dôstojne pochované a pokiaľ to bolo možné, aj identifikované. Rovnako malo byť naložené s telami vojakov rakúsko-uhorskej armády a jej spojencov (nemecká armáda), ako aj s telami vojakov nepriateľskej – ruskej armády.¹⁸ Pochovávanie vojakov na spoločné vojnové cintoríny fungovalo aj v praxi. Celý proces výstavby vojnových cintorínov v Rakúsko-

¹⁵ Častým problémom je chybné uvádzanie vojenských jednotiek, ktoré neboli nasadené v danom priestore a pod.

¹⁶ Tieto konštatovania platia všeobecne pre bojisko v Haliči, ako aj v Karpatoch. Komplikovaný terén karpatských hôr len znásoboval problém dôstojného pochovania padlých vojakov.

¹⁷ SCHUBERT, J. Organizacja grobownictwa wojennego w Monarchii Austro-Węgierskiej 9. Wydział Grobów Wojennych (Kriegsgraber-Abteilung) przy Ministerstwie Wojny - powstanie i działalność w latach 1915-1918. In *Czasopismo Techniczne – Architektura*. 2009, roč. 13, č. 106, s. 170.

¹⁸ Jediným diskriminačným prvkom, ktorý je možné postrehnúť je umiestnenie hrobov. Padlí rakúsko-uhorskí a nemeckí vojaci boli umiestnení bližšie k centrálnemu monументu, teda na čestné miesto. FRODYMA, Roman. Budovanie vojenských cintorínov v juhovýchodnom Poľsku v rokoch 1915-18. In *Prvá svetová vojna –Boje v Karpatoch*. Humenné: Redos, 2007. s. 62.

uhorskej monarchii tak môžeme považovať za v histórii málo vídaný hlboký prejav humanizmu v otázke pochovávania padlých vojakov.¹⁹

Za účelom realizácie výstavby komplexu vojnových cintorínov podľa spomenutých zásad bol v roku 1915 Ministerstvom vojny zriadený Odbor vojnových hrobov (Kriegsgräber-abteilung – KGA).²⁰ Prácu v teréne vykonávali Inšpekcie vojnových hrobov²¹, ktoré pôsobili pri veliteľstvách armádnych zborov – hlavne tých, na území ktorých prebiehali bojové operácie. Pre oblasť Karpatského frontu túto úlohu zabezpečovala Inšpekcia vojnových hrobov pri Zborovom veliteľstve Košice. V roku 1917 bol 9. Odbor vojnových hrobov pri Ministerstve vojny. (9./K.Gr.A.) premenovaný na 10. Odbor strát pri Ministerstve vojny (10/V.L.A.)²²

Samotnú výstavbu vojnových cintorínov realizovali zruční remeselníci, najmä tesári, stolári, murári či kamenári. Pracovali pod vedením talentovaných architektov v uniformách. Architekti vytvárali jedinečné projekty cintorínov a vojnových pamätníkov, z ktorých mnohé mali obrovskú umeleckú a kultúrnu hodnotu. Cintoríny v krajine boli umiestňované tak, aby boli dominantou okolitej krajiny, no zároveň aby vhodne zapadli do prostredia, v ktorom sa nachádzajú. Vychádzalo sa z už spomenutého predpokladu, že vojnový cintorín má byť hlavne pietnym miestom pre padlých hrdinov.²³ Špinavú prácu, ktorá súvisela so zbieraním rozkladajúcich sa tel, robili vojnoví zajatci. Takáto pracovná povinnosť bola veľmi nepríjemná. Telesné pozostatky vojakov sa nachádzali v pokročilom štádiu rozkladu. S pozostatkami sa manipulovalo pomocou bežných pracovných nástrojov. Pracovalo sa s primitívnymi ochrannými prostriedkami, čo nevyhnutne viedlo k ochoreniu mnohých príslušníkov exhumáčnych skupín. Tieto ochorenia sa nezriedka končili smrťou.²⁴

Po skončení prvej svetovej vojne prevzala zodpovednosť za všetky vojnové cintoríny a hroby Československá republika. Pre Československú republiku, ktorá bola nástupníckym štátom bývalej monarchie, platili niektoré ustanovenia zmluvy zo Saint-Germain z 10. septembra 1919. V článku 171 tejto zmluvy sa zmluvné strany zaviazali k starostlivosti o hroby vojakov pochovaných na ich území.²⁵ Od mája 1919 bola vykonaná dotazníková akcia. Všetkým zainteresovaným úradom boli posielané informačné dotazníky, za účelom získania základného prehľadu o počtoch vojnových cintorínov, hrobov, obetí a ich národnosti. Na tejto akcii sa zúčastnili obecné úrady, posádkové veliteľstvá, žandárske stanice, inštitúcie, ktoré viedli matriky, majitelia pozemkov, na ktorých sa nachádzali cintoríny a pod.²⁶ Postupne sa začala vytvárať aj agenda vojnových hrobov a pohrebísk. Na Ministerstve obrany bol vytvorený Ústredný inšpektorát vojnových hrobov.²⁷ Mal zastrešovať všetky aktivity súvisiace s vojnovými cintorínmi. V jednotlivých častiach štátu podliehali inšpektorátu

¹⁹ Otázka dôstojného postarania sa o padlých vojakov bol vhodným námetom aj pre vojnovú propagandu, ktorá ho samozrejme patrične využívala.

²⁰ Úradné označenie bolo 9. Odbor vojnových hrobov pri Ministerstve vojny. (9./K.Gr.A.) Bližšie k zriadeniu a fungovaniu tohto úradu pozri: SCHUBERT, J. *Organizacja grobownictwa...*, s.169 - 200.

²¹ Kriegsgräberinspektion.

²² Tento úrad fungoval až do konca prvej svetovej vojny. Okrem výstavby vojnových cintorínov pod jeho právomoci tiež patrila evidencia strát a to vo frontovom pásme, ako aj v zázemí frontu. SCHUBERT, J. *Organizacja grobownictwa...*, s.169 - 200.

²³ Kriegsgräberinspektion.

²⁴ Bližšie k otázke umiestnenia vojnových cintorínov v krajine pozri: FORCZEK-BRATANIEC, Ursula – BRATANIEC, Marcin. *Cmentarze I wojny światowej. Pomnik rozproszony w krajobrazie. In Materiały z konferencji naukowej Znaki Pamięci*. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2008.

²⁵ FRODYMA, R. Budovanie vojenských cintorínov v juhovýchodnom Poľsku v rokoch 1915-18. In *Prvá svetová vojna –Boje v Karpatoch*. Humenné: Redos, 2007. s. 62.

²⁶ BYSTRICKY, J. Dokumenty o vojnových hroboch z I. svetovej vojny vo fondoch vojenského historického archívu. In *Prvá svetová vojna –Boje v Karpatoch*. Humenné: Redos, 2007. s. 30.

²⁷ BYSTRICKY, J. Dokumenty o vojnových hroboch.....s. 30.

Zemské inšpekcie vojnových hrobov. Riešili rozsah stavebných úprav na cintorínoch, dopĺňanie evidencie, kontrolovali efektivitu vynaložených finančných prostriedkov a pod. Dôraz bol kladený na kontrolnú činnosť.²⁸ Do roku 1924 zodpovedala za vojnové hroby na severovýchodnom Slovensku Zemská inšpekcia vojnových hrobov so sídlom v Košiciach a jej expozitúra v Bratislave. Následne po nej starostlivosť o vojnové hroby prevzal Referát vojnových hrobov spadajúci pod Zemské vojenské veliteľstvo v Bratislave. Nová inštitúcia prevzala celú agendu a pokračovala v činnosti počas celého medzivojnového obdobia.²⁹

Podkarpatskú Rus a severovýchodne Slovensko ako jedinú časť Československa, zasiahli rozsiahle frontové boje. Situácia tu bola obzvlášť zložitá. Je logické, že najväčšia koncentrácia vojnových hrobov a cintorínov sa nachádzala práve v týchto oblastiach. Len na severovýchode Slovenska sa nachádzalo viac ako 230 cintorínov a desiatky rozptýlených vojnových hrobov. Evidencia a starostlivosť o tieto pohrebiská bola vzhľadom na ich vysoký počet a umiestnenie technicky, ale aj finančne náročná úloha. Prvoradé bolo zriadenie presnej evidencie cintorínov. Išlo o úlohu, ktorú nemohli v krátkom čase zvládnuť vojenské inštitúcie bez náležitej pomoci. Praktickým riešením bola medzirezortná pomoc, ktorá sa ponúkala zo strany orgánov podriadených Ministerstvu vnútra. Zemské četnícke veliteľstvo v Bratislave dostalo pokyny, aby jemu podriadené orgány boli nápomocné pri riešení tejto náročnej úlohy.³⁰ Evidenciu cintorínov a jednotlivých hrobov teda zostavovali miestne žandárske stanice. Vo svojich okrskoch mali systematicky zaznamenať všetky vojnové hroby, či už sa nachádzajú v obciach alebo horách. Súčasťou dokumentácie mali byť prehľadné náčrty a ďalšie dôležité informácie. Žandárske stanice pristúpili k tejto úlohe rôzne.³¹

Československé orgány tiež museli pokračovať v nedokončenej práci rakúsko-uhorskej armády na úseku sústreďovania roztrúsených provizórnych vojnových hrobov a cintorínov. Základným dôvodom rozsiahlej exhumáčnej činnosti bolo ušetrenie finančných prostriedkov. Sústreďenie hrobov uľahčilo starostlivosť o vojnové cintoríny a znížilo náklady. Exhumáčne práce sa vykonávali v obvodoch jednotlivých žandárskych staníc, ktoré boli zo zákona správcami cintorínov.³²

Od roku 1921 Ministerstvo národnej obrany schválilo ustanovenie funkcie stálych hrobárov, ktorí sa starali o bežnú údržbu vojnových cintorínov na celom území ČSR.³³ Cieľom bolo zbaviť správcov vojnových cintorínov mnohých bežných starostí s údržbou. Hrobár na vojnovom cintoríne musel podpísať pracovnú zmluvu zo správcom cintorína. Pri podpise sa oboznámil s rozsahom prác, ktoré sa od neho očakávali. Práce, ktoré mal vykonávať, mal jasne zadefinované.³⁴ Správca cintorína posudzoval a kontroloval prácu hrobára. Tento systém starostlivosti o vojnové pohrebiská sa ukázal ako veľmi efektívny a zabezpečil, že

²⁸ TURIK, R. Starostlivosť o vojnové cintoríny v medzivojnovom Československu. In *Vojenská história*. 2010, roč. 14, č. 4, s. 8.

²⁹ Bližšie k celkovej činnosti československých orgánov na úseku vojnových hrobov pozri: TURIK, R. *Starostlivosť o vojnové cintoríny...*, s. 9.

³⁰ BYSTRICKÝ, J. *Dokumenty o vojnových hroboch...*, s. 31.

³¹ Žandári slúžiaci v pohraničných okresoch si nemohli vyberať a museli plniť príkazy. Nová úloha, ktorú mali čo najrýchlejšie spracovať, ich asi nenapĺňala nadšením. Popri mnohých činnostiach, ktoré zabezpečovali v pomerne zaostalej a nerozvinutej oblasti severovýchodného Slovenska, znamenali aktivity súvisiace s vojnovými cintorínmi ďalšiu záťaž, ktorú museli zvládnuť. Vzťah jednotlivých žandárov k agende vojnových cintorínov je možné vyčítať z kvality administratívnych spisov, ktoré o jednotlivých cintorínoch vyprodukovali. TURIK, R. *Starostlivosť o vojnové...*, s. 12.

³² TURIK, R. Exhumácie vojnových hrobov z prvej svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku. In *El. časopis KVH Beskydy*, 2013. č. 3. Dostupné na WWW: <<http://www.kvhbeskydy.sk/index.php/2013/03/24/exhumacie-vojnovyh-hrobov-z-prvej-svetovej-vojny-na-severovýchodnom-slovensku/>>

³³ Vojenský historický archív v Bratislave (VHA), fond (f.) Zemské vojenské veliteľstvo (ZVV), škatuľa (šk.) 149, Vojnové hroby. Udržiavanie vojnových hrobov na Slovensku.

³⁴ VHA, f. ZVV, šk. 152, Vojnové hroby. Pracovná zmluva s civilným hrobárom.

väčšina vojnových cintorínov na severovýchodnom Slovensku bola dôstojne upravená až do druhej svetovej vojny.

Po skončení druhej svetovej vojny boli vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny takmer vymazané z povedomia ľudí. Štát poveril starostlivosťou o vojnové hroby vtedajšie Miestne národné výbory. V období rokov 1948 -1989 neexistovala žiadna ucelená stratégia v oblasti starostlivosti o vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny. Vďaka niektorým filantropickým osobnostiam, najmä učiteľom, na niektorých miestach prežívala tradícia starostlivosti mládeže o vojnové cintoríny. Tieto tradície však postupne vymizli. Z desiatok vojnových cintorínov na severovýchodnom Slovensku sa iba niekoľko z nich dočkalo občasných úprav v rokoch 1948-1989. Postupne sa takmer všetky lokality dostali do dezolátneho stavu. Veľká časť z nich pod vplyvom prostredia a nulovej údržby postupne mizla a nejavila žiadne znaky vojnového cintorína. S postupujúcimi rokmi sa vytrácali aj ľudia, ktorí o vojnových cintorínoch vedeli. Vojnové cintoríny sa tak ponorili do úplnej anonymity.³⁵

Po roku 1989 sa situácia začala postupne meniť. Vojnové cintoríny prešli do správy miest a obcí. Časť lokalít už bola zrekonštruovaná a stala sa dôstojným miestom večného odpočinku obetí vojny. Avšak väčšina vojnových cintorínov ešte potrebuje zachrániť pred zánikom. Veľmi dôležité je najmä podrobné preskúmanie a zdokumentovanie tejto problematiky. Často krát sa v súčasnosti stretávame s tým, že vojnový cintorín je zrekonštruovaný v rozpore s historickými podkladmi. Odporuje to základným ideám s ktorými boli vojnové cintoríny budované a roky udržiavané.

Štatistika vojnových cintorínov v okresoch Bardejov, Svidník, Stropkov, Medzilaborce, Humenné a Snina

Bojové operácie, ktoré prebiehali od novembra 1914 do mája 1915 na severovýchodnom Slovensku, si vyžiadali viac ako 50 000 padlých vojakov.

Predkladaná štatistika je výsledkom dlhodobého systematického výskumu dokumentov najmä z fondu Vojnové hroby a cintoríny a fondu Zemské vojenské veliteľstvo, ktoré sa nachádzajú vo Vojenskom historickom archíve Bratislava.³⁶ Fond Vojnové hroby a cintoríny obsahuje zoznamy padlých, voľne uložené exhumačné protokoly, väčšina dokumentov je však členená po zložkách k jednotlivým vojnovým cintorínom. Obal zložky predstavuje tzv. Katastrálny list, v ktorom sú uvedené základné údaje o vojnovom cintoríne. Katastrálny list uvádza presný názov vojnového cintorína, dedinu – mesto kde sa cintorín nachádza, okres, ale aj stranu katastra. Ďalšími údajmi ktoré je možné z katastrálneho listu zistiť je rozloha vojnového cintorína a počty jednotlivých hrobových polí.³⁷

Vo vnútri katastrálneho listu, ktorý tvorí akýsi obal zložky, je takmer vždy vložený náčrt vojnového cintorína a evidenčné listy k jednotlivým hrobovým poliam. Náčrty vojnových cintorínov sú rôznej kvality. Evidenčné listy, ktoré zložky obsahujú, sú vystavované buď na meno padlého, alebo na hrobové pole. Údaje do týchto evidenčných listov boli často krát dodatočne doplňované a tak pri kritike a následnom interpretovaní údajov z týchto materiálov treba byť nadmieru obozretný. Súčasťou zložiek o vojnových cintorínoch sú často aj

³⁵ DROBŇÁK, M. – TURIK, R. Stav vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny po roku 1945 I.. In *El. časopis KVH Beskydy*. 2013, č. 4. Dostupné na WWW: < <http://www.kvhbeskydy.sk/index.php/2013/04/07/stav-vojnovyh-cintorinov-z-prvej-svetovej-vojny-po-roku-1945-i/> >

³⁶ Systematický výskum autor príspevku realizuje spoločne s kolegami z Klubu vojenskej histórie Beskydy už niekoľko rokov. Tento výskum je obzvlášť náročný, lebo zahŕňa štúdium desiatok tisíc dokumentov.

³⁷ V praxi žandárske stanice delili hrobové polia na štyri, základné kategórie, a to jednotlivé hroby, hroby s dvoma pochovanými, hroby s tromi až piatimi pochovanými a šachty po viac ako 5 padlých. Samostatnou kategóriou boli hrobové polia, ale nie je celkom jasné, aký je rozdiel medzi masovou šachtou a hrobovým poľom, takže záležalo na zvážení žandára ktorý spracúval zložku o vojnovom cintoríne či označil hrob ako masovú šachtu, alebo hrobové pole.

exhumačné protokoly, zoznamy padlých vypracované na základe údajov z evidenčných protokolov. Občas je súčasťou zložky korešpondencia. Časť dokumentov vyprodukovala administratíva Rakúsko-uhorskej monarchie, väčšia časť vznikla až v 20-tých rokoch 20. storočia.

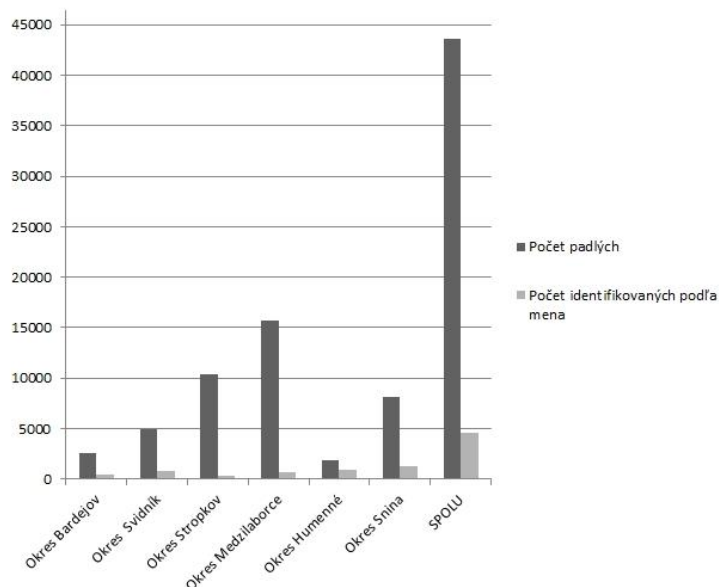
Vo všeobecnosti možno konštatovať, že už údaje získané z dokumentov konkrétnych zložiek sú mnohokrát protirečivé.³⁸ Mnohé nezrovnalosti v údajoch vysvetľujú až údaje získané výskumom iných archívnych fondov, či terénny výskum. Práve mnoho nezrovnalostí vysvetľuje spracovaný materiál z fondu Zemské vojenské veliteľstvo. Mnohokrát sú využívané poznatky získané štúdiom miestnych kroník, matrik a pod.

Na základe vykonaného výskumu môžeme konštatovať, že na Slovensku v priestore, kde kedysi prebiehali bojové operácie, do dnešných dní evidujeme 188 vojnových cintorínov na ktorých sa nachádza 7 399 vojnových hrobov. Miesto posledného odpočinku v nich našlo 42 687 – 43 609 vojakov rakúsko-uhorskej, ruskej a nemeckej armády.³⁹

V okrese Bardejov v dôsledku vojnových udalostí vzniklo 32 vojnových cintorínov. Na týchto cintorínoch a tiež samostatne, sa nachádza 1 244 vojnových hrobov. V týchto hroboch je pochovaných 2086 - 2588 vojakov. Podľa mena sa podarilo identifikovať 500 obetí. V okrese Svidník sa nachádza 49 vojnových cintorínov. Celkový počet vojnových hrobov v okrese je 1 375 a pochovaných v nich je 4926 vojakov. Podľa mena sa podarilo identifikovať 819 vojakov. V okrese Stropkov v dôsledku vojnových udalostí vzniklo 26 vojnových cintorínov. Celkovo na území okresu v rámci vojnových cintorínov aj samostatne evidujeme 619 vojnových hrobov. V týchto hroboch je pochovaných 10 415 vojakov. Podľa mena vieme identifikovať len 375 obetí. V okrese Medzilaborce evidujeme 41 vojnových cintorínov. Celkovo sa na týchto cintorínoch nachádza 1 201 hrobov v ktorých je pochovaných až 15299 – 15719 vojakov. Identifikovaných podľa mena je len 641 vojakov. V okrese Humenné evidujeme len 8 vojnových cintorínov na ktorých je 749 hrobov. V týchto hroboch je pochovaných 1835 vojakov. Vieme identifikovať veľké množstvo z nich – až 890 vojakov. V okrese Snina vzniklo 32 vojnových cintorínov. Na cintorínoch aj mimo nich sa dokopy nachádza 2211 hrobov v ktorých je pochovaných 8126 vojakov. Podľa mena vieme identifikovať 1321 vojakov.

³⁸ Údaje zo zoznamov nekorešpondujú s údajmi z katastrálneho listu, prípadne listov evidenčných.

³⁹ Uvádzané čísla sú výsledkom výskumu najmä vo fonde Vojnové hroby a cintoríny, ktorý sa nachádza vo Vojenskom historickom archíve Bratislava. Tak ako pokračuje výskum v iných archívnych fondoch, sú aj tieto údaje spresňované. Konštatovanie platí pre výskum vo všetkých skúmaných okresoch.

Tabuľka 1: Grafické znázornenie porovnania celkového počtu pochovaných vojakov na vojnových cintorínoch v jednotlivých okresoch s počtom vojakov, ktorých sa podarilo identifikovať.

Napriek výskumu aj dnes evidujeme vojnové hroby, kde počet padlých vieme určiť len približne. Žiaľ, aj takto skončil osud mnohých, zväčša mladých, mužov. Zároveň, na spomínaných 188 vojnových cintorínoch, však vieme identifikovať 4546 konkrétnych vojakov.

Údaje získané analýzou fondu Vojnové hroby a cintoríny sú v súčasnej dobe digitalizované do databázy, čo prináša do budúcnosti nové možnosti výskumu. Za využitia databázy je možné tieto údaje doplniť o informácie získané z vojenských matrik, listov strát a pod. Práve identifikácia čo najväčšieho množstva vojakov je hlavnou úlohou pre ďalší výskum.

Zoznam bibliografických odkazov

Archívne pramene

Vojenský historický archív Bratislava, fond Vojnové hroby a cintoríny.
Vojenský historický archív Bratislava, fond Zemské vojenské veliteľstvo.

Literatúra

BURAL, Miroslav – DROBNÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny (Diel II.). Cintoríny v okresoch Snina a Stropkov*. Humenné: Redos, 2009. 128 s. ISBN 978-80-969233-7-3.

DZIEDZIAK, Maciej (ed.). *Materiały z konferencji naukowej Znaki Pamięci*. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2008. 91 s. ISBN 978-83-7631-010-7.

DROBNÁK, M. – TURIK, R. Stav vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny po roku 1945 I. In *El. časopis KVH Beskydy*. ISSN 1337-9232. 2013, č. 4. Dostupné na WWW: <<http://www.kvhbeskydy.sk/index.php/2013/04/07/stav-vojnovy-ch-cintorinov-z-prvej-svetovej-vojny-po-roku-1945-i/>>

DROBNÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Cintoríny prvej svetovej vojny v Karpatoch*. Humenné: REDOS, 2007. 86 s. ISBN 978-80-969233-3-5.

DROBNÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny (Diel I.). Cintoríny v okresoch Humenné a Medzilaborce*. Humenné: Redos, 2008. 100 s. ISBN 978-80-969233-8-0.

DROBNÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Mementá prvej svetovej vojny (Diel III.). Cintoríny v okresoch Bardejov a Svidník*. Humenné: Redos, 2010. 153 s. ISBN 978-80-790617-0-8.

FEDIČ, Vasil – HUSTÁK, Svätoslav (eds.) *Prvá svetová vojna –Boje v Karpatoch..* Humenné : Redos, 2007. 104 s. ISBN 978-80-969233-5-9.

FRODYMA, Roman. Budovanie vojenských cintorínov v juhovýchodnom Poľsku v rokoch 1915-18. In FEDIČ, Vasil – HUSTÁK, Svätoslav (eds.) *Prvá svetová vojna –Boje v Karpatoch*. Humenné: Redos, 2007. s. 59-66, 104 s. ISBN 978-80-969233-5-9.

ŁOPATA, Mirosław (ed.). *Materiały z konferencji Znaki pamięci III - Śladami I wojny światowej*. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2010. 116 s. ISBN 978-83-7631-147-0.

ŁOPATA, Mirosław – RUZSAŁA, Kamil (eds.) *Materiały z konferencji Znaki pamięci IV – W 95. rocznicę bitwy gorlickiej..* Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2011. 123 s. ISBN 978-83-7631-243-9.

ŁOPATA, Mirosław (ed.). *Materiały z międzynarodowej konferencji Znaki pamięci II - śladami I. wojny światowej*. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2009. 103 s. ISBN 978-83-7631-083-1.

MIKITA, Miron a kol (ed.). *Prvá svetová vojna – pozabudnuté cintoríny*. Svidník: RRA Svidník, 2006. 209 s. ISBN 80-967898-8-0.

RUZSAŁA, Kamil (ed.) *Znaki Pamięci V – bitwa gorlicka, jej znaczenie i skutki. Materiały z konferencji naukowej*. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I. Wojny światowej w Galicji „Crux Galiciae“, 2012. 96 s. ISBN 978-83-7631-393-1.

SCHUBERT, Jan. Organizacja grobownictwa wojennego w Monarchii Austro-Węgierskiej 9. Wydział Grobów Wojennych (Kriegsgraber-Abteilung) przy Ministerstwie Wojny - powstanie i działalność w latach 1915-1918. In *Czasopismo Techniczne – Architektura*. 2009, roč. 13, č. 106, s.169 - 200.

SLEPCOV, Igor. Vojské cintoríny z prvej svetovej vojny na východnom Slovensku. In *Vojenská história*. ISSN 1338-7154. 2003, roč. 7, č.2, s. 70-86.

TURIK, R. Exhumácie vojnových hrobov z prvej svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku. In *El. časopis KVH Beskydy*. ISSN 1337-9232. 2013, č. 3. Dostupné na WWW: <http://www.kvhbeskydy.sk/index.php/2013/03/24/exhumacie-vojnovech-hrobov-z-prvej-svetovej-vojny-na-severovychodnom-slovensku/>

TURIK, R. Starostlivosť o vojnové cintoríny v medzivojnovom Československu. In *Vojenská história*. ISSN 1338-7154. 2010, roč. 14, č. 4, s. 3 - 23.

Vývoj štátnej politiky voči katolíckej cirkvi v krajinách strednej Európy v rokoch 1945 – 1950

Development of state Policy towards Catholic Church in Countries of Central Europe in the years 1945 – 1950

Michaela Vieriková

Abstrakt

Vývoj štátnej cirkevnej politiky a dôsledky prijatých opatrení a zákonov vlád krajín strednej Európy na činnosť katolíckej cirkvi v sledovanom období.

Abstract

Development of official state church policy in countries of Central Europe and laws which aimed to achieve were undermine the church's economic power and reduce church activity in public life.

Kľúčové slová: Cirkev. Politika. Štát. Zákon.

Key words: Church. Policy. State. Law.

Koniec druhej svetovej vojny so sebou priniesol nielen zmenu na politickej mape Európy, ale aj premenu dovtedajších mocenských vzťahov. Doposiaľ najsilnejšie štáty boli buď oslabené (Francúzsko, Veľká Británia) alebo porazené (Nemecko). Do popredia sa dostávajú nové veľmoci, Spojené štáty a Sovietsky zväz. Tieto dve mocnosti mali výrazný podiel na porážke Nemecka a následnom usporiadaní európskych pomerov. Pri výstavbe povojnovej Európy sa záujmy týchto dvoch veľmocí stále viac rozchádzali, čo malo za následok jej rozdelenie na dva bloky – východný a západný. A práve politický posun smerom doľava bol výraznou črtou Európy po roku 1945. Moskva sa usilovala o rozšírenie a upevnenie svojho vplyvu v strednej a východnej Európe. Svoje nároky považovala za opodstatnené vzhľadom na podiel na víťazstve

Druhá svetová vojna zároveň vytvorila priaznivé podmienky pre upevnenie vplyvu socialistických a komunistických strán a ich účasť vo vláдах európskych štátov¹. Tieto zmeny zasiahli aj do vývoja v Československu, Maďarsku a Poľsku, kde ovplyvnili podobu štátnej politiky voči katolíckej cirkvi. Metódy a formy tejto politiky mali svoje špecifiká a ich intenzita závisela od politickej orientácie vlád týchto krajín pred a počas druhej svetovej vojny. V Poľsku a českých krajinách vyšla katolícka cirkev, zapojená do odboja, z vojny ako víťaz.² Zložitejšie postavenie mala cirkev v Maďarsku a obzvlášť na Slovensku, kde dochádzalo k častým stretom s komunistami. Tí poukazovali najmä na jej činnosť v období režimu Slovenskej republiky v rokoch 1939- 1945. Hlinkova strana bola počas druhej svetovej vojny nositeľom moci v závislosti na spojení s nacistickým Nemeckom. V čele Slovenskej republiky stál katolícky kňaz Jozef Tiso a cirkevná hierarchia patrila k jeho najväčším oporám.³

Cirkevná politika štátu v Maďarsku 1945 – 1950

Za predzvest' nastávajúcich zmien v povojnovom Maďarsku môžeme pokladať stretnutie z 12. decembra 1944 v Debrecíne, kde sa prvýkrát zišli členovia dočasnej vlády, zostavenej Molotovom a Stalinom ešte začiatkom štyridsiatych rokov 20. storočia. Výsledkom tohto stretnutia bolo vytvorenie Dočasného národného zhromaždenia, zloženého zo štyroch politických strán. (komunisti, sociálni demokrati a dve občianske strany – Národná roľnícka strana a Nezávislá maloroľnícka strana).⁴ Katolícka, kresťanskodemokraticky zameraná politická strana, nemala v národnom zhromaždení zastúpenie aj napriek faktu, že po vojne sa skoro 70 % obyvateľstva⁵ v Maďarsku hlásilo ku katolíckej cirkvi. Preto počas prvých povojnových volieb, v novembri 1945 cirkev neoficiálne podporovala Maloroľnícku stranu, ktorá napokon získala aj najväčší počet hlasov. Napriek týmto voľbám bolo Maďarsko naďalej podriadené Spojeneckej kontrolnej komisii. Fakticky to znamenalo permanentné zasahovanie zo strany sovietskej armády do štátnych záležitostí. K zmene nedošlo ani po podpísaní mierovej zmluvy 10. februára 1947 a po odchode kontrolnej komisie ostala skutočná moc v sovietskych rukách.⁶

Medzi prvé opatrenia vlády, ktoré negatívne zasiahli do života katolíckej cirkvi, môžeme zaradiť pozemkovú reformu z roku 1945. Týmto zákonom sa vážne narušila jej hospodárska nezávislosť, keďže bola pozbavená hlavného zdroja svojich príjmov. V apríli 1945 zaniklo

¹KAPLAN, Karel. *Československo v letech 1945 – 1948*. Praha: SPN, 1991. s. 5.

²MULÍK, Peter. Metódy a formy proticirkevnej politiky komunistických štátov strednej a juhovýchodnej Európy a ich zmeny v rokoch 1945 – 1989. In *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava: ÚPN, 2010. s. 235.

³KAPLAN, K. *Štát a cirkev v Československu v letech 1948 – 1953*. Brno: Doplněk, 1993. s. 13.

⁴MULÍK, P. *Cirkev v tieni totality*. Trnava: Dobrá kniha, 1994. s. 20.

⁵BALOGH, Margit. Štátna cirkevná politika v Maďarsku v rokoch 1945 – 1989. In *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava: ÚPN, 2010. s. 309.

⁶MULÍK, P. Metódy a formy..., s. 260.

priame spojenie s Vatikánom v dôsledku vyhostenia pápežského nuncia Angela Rottu z Maďarska. Takisto, ako sme už spomínali, do volieb v roku 1945 nebola nominovaná žiadna kresťanská katolícka politická strana. V priebehu roku 1946 dochádza k zákazu katolíckych a protestantských náboženských organizácií a pri zakladaní nových spolkov sa preferovali ľavicovo orientované. Štátna moc sa od začiatku usilovala o vylúčenie cirkvi z verejného života, čo sa prejavilo aj prijatím zákona č. 33 z 16. júna 1948, ktorým došlo k zoštátneniu cirkevných škôl. Katolícka cirkev sa nechcela zmieriť so vzniknutou situáciou, odmietla vyjednávať a pristúpiť k uzavretiu akejkoľvek dohody s vládou Maďarskej republiky. Naopak protestantské cirkvi už na jeseň 1948 uzavreli so štátom dohodu. Na vynútení dohôd s cirkvami vláde záležalo z dôvodu jej snáh o odluku cirkví od štátu. Ak za demokratických podmienok dôjde k odluke cirkvi od štátu, znamená to, že tá koná samostatne a autonómne a jej činnosť nemôže byť štátom regulovaná a kontrolovaná. Na základe dohôd z 1948 sa vytvorili podmienky, ktoré vo svojej podstate obmedzili budúce samostatné konanie jednotlivých cirkví. Takže tie boli vo svojom počínaní slobodné len formálne. Ďalším dôvodom, prečo katolícka cirkev odmietala uzatvoriť dohodu, bol fakt, že štát chcel len spečatiť už dopredu schválené rozhodnutia, bez toho aby bral do úvahy aj stanoviská biskupskej konferencie. Reakcia na neochotu katolíckej cirkvi pristúpiť na dohodu nenechala na seba dlho čakať. V médiách sa rozpútala kampaň proti sprisahaneckým kňazom s cieľom zdiskreditovať cirkev. Štátna polícia systematicky zbierala údaje o cirkvách už od roku 1945 a v centre pozornosti boli predstavitelia vyššieho kléru. V decembri 1948 došlo k zatknutiu kardinála Józsefa Mindszentyho, ktorý bol obvinený zo špionáže. Bol odsúdený na trest smrti. Neskôr rozsudok pozmenili na doživotný trest odňatia slobody. Po uväznení kardinála sa situácia biskupského zboru stávala čoraz zložitejšou. Katolícka cirkev sa spomedzi všetkých cirkví stala hlavným nepriateľom. Internácia rehoľníkov a rehoľníčok z 9. na 10. júna 1950 bola poslednou kvapkou, ktorá prinútila konferenciu biskupov k iniciovaniu rokovaní so štátom. Počas dvoch mesiacov sa zo skupiny nespokojných kňazov podarilo založiť 1. augusta 1950 *Mierové hnutie kňazov*, ktoré sa postavilo do opozície voči biskupom. Išlo len o ďalší nástroj v rukách štátnej moci v politike voči cirkvi. Jeho primárnou úlohou bolo prinútiť biskupov podpísať dohodu so štátom a narušiť jednotu medzi vyšším klérom a radovými kňazmi. Zároveň to bola možnosť pre kontrolu a pôsobenie na cirkev zvnútra. Dohoda bola nakoniec podpísaná 30. augusta 1950 a cirkev sa v nej zaviazala vystupovať proti ľuďom, ktorí sa budú snažiť narušiť zákonný poriadok Maďarskej republiky.⁷

Na zavŕšenie celého procesu získania kontroly nad cirkvou bol vytvorený v roku 1951 Štátny cirkevný úrad. Jeho vytvorením sa cirkvi v Maďarsku úplne podriadili štátu. Úrad vykonával dozor nad dohodami uzavretými s jednotlivými konfesiami, čím sa mu naskytla vynikajúca príležitosť pre rozsiahlu kontrolu, obmedzovanie a sledovanie. Mal aj rozhodujúcu úlohu pri vytváraní budúcej štátnej cirkevnej politiky.⁸

Napriek zásahom štátu (okliešteniu a obmedzovaniu možnosti cirkvi vykonávať svoju činnosť, vyradeniu z vedy a kultúry) sa nepodarilo vylúčiť vieru zo života jednotlivcov. Kresťania tvorili aj naďalej drvivú väčšinu obyvateľstva. Vykonávanie náboženských obrádov zostalo nadhlo jedinou formou náboženského správania, ktoré bolo možné praktizovať na verejnosti.

⁷BALOGH, M. *Štátna cirkevná politika...*, s. 261.

⁸CSABA, Szabó. *Kontrola a obmedzovanie cirkvi v Maďarsku po roku 1945*. In *Prenasledovanie cirkvi v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava: ÚPN, 2010. s. 551.

Cirkevná politika štátu v Poľsku 1945 – 1950

V roku 1945 bolo zrejme, že moc v krajine prevezmú komunisti. Niektorí z nich sa spočiatku nazdávali, že poľský socializmus bude iný ako sovietsky. Tieto domnienky vyvrátila Poľská robotnícka strana (PRS), ktorá sa stala v roku 1944 dominantnou a budovala novovznikajúci štátny aparát podľa obrazu totalitárnych vzorcov, založených na prepojení teroru a kontroly. Aj napriek tomu, že skončením vojny pominuli dôvody pre cenzúru tlače, v ústredí PRS vzniklo oddelenie pre plánovanie a koordináciu propagandistickej kampane. Komunisti mali vo svojich rukách tiež štátny rozhlas a oficiálnu tlačovú agentúru. Táto situácia sa následne prejavila v obsahu periodickej tlače, letáchoch, rozhlasových programoch, ktoré boli presýtené agresiou proti „prežitkom buržoázie“, „anglosaskému imperializmu“ a „spiatočníckemu kléru“.⁹ K prvej konfrontácii cirkvi a vládnej moci došlo v júli 1945, kedy Vatikán odmietol uznať poľskú dočasnú vládu. Následne bol zrušený konkordát medzi Svätou stolicou a Poľskom pod zámienkou problému menovania administrátorov počas okupácie. Situácia bola využitá na obvinenie Vatikánu z pronemeckých postojov a protivatikánsku propagandu.¹⁰

S blížiacimi voľbami sa PRS pomaly pripravovala na posledný útok proti svojej opozícii, a tým splniť aj svoj záväzok z Jalty, týkajúci sa volieb. Pokúsila sa aj o vytvorenie katolíckej kandidátky, ale prímas Hlond zarazil akékoľvek pokusy o jej zostavenie. K vážnej situácii cirkvi prispieval aj fakt, že na poľskej politickej scéne neexistovala žiadna katolícka politická strana. Akousi náhradou bola Poľská ľudová strana a Strana práce. Neustále zásahy z vonku stále viac sťažovali ich činnosť.¹¹ Biskupský zbor reagoval na situáciu pastierskym listom, v ktorom vyzval veriacich k účasti na voľbách. Termín volieb bol stanovený na 19. januára 1947. Výsledkom zmanipulovaných volieb bolo víťazstvo komunistického bloku, ktorý získal 80 % hlasov. Antikomunistická opozícia bola rozbitá a jej funkciu na seba stále výraznejšie prijímala katolícka cirkev. Na protest proti volebným podvodom odmietli katolícki biskupi žiadosť o celebrowanie ďakovných víťazných omší. Zároveň 14. marca 1947 odovzdali premiérovi memorandum, v ktorom vyjadrili svoje obavy nad zachovaním kresťanských hodnôt pri budovaní štátu a zdôraznili nutnosť rešpektovať občianske slobody. Aj napriek týmto udalostiam vládna garnitúra ešte nepodnikla frontálny útok proti cirkvi, ale svoje úsilie zamerala na zhromažďovanie informácií o materiálnej základni kléru, na vylučovanie výučby náboženstva zo škôl a vyvíjaní nátlaku na katolíkov, aby vstupovali do strany. K obratu došlo 29. októbra 1947, keď premiér pri svojom oficiálnom vystúpení obvinil katolícku cirkev z marenia politickej stabilizácie krajiny. Čas relatívnej tolerancie sa skončil. Biskupský zbor zaujal obranný postoj a vyzýval k prerušeniu podvratných akcií.¹² Vo vypätej situácii zomiera koncom roka 1948 prímas katolíckej cirkvi v Poľsku, kardinál Hlond. Na jeho miesto nastupuje Stefan Wyszyński. V priebehu roku 1949 sa nepriateľský kurz voči cirkvi len potvrdil. V marci 1949 minister pre verejnú správu, Wolski, napadol klérus, ktorý obvinil z nepriateľskej činnosti voči štátu. K zostreniu útokov voči cirkvi prispelo aj zverejnenie dekrétu Pia XII. z júla 1949, v ktorom hrozil exkomunikáciou za príslušnosť ku komunistickej strane. Rádcom boli odobraté nemocnice, slávenie náboženských sviatkov sa obmedzilo len na priestor kostolov, bola zrušená väčšina náboženskej tlače a Charita prešla pod kontrolu komunistov.

Proticirkevná politika sa stala efektívnejšou aj skutočnosťou, že štátu sa podarilo nájsť spolupracovníkov v radoch duchovných. Vytvorený *Kňazský výbor pri združení bojovníkov za*

⁹ PACZKOWSKI, Andrej. *Půl století dějin Polska*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1996. s. 100 - 101.

¹⁰ MULÍK, P. *Cirkev v tieni...*, s. 16.

¹¹ Strana práce ukončila svoju činnosť júli 1946.

¹² PACZKOWSKI, A. *Půl století dějin...*, s. 124 - 125.

mier a demokraciu mal poslúžiť na rozklad cirkvi zvnútra. V jeho plánoch bolo zahrnuté dosiahnutie schizmy a vytvorenie akejsi národnej cirkvi. Tlak na cirkev neustával a v prostredí neprestajného zastrašovania a proticirkevnej kampane dochádza 14. apríla 1950 k podpísaniu dohody poľského episkopátu s vládou Poľskej republiky. V dohode cirkiev uznala nutnosť boja za mier a vyjadrila vôľu konať v prospech poľských štátnych záujmov. Vláda zase dovolila výučbu náboženstva na školách, existenciu katolíckej univerzity v Lubline, prítomnosť duchovných v armáde, väzeniach a nemocniciach, právo na verejné bohoslužby a púte, na prevádzkovanie škôl, ktoré patrili rádom a právo na vlastnú tlač. Aj napriek očakávaniu, že po podpísaní dohody dôjde k upokojeniu vo vzájomných vzťahoch, sa tieto očakávania nenaplnili.¹³ V máji 1950 došlo k zatknutiu ďalších kňazov, ktorí boli obvinení zo špionáže v prospech západných mocností. Príprava a prijatie ústavy z roku 1952 prinieslo nové napätie do vzťahu cirkvi a štátu.

Cirkevná politika štátu v Československu 1945 – 1950

Po skončení druhej svetovej vojny, vývoj vzťahu štátu a cirkvi v Československu, neprebíhal na jeho území rovnako. Roky 1945 - 1948 predstavovali počiatočnú fázu budovania ľudovodemokratického režimu, ktorá vyvrcholila nástupom komunistickej diktatúry vo februári 1948. Cirkevno-politická situácia sa navonok nezainteresovanému pozorovateľovi mohla javiť ako priaznivá – došlo k obnoveniu diplomatického styku ČSR s Vatikánom, arcibiskup Jozef Beran sa stáva českým prímasom. Ten sprvu veril v možnosť spolupráce a pokojného spolunažívania s komunistickým režimom. Jeho váhavosť a tiež neochota českého a slovenského katolicizmu navzájom spolupracovať, mali za následok vnútorné rozdelenie a oslabenie katolíckej cirkvi v ČSR. Túto skutočnosť jej protivníci v budúcnosti obratne využili vo svoj prospech.

Štátna moc pri utváraní svojej cirkevnej politiky musela brať do úvahy postavenie katolíckej cirkvi, ktoré nebolo v oboch častiach krajiny rovnaké. V českých krajinách sa cirkev počas vojny priamo podieľala na odboji proti nemeckej okupácii. Taktiež po násilnom odsune sudetských Nemcov v rokoch 1945-1947 stratila veľkú časť zo svojich členov. Svoj podiel na situácii mal aj samotný fakt, že v českom národe bol už počas I. republiky veľký podiel inteligencie bez náboženského vyznania. Živá skúsenosť s nacistickou okupáciou spôsobila, že väčšina českých katolíckych duchovných nevidela v ľudovodemokratickom režime prekážku pre slobodnú činnosť cirkvi a náboženský život.¹⁴

Zložitejšie postavenie mala katolícka cirkev na Slovenku, kde zohrávala v politickom a verejnom živote vždy väčšiu úlohu ako na území českých krajín. Hlinkova Slovenská ľudová strana (ďalej HSL'S) bola v rokoch 1939 – 1945 tvorcom a nositeľom moci, existujúcej pod ochranou Nemecka. V čele Slovenskej republiky stál katolícky kňaz Jozef Tiso a mnohí katolícki duchovní boli zapojení do verejného života (napr. spišský biskup JánVojtaššák bol podpredsedom Štátnej rady). Po vojne bola HSL'S zakázaná ako fašistická organizácia. Opatrenia proti jej vedúcim funkcionárom doľahli aj na katolícku cirkev, keďže hranica medzi ňou a politickým katolicizmom nebola pevne vymedzená.¹⁵ Na jar 1945 boli uväznení biskupi Ján Vojtaššák a Michal Buzalka. Obzvlášť voči spišskému biskupovi, Jánovi Vojtaššákovi, mocenské kruhy vyvíjali snahu, aby bol postavený pred súd a obvinený z podpory Tisovho režimu a arizácie židovského majetku. Obaja biskupi boli prepustení ešte v tom istom roku a súd sa napokon neuskutočnil.¹⁶

¹³ MULÍK, P. *Metódy a formy...*, s. 252.

¹⁴ KAPLAN, K. *Štát a cirkev...*, s. 13.

¹⁵ KAPLAN, K. *Československo v letech...*, s. 11 – 13.

¹⁶ PETRANSKÝ, A., Ivan. Postoj ľudovodemokratického režimu k biskupom J. Vojtaššákovi, M. Buzalkovi a P. Gojdičovi v rokoch 1945 - 1948. In *Boli traja. 50 rokov od politického procesu so slovenskými katolíckymi*

Povojnové Československo sa obnovovalo na nových základoch. Jeho prvá vláda vyhlásila vo svojom vládnom programe (Košícký vládny program prijatý 5. apríla 1945) rozsiahle reformy, týkajúce sa politického, sociálneho, ekonomického a kultúrneho života. V programe vláda deklarovala slobodu náboženského vyznania. Na druhej strane prvé reformy, prijaté v roku 1945, sa priamo dotýkali katolíckej cirkvi a negatívne zasahovali do výkonu jej činností.¹⁷

Najostrejší konflikt, ku ktorému došlo ešte pred rokom 1948, sa týkal poštátneia škôl nariadením z 16. mája 1945. Napriek tomu, že ČSR bola v tomto období už dávno obnovená, toto rozhodnutie sa dotýkalo iba územia Slovenska. Tento fakt vyplýval zo skutočnosti, že v roku 1940 boli všetky základné školy na území Slovenska odovzdané do užívania jednotlivým cirkvám. V poštátnených školách prestalo byť náboženstvo povinným vyučovacím predmetom, dokonca sa objavili snahy zo strany komunistov celkom ho vyradiť z učebných osnov. V protiklade k týmto aktivitám Povereníctvo školstva a osvetu ovládané komunistami proklamovalo, že poštátnením školstva nesledujú vyvolanie kultúrneho boja.¹⁸ Z ich strany ide o povznesenie spoločenského postavenia učiteľov, ktorým sa má dostať kvalitnejšie vzdelanie a zároveň ich odbremeniť od funkcií, ktoré priamo nesúvisia s výchovou. Proti nariadeniu protestovali slovenskí katolícki biskupi, ktorí sa odvolávali na neexistenciu rovnakej normy na území českých krajín. Aj tam síce hrozilo vydanie dekrétu o zoštátnení škôl, ale český episkopát, hneď ako sa o tom dozvedel, začal systematicky organizovať obranné akcie a memorandá.¹⁹ Ministerstvo školstva sa aj naďalej venovalo príprave školského zákona o jednotnej škole, ktorý predpokladal ich zoštátnenie. Počas rokov 1946 -1947 sa jeho obsahom zaoberali všetky biskupské konferencie. Základný školský zákon bol prijatý po voľbách v 1946. Jeho obsah bol akýmsi kompromisom. Pôvodný návrh ministra Nejedlého, ktorý predpokladal zoštátnenie, ale aj nepovinnú výučbu náboženstva, bol pre odpor cirkvi pozmenený. Obsahoval ustanovenie, že školy môže zriaďovať len štát a náboženská výchova v nich ostáva aj naďalej relatívne povinná. Pôvodný Nejedlého návrh školského zákona bol schválený až v apríli 1948 po nastolení komunistickej moci.²⁰ Poštátnenie škôl predstavovalo jeden z najprisnejších zásahov štátnej moci do náboženských práv cirkvi v období 1945 do februára 1948.²¹

Druhý spor medzi cirkvou a štátom ešte pred prevratom v 1948 sa týkal pozemkovej reformy, ktorá prebehla v niekoľkých etapách. Prvým krokom bola snaha ministra poľnohospodárstva Ďuriša, uplatniť dekréty prezidenta o národnej správe a konfiškácii poľnohospodárskeho majetku Nemcom, Maďarom a kolaborantom, na pozemky patriace nemeckým a maďarským rádom a cirkevným inštitúciám. Aj napriek protestom, že prezidentské dekréty nemožno vzťahovať na cirkevný majetok sa v roku 1946 pristúpilo ku konfiškácii. Druhým krokom v procese zaberania cirkevnej pôdy bolo schválenie zákona č. 142/1947 o revízii prvej pozemkovej reformy z roku 1919. Pokus o vyňatie cirkevnej pôdy z procesu konfiškácie sa nepodaril a v januári 1948 začali roľnícke komisie s parceláciou pôdy. Posledným krokom bol návrh zákona o novej pozemkovej reforme z konca roku 1947. Chystaný zákon navrhoval

biskupmi. *Zborník materiálov z vedeckej konferencie o politickom procese so slovenskými katolíckymi biskupmi J. Vojtaššákom, M. Buzalkom a P. Gojdičom*. Bratislava : ZPKO, 2001. s. 10 – 21.

¹⁷BALÍK, Stanislav. – HANUŠ, Jiří. *Katolícka cirkev v Československu 1945 -1989*. Brno: CDK, 2007. s. 15.

¹⁸Kultúrny boj – Kulturkampf – formy administratívnych zásahov do života cirkvi zo strany štátu. Prvý uskutočňovateľ bol Otto von Bismarck, ktorý chcel svojimi zákonmi a nariadeniami v rokoch 1871 – 1887 podriaďiť Cirkev štátnej kontrole In: VNUK, F. *Dokumenty o postavení katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Martin: Matica slovenská, 1998. s. 60.

¹⁹BARNOVSKÝ, Michal. – PEŠEK, Jan. *Štátna moc a cirkev na Slovensku 1948-1953*. Bratislava: Veda, 1997. s. 27.

²⁰KAPLAN, K. *Štát a cirkev...*, s. 14-16.

²¹PETRANSKÝ, A., I. Poštátnenie katolíckych škôl a internátov v rokoch 1944 – 1945. In *Pedagogická revue*. 2001, roč. 53, 2, s. 173 – 187.

parceláciu pôdy nad 50 ha a všetkej prenajatej pôdy. Vláda si bola vedomá dôsledkov po prijatí tohto zákona. Katolícka cirkev, najväčší vlastník pôdy, by bola pozbavená svojej dovtedajšej hospodárskej nezávislosti. Vláda ubezpečila cirkev, že nájde spôsob ako zabezpečiť cirkev zo štátneho rozpočtu. Cieľom tejto politiky nebolo samozrejme dobro cirkvi, ale snaha a jej úplné ovládnutie a postupné zničenie.²²

Po februári 1948 sa k moci definitívne dostala komunistická strana. Jej nástup znamenal aj obrat v cirkevnej politike štátu a nástupe tvrdej perzekúcie cirkví. V máji 1948 sa začala nová séria rokovaní s cieľom uzavrieť dohodu medzi cirkvou a štátom. Predstavitelia katolíckeho episkopátu boli ochotní sa dohodnúť, ale s podmienkou, že nebudú robiť nič bez súhlasu Vatikánu. S touto požiadavkou nesúhlasili zase komunisti. Rokovania nevedli k žiadnemu výsledku. Tlak na cirkvi narastal, obmedzilo sa vydávanie náboženskej tlače, pribúdali prípady násilných zásahov proti veriacim, šírila sa kampaň namierená proti pápežovi a Vatikánu. Podobne ako v Maďarsku a Poľsku sa štátna moc v ČSR rozhodla o rozvrat cirkvi zvnútra a vytvorenie národnej katolíckej cirkvi. Pre tento účel bola založená tzv. Katolícka akcia. Nerátali však s autoritou biskupov, ktorí vystúpili s ostrým protestom a celá akcia skončila fiaskom. Neúspech tohto podujatia urýchlil prípravu návrhu cirkevných zákonov, ktorými si štát cirkev úplne podriadil. Dňa 14. októbra 1949 boli prijaté zákony č. 217/1949 o vytvorení Štátneho úradu pre veci cirkevné a č. 218/1949 o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností.²³ Prijatím zákonov bolo štátu stanovené právo a povinnosť vykonávať dozor nad cirkvami a zasahovať do ich vnútorných záležitostí. O menovaní nových duchovných už nerozhodovala príslušná cirkevná autorita, ale úrad, ktorý si vyhradil aj právo pre udelenie štátneho súhlasu pre výkon duchovnej činnosti. Zákonom o hospodárskom zabezpečení sa duchovní stali fakticky štátnymi zamestnancami, ktorí musia zložiť sľub vernosti štátu.²⁴

Medzi radikálne kroky zamerané na elimináciu katolíckej cirkvi v sledovanom období patrí tiež aj násilná likvidácia reholí z apríla a augusta 1950 a následné násilné sústredenie rehoľníkov a rehoľníčok v tzv. doškoľovacích strediskách.

Na základe uvedených skutočností môžeme skonštatovať, že do roku 1948 sa vzťahy cirkvi a štátu vyznačovali viac menej obojstranným rešpektovaním. Po februári 1948 komunistický režim pristúpil k otvoreným likvidačným praktikám. I napriek tomu sa nepodarilo uzavrieť dohodu medzi štátom a katolíckou cirkvou, ako tomu bolo v Poľsku a Maďarsku.²⁵

Záver

Po roku 1945 sa Československo, Maďarsko a Poľsko dostali do sféry vplyvu Sovietskeho zväzu. Pri svojej cirkevnej politike sa snažili postupovať v zhode s modelom sovietskej cirkevnej politiky. V spomínaných krajinách sa štátna moc pokúsila vytvoriť národnú cirkev za pomoci spolupracujúcich duchovných, čo sa jej však nepodarilo. Vývoj cirkevnej politiky sa niesol v likvidačnom duchu a mal za následok obmedzenie náboženského života celej spoločnosti.

²²KAPLAN, K. *Štát a cirkev...*, s. 17-18.

²³LETZ, Róbert. Cirkevná politika štátu na Slovensku v rokoch 1948 - 1989. In *Konfesie, cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945*. Budapešť: Kossuth Kiadó, 2008. s. 132 - 135.

²⁴DEMEL, Zdeněk. *Pod dohledem církevních tajemníků*. Brno: CDK, 2008. s. 43 - 44.

²⁵V marci 1951 biskupi a ordinári Slovenska zložili prísahu vernosti štátu.

Zoznam bibliografických odkazov

Literatúra

BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří. *Katolícka cirkev v Československu 1945 -1989*. Brno: CDK, 2007. 400 s. ISBN 9788073251307.

BALOGH, Margit. Štátna cirkevná politika v Maďarsku v rokoch 1945 – 1989. In *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Bratislava 30. septembra – 2. októbra 2009*. Bratislava: ÚPN, 2010. ISBN 9788089335282. s. 307 – 327.

BARNOVSKÝ, M. – PEŠEK, J. *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948-1953*. Bratislava: Veda, 1997. 312 s. ISBN 8022405280.

CSABA, Szabó. Kontrola a obmedzovanie cirkvi v Maďarsku po roku 1945. In *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Bratislava 30. septembra – 2. októbra 2009*. Bratislava: ÚPN, 2010. ISBN 9788089335282. s. 544 – 558.

DEMEL, Zdeněk. *Pod dohľadom cirkevných tajemníku*. Brno: CDK, 2008. 324 s. ISBN 9788073251703.

KAPLAN, Karel. *Československo v letech 1945 – 1948*. Praha: SPN, 1991. 153 s. ISBN 8004256996.

KAPLAN, Karel. *Stát a církev v Československu v letech 1948 – 1953*. Brno: Doplněk, 1993. 440 s. ISBN 8085270226.

LETZ, Róbert. Cirkevná politika štátu na Slovensku v rokoch 1948 - 1989. In *Konfesie, cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945*. Budapešť: Kossuth Kiadó, 2008. ISBN 9789630958233. s. 131 – 148.

MULÍK, Peter. *Cirkev v tieni totality*. Trnava : Dobrá kniha, 1994. 106 s. ISBN 807141042X.

MULÍK, Peter. Metódy a formy proticirkevnej politiky komunistických štátov strednej a juhovýchodnej Európy a ich zmeny v rokoch 1945 – 1989. In *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Bratislava 30. septembra – 2. októbra 2009*. Bratislava : ÚPN, 2010. ISBN 9788089335282. s. 234 – 272.

PACZKOWSKI, Andrej. *Pół století dějin Polska*. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1996. 381 s. ISBN 8020007377.

PETRANSKÝ, A., Ivan. Postoj ľudovodemokratického režimu k biskupom J. Vojtaššákovi, M. Buzalkovi a P. Gojdičovi v rokoch 1945 - 1948. In *Boli traja. 50 rokov od politického procesu so slovenskými katolíckymi biskupmi. Zborník materiálov z vedeckej konferencie o politickom procese so slovenskými katolíckymi biskupmi J. Vojtaššákom, M. Buzalkom a P. Gojdičom*. Bratislava : ZPKO, 2001. s. 10 – 28.

PETRANSKÝ, A., Ivan. Poštátňenie katolíckych škôl a internátov v rokoch 1944 – 1945. In *Pedagogická revue*. ISSN 1335-1982. 2001, roč. 53, č. 2, s. 173 – 187.

VNUK, František. *Dokumenty o postavení katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Martin : Matica slovenská, 1998. 242 s.

Úroveň ukrajinských škôl po zavedení ukrajinského jazyka v roku 1952

The level of the Ukrainian schools after the implementation of the Ukrainian language in 1952

Anna Virostková

(Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 0198.)

Abstrakt

Spoločensko-politická situácia bola síce pre vzdelávanie Rusínov a Ukrajincov priaznivá, ale stav komplikovala rozdielna jazyková orientácia obyvateľstva severovýchodného Slovenska. Od začiatku vznikali v školskej politike nejasnosti týkajúce sa zavedenia vyučovacieho jazyka. Na základe uznesenia Predsedníctva ÚV KSS z 28. júna 1952 sa od 1. septembra 1953 ukrajinčina stala vyučovacím jazykom na všetkých, dovtedy ruských menšinových školách. Hneď v prvých rokoch sa začali na školách s vyučovacím jazykom ukrajinským prejavovať vážne problémy. Ovplyvňovalo ich nízke ukrajinské povedomie, nedôsledná či skôr vnútená administratívna reforma zavedenia jednotného vyučovacieho jazyka v roku 1952, ako aj nižšia úroveň ukrajinských škôl v porovnaní so slovenskými školami. Dôsledky treba vidieť aj v celkovej spoločenskej, sociálnej či kultúrnej zaostalosti ukrajinskej národnostnej menšiny.

Abstract

The socio-political situation was the same for education Ruthenians and Ukrainians favorable, but the situation was complicated language different orientation of the population of the northeastern Slovakia. Since the beginning of the school policy created uncertainty regarding the implementation of the language. Based on the resolution of the Bureau of the 28th Central Committee of Communist Party June 1952 from the 1 September 1953 became the Ukrainian language of instruction at all, until the Russian minority schools. In the early years, the school began providing instruction in Ukrainian show serious problems. Ukrainian affecting their low awareness, inconsistent or rather forced upon the introduction of a single administrative reform of the language in 1952, as well as lower levels of Ukrainian schools in comparison with Slovak schools. Consequences should be seen in the overall social, cultural or social backwardness Ukrainian minority.

Kľúčové slová: Ukrajinské školstvo. Ukrajinský jazyk. Učebné plány. Učebnice. Učitelia.

Key words: Ukrainian education. Ukrainian language. Educational plans. Textbooks. Teachers

Sprievodným znakom zmien v školskej politike pofebruárového vývoja bola postupná politizácia vzdelávacích inštitúcií. Nový spoločensko-politický systém tým potvrdil, že tak ako uskutočnil zásadné zmeny v oblasti materiálno-technickej základne, nie s menším odhodlaním urobí zmeny v celej duchovnej nadstavbe. Vo všetkých školách sa začal uskutočňovať jednotný výchovný proces v duchu socialistických zásad. Zavedením nových učebných osnov a postupným vydávaním nových učebníc bola výučba po obsahovej i pedagogickej stránke postavená na nový základ, ktorý bol v súlade s vládnuou politikou – malo sa posilniť socialistické výchovné pôsobenie. Politickým cieľom bolo vybudovanie socializmu a škola musela slúžiť predovšetkým tomuto účelu. Úsilím všetkých pracovníkov v školskom rezorte bolo „*vychovať z mladej generácie ľudí bezvýhradne oddaných vlasti, robotníckej triede, komunistickej strane, Klementovi Gottwaldovi, zanietených pre výstavbu socializmu, verných spojenectvu so Sovietskym zväzom.*“¹ Zvýšená pozornosť sa v duchu socialistickej výchovy venovala rozvíjaniu spolupráce so Sovietskym zväzom tak vo vyučovacom procese, ako aj mimo neho. Vyučovací proces na všetkých stupňoch škôl bol začiatkom 50. rokov plne poznamenaný „rýchlým budovaním socializmu a zostrojúcim sa triednym bojom.“ Zavádzanie novej školskej politiky v prvom povojnovom desaťročí, prirodzene, nemožno vnímať izolovane od vplyvu celého komplexu svojim spôsobom zásadných zmien v hierarchizácii medzinárodných i vnútorných politických, kultúrnych i hospodárskych súvislostí súdobého vývoja.²

V zmysle nového školského zákona bolo potrebné upraviť najprv učebné plány a osnovy a v súlade s nimi koncipovať nové učebnice. Po februári 1948 sa v pomerne krátkej dobe zásadne zmenili učebné plány a učebné osnovy. Otázka učebníc bola však zložitejšia, keďže ich výmena bola náročnejšia na čas i financie. Dovtedy používané učebnice prestali vyhovovať z hľadiska požiadaviek komunistickej ideológie. Mimoriadne úsilie pedagógov a pracovníkov jednotlivých vedných odborov si vyžiadala príprava nových osnov a učebníc pre všetky stupne a druhy všeobecnovzdelávacích a odborných škôl. Táto práca bola do značnej miery sťažená zmenami školskej sústavy. Jedným z vážnych problémov škôl všetkých stupňov a druhov na Slovensku bol nedostatok učebníc a učebných pomôcok. Ešte väčší problém sa prejavil v školách na severovýchodnom Slovensku, keď po zavedení povinného ukrajinského jazyka na ukrajinských národnostných školách absentovali učebnice, resp. boli len ruské. V hodnotenom období sa venovala zvýšená pozornosť vyučovaniu ruského jazyka na školách, ktoré vyžadovali od učiteľov, aby študovali ruský jazyk a sovietsku pedagogickú literatúru. Na význam ruského jazyka upozorňovala aj jedna zo smerníc Povereníctva školstva, vied a umení (ďalej PŠVU) Slovenskej národnej rady (ďalej SNR) z 27. augusta 1953 : „*Jedným z hlavných zákonov rozvoja ľudovodemokratických krajín je stále širšie a hlbšie využívanie sovietskych skúseností a že pri ich poznávaní a uplatňovaní vo všetkých odboroch výstavby socializmu je nám veľkým pomocníkom znalosť ruského jazyka.*“³

Situácia v príprave a tvorbe učebníc pre školy s vyučovacím jazykom ukrajinským bola kritická a vážna. V roku 1951 bola vydaná jediná ukrajinská učebnica (Aritmetika pre 1. ročník národných škôl), ostatné v ruskom jazyku. V roku 1952 vyšlo 19 titulov učebníc, z toho šesť v ukrajinskom jazyku. V roku 1953 sa prvýkrát medzi autormi objavili F. Lazorík (Bukvar), I. Pivovarník (Geometria pre 3. ročník národných škôl) a O. Rudlovčaková (Gramatika ruského jazyka). V roku 1954 vyšlo 17 titulov, pričom z domácich autorov sa prezentovali F. Lazorík (Čítanka pre 2. ročník, Ukrajinská mluvnica), J. Popovňak a J. Čihár

¹ KOTOČ, Ján. O učebniciach. In *Jednotná škola*. 1951/52, roč. 7, č. 2-3, s. 69.

² RENNER, Hans – SAMSON, Ivo. *Dejiny Česko-slovenska po roku 1945*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1993. s. 45.

³ JURČIŠINOVÁ, Nadežda. Vývoj školstva v okrese Svidník v rokoch 1945 – 1960. In *Annales historici Pressovienses* 7. Prešov : Universum, 2007. s. 247.

(Slovenský jazyk pre 7. ročník) a J. Chudík (Slovenský jazyk pre 6. ročník). Ostatné učebnice boli preklady.⁴ V tom čase sa na školách vyučovalo zo sovietskych učebníc, ktoré sa prekladali do ukrajinčiny, ako aj zo slovenských učebníc, ktoré však so zreteľom na učebné plány a osnovy nevyhovovali. Pre nedostatok učebníc sa učebná látka v skrátenej podobe diktovala (namiesto výkladu) a žiaci, ale aj učitelia si na to zvykli. Bolo priam nevyhnutné, aby sa v tvorbe učebníc pokračovalo. V školskom roku 1952/53 sa predpokladalo s vydaním učebníc pre národné školy (23) a učebníc pre stredné školy (21). Nakoniec sa vydalo 21 učebníc pre národné školy a pre školy stredné iba 12 učebníc.⁵ V rokoch 1950 až 1953 sa prijali viaceré opatrenia smerujúce k zvýšeniu úrovne škôl všetkých druhov. Jedným z nich bolo uznesenie Predsedníctva ÚV KSČ o učebniciach pre národné a stredné školy z 28. mája 1951. V školskom roku 1951/1952 sa začali vydávať učebnice pre maďarské a ukrajinské školy. Akútny nedostatok ukrajinských učebníc sa riešil prekladom zo slovenčiny i dovozom z USSR.⁶

Pomalá príprava učebníc pre školy s vyučovacím jazykom ukrajinským bola zapríčinená nedostatkom odborných pracovníkov, ktorí pripravovali a organizovali tvorbu učebníc. Doposiaľ v redakcii učebníc pre školy s vyučovacím jazykom ukrajinským pri Štátnom nakladateľstve bol iba jeden pracovník (Priputen), ktorý nebol ani odborníkom na ukrajinský jazyk. Situáciu zhoršovala ešte tá skutočnosť, že ani v Štátnom pedagogickom ústave ako aj na Povereníctve školstva neboli príslušné referentské miesta obsadené odborníkmi, ktorí by boli nápomocní pri tvorbe učebníc. Aby sa mohla zabezpečiť plynulá príprava a tvorba učebníc, bolo nevyhnutné obsadiť chýbajúce miesta v redakcii učebníc pre školy s vyučovacím jazykom ukrajinským pri Štátnom nakladateľstve, Štátnom pedagogickom ústave ako aj na PŠVU. Navrhovalo sa, aby boli na tieto miesta prijatí do Štátneho nakladateľstva Vasil' Grendža-Donskij (účtovník pôsobiaci v Československom štátnom filme v Bratislave), ktorý ovládal ukrajinčinu, Alexander Tóth (pracovník ukrajinského rozhlasu v Prešove), do Štátneho pedagogického ústavu Vasil Grivna (profesor Ruského gymnázia v Humennom) a na PŠVU Mária Bochinová (profesorka Pedagogického gymnázia v Prešove), ktorá mala byť ustanovená na referát pre ruský jazyk.⁷ Na školách sa vyučovalo prevažne zo sovietskych učebníc, ktorých bolo nedostatok. Situácia bola taká, že ukrajinskí učitelia nemali z čoho študovať. V kníhkupectve „Sovietska kniha“ boli iba ruské knihy.⁸ Pre ukrajinské školy osobitný pedagogický časopis nevychádzal. V ukrajinskom jazyku vychádzal iba týždenník *Pionerskaja gazeta* a štvorstránková príloha novín časopisu *Družno vpered* s názvom *Škola i žyttja*, ktorý vydával Ústredný výbor Kultúrneho zväzu ukrajinských pracujúcich (ďalej ÚV KZUP). Od roku 1952 sa postupne začali vydávať v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve (ďalej SPN) učebnice aj pre školy prvého a druhého stupňa v jazyku ukrajinskom. Bolo pochopiteľné, že vedomosti z jazyka ukrajinského boli slabé, keďže absentovali učebnice. Až v rokoch 1956 a 1958 boli na výpomoc redakcii pridelení sovietski experti.⁹

⁴ KONEČNÝ, Stanislav. Kultúrne aspekty vývoja rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku v povojnovom decéniu. In *Človek a spoločnosť*. 2009, roč. 12, č. 1. Dostupné na <http://www.saske.sk/cas/1-2009/index/html>.

⁵ Štátny archív (ďalej ŠA) Levoča, pobočka (ďalej pob.) Stará Ľubovňa, fond Okresný národný výbor (ďalej ONV) I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, krabica (ďalej kr.) 186, číslo (ďalej č.) 314, *Zápisnica v Starej Ľubovni na okresnom aktíve učiteľov škôl okresu Stará Ľubovňa z 15. – 16. februára 1953*.

⁶ GREŠÍK, Ladislav. *Slovenská kultúra v začiatkoch budovania socializmu (1948 – 1955)*. Bratislava : Pravda, 1980. s. 196, 202, 204.

⁷ Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Povereníctvo školstva a kultúry (ďalej PŠK) 1945 – 1960, krabica (ďalej kr.) 131, číslo (ďalej č.) 67, *Zápisnica č. 67 z mimoriadnej schôdzky kolégia z 3. mája 1952*.

⁸ SNA, fond Predsedníctvo Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska (ďalej Predsedníctvo ÚV KSS) 1945 – 1958, kr. 820, *Správa o ukrajinskom školstve*.

⁹ SNA, fond Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre školstvo a kultúru (ďalej Povereníctvo SNR pre ŠaK) 1960 – 1968, kr. 79, *Podklady k spracovaniu správy – Dlhodobá programová koncepcia riešenia problémov ideových, obsahových, materiálnych, organizačných i metodických otázok národnostného školstva v ČSSR*.

V súvislosti s narastajúcou politizáciou školy sa náboženstvo na jar roku 1950 prestalo vyučovať a jeho výučba bola obnovená na školách až po roku 1989. Výrazný vplyv na pokles záujemcov o vyučovanie náboženstva v školách na severovýchodnom Slovensku mala tzv. pravoslávna akcia, ktorá sa naplno rozvinula začiatkom 50. rokov. Jej obsahom bolo štátne zrušenie gréckokatolíckej cirkvi a náboženstva a jeho nahradenie pravoslávnu cirkvou a konfesiou. Likvidácia gréckokatolíckej cirkvi a zavedenie pravoslavia bolo politicky zdôvodňované snahou oslabiť vplyv Vatikánu na obyvateľstvo. Pri príprave a realizácii akcie P, ako sa pravoslavizácia označovala, bol popieraný nacionálny charakter s tým, že spadá do oblasti cirkevnej a nie národnostnej politiky. V skutočnosti však ani objektívne nebolo možné, aby pravoslávna akcia nezasiahla do národnostných pomerov v regióne, pretože gréckokatolícka cirkev bola hlavnou oporou rusínskeho obyvateľstva a teda vážnou prekážkou ukrajinizácie. Administratívne rozpustenie gréckokatolíckej cirkvi bolo zákonite pochopené ako vonkajší zásah nielen proti viere, ale aj proti národnosti. Pravoslavizácia sa prejavila i v oblasti školstva napr. v poklese záujmu o vyučovanie náboženstva, keďže išlo o školy v obciach s obyvateľmi prevažne gréckokatolíckeho vierovyznania, ale aj zmenami vo vyučovacom jazyku zo slovenského na ruský a potom na ukrajinský či v hlásení sa k vierovyznaniu.¹⁰

Povereníctvo školstva a osvety (ďalej PŠO) nariadilo vykonať v Bratislave v dňoch 13. – 14. februára 1952 pracovné aktivity učiteľov, na ktorých sa mali prerokovať všetky otázky školstva na rok 1953.¹¹ Vážnym problémom škôl boli slabé vyučovacie výsledky žiakov. Na pracovných aktívach škôl sa diskutovalo o zvýšení a zlepšení prospechu žiakov, ako aj o znížení % prepadaných žiakov. Konkrétne v okrese Stará Ľubovňa bolo percento prepádajúcich žiakov na národných školách 10,3 %, k čomu sa ešte pripájalo i 3,4 % neklasifikovaných žiakov. Na stredných školách prepadalo celkovo 20,3 % žiakov a neklasifikovaných bolo 5,7 % žiakov. Medzi najlepšie školy patrili národné školy v Kamienke, Litmanovej a Údoli a medzi najhoršie národné školy v Hraničnom, kde z celkového počtu žiakov 51 prepadlo 17, t. j. 33 %.¹²

Po školskej reforme z roku 1953 sa v školskom roku 1953/54 začalo vyučovať podľa nových učebných osnov v 1., 6., 9. ročníku, avšak zo starých učebníc, ku ktorým boli vydané metodické príručky. Na základe učebných osnov sa na ukrajinských školách mal vyučovať slovenský jazyk od 3. ročníka a ruský jazyk od 5. ročníka.¹³ Učebné plány a učebné osnovy prvých ôsmich tried jedenásťročnej strednej školy boli rovnaké ako učebné plány a osnovy osemročnej povinnej strednej školy. Posledné tri ročníky jedenásťročnej strednej školy boli koncipované ako ročníky výberové, ktoré poskytovali vyššie všeobecné vzdelanie ako prípravu na vysoké školy, čím sa nahradzovali dovtedajšie štvorročné gymnáziá.¹⁴

Rýchly nárast všetkých stupňov počtu ukrajinských škôl v povojnovom období sa musel vo vtedy existujúcich podmienkach v negatívnom smere odzrkadliť v kvalite ich výchovnej a vzdelávacej činnosti. Preto sa v priebehu roku 1954 pozornosť školskej správy – Povereníctva školstva, odborov školstva krajských a okresných národných výborov zamerala na kontrolu vzdelávacej a výchovnej činnosti všetkých stupňov škôl s vyučovacím jazykom ukrajinským. Povereníctvo školstva po analýze a zhrnutí poznatkov prieskumu ako základné resumé konštatovalo, že v porovnaní s priemernou úrovňou slovenských škôl je úroveň na

¹⁰ GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. s. 114; JURČIŠINOVÁ, N. *Vývoj školstva ...* s. 256.

¹¹ ŠA Levoča, pob. Stará Ľubovňa, fond ONV I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, kr. 186, č. 314, *Zápisnica napísaná na učiteľskom aktíve škôl v Starej Ľubovni 14. mája 1953*.

¹² ŠA Levoča, pob. Stará Ľubovňa, fond ONV I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, kr. 186, č. 314, *Zápisnica z okresného aktívu učiteľov škôl v okrese Stará Ľubovňa z 15. – 16. februára 1953*.

¹³ ŠA Levoča, pob. Stará Ľubovňa, fond ONV I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, kr. 186, č. 314, *Zápisnica napísaná na učiteľskom aktíve škôl v Starej Ľubovni 14. mája 1953*.

¹⁴ GREŠÍK, L. *Slovenská kultúra v začiatkoch ...* s. 207.

ukrajinských školách zreteľne nižšia.¹⁵ Situácia na školách v Prešovskom kraji v roku 1953/54 bola neuspokojivá a najhoršia v porovnaní s ostatnými kraji na Slovensku. To sa predovšetkým prejavilo v nízkej úrovni vyučovania vo väčšine škôl, a to nielen na školách ukrajinských, ale aj na slovenských školách. Od 1. septembra 1954 nastúpil na miesto školského inšpektora Tomáš Sýkora, ktorý vykonal návštevu a previerku na 32 školách v okrese Stará Ľubovňa. Zo správy školského inšpektora sa dozvedáme, že v uvedenom školskom roku bol celkový počet prepadaných žiakov na školách vysoký. Celkovo prepadlo 15 % žiakov, z toho na osemročných stredných školách 7,29 %, na národných školách 5,3 % a na jedenásťročných stredných školách 2,5 %. Školská dochádzka bola taktiež neuspokojivá. Najhoršiu školskú dochádzku mali osemročné stredné školy v Jakubanoch, Novej Ľubovni, Veľkom Sulíne a národné školy v Litmanovej a Kolačkove. Slabé výsledky sa prejavili na národnej škole v Starine, kde riaditeľ školy okrem vyučovania musel vykonávať rôzne verejné funkcie.¹⁶ Podobná situácia bola aj na iných školách na severovýchodnom Slovensku. Napríklad na Osemročnej strednej škole v Osturni s vyučovacím jazykom ukrajinským na základe zápisnice o tejto škole sme zistili, že celoročný plán škola nemala. Školská budova bola nevyhovujúca a umiestnená v troch budovách vzdialených od seba 1 km, kabinety na škole neboli. Školskú dochádzku žiaci vynechávali najmä v jarných a jesenných mesiacoch. Slabé výchovno-vyučovacie výsledky boli vo všetkých predmetoch v ročníku 6-8. Žiaci neovládali základy ukrajinského jazyka. Riaditeľ školy bol neskúsený, mladý pedagóg a navyše preťažený vyučovacími hodinami, lebo na škole v tom čase chýbali štyria učitelia. Zmena vyučovacieho jazyka vo vyšších ročníkoch, nekvalifikovanosť a nedostatok učiteľov, učebných pomôcok, zlé umiestnenie školy veľmi negatívne vplývali na celkový stav vyučovania a vyučovacie výsledky žiakov v škole.¹⁷ Iná situácia bola na Osemročnej strednej škole v Kružlove. Na základe zápisnice z prieskumu školy z 20. – 22. januára 1955 sa dozvedáme, že škola bola trojtriedna, učebne boli priestorovo nevyhovujúce. Na škole chýbali učebné pomôcky, ale počet učiteľov bol dostačujúci. Na škole vyučoval Slobašpický, absolvent Karlovej univerzity a ostatní učitelia, ktorí nemali kvalifikáciu diaľkovo študovali. Počet prepádajúcich žiakov na škole bol vysoký. Z 53 žiakov prepadlo 37, t. j. 74 %. Ich príčinou boli zlé komunikačné prostriedky, doprava, nedostatok učebných pomôcok ako aj nedbanlivosť rodičov o deti.¹⁸ Uvedené skutočnosti ukazujú, že školy neboli absolútne pripravené na zmenu jazyka. Popri zmene jazyka absentovali aj časté zmeny učebných plánov ako aj chýbajúce metodiky pre učiteľov. Na základe viacerých žiadostí rodičov o zmenu jazyka Povereníctvo školstva v Bratislave 2. novembra 1954 rozhodlo o zmene učebného plánu na všeobecnovzdelávacích školách s vyučovacím jazykom ukrajinským a to vo vyučovaní slovenského jazyka, ktorý sa začal vyučovať od tretieho postupného ročníka s platnosťou od 15. novembra 1954 jednotne na všetkých školách s vyučovacím jazykom ukrajinským.¹⁹ Aj napriek tomuto rozhodnutiu sa úroveň vyučovania v niektorých prípadoch oproti minulému školskému roku nezlepšila. Zvlášť veľké nedostatky sa prejavili vo vyučovaní ukrajinského a slovenského jazyka, matematiky a prírodných vied. Náboženstvo, ktoré bolo nepovinným predmetom, sa už vôbec neuvádzalo, ani nevyučovalo. Neúmerne

¹⁵ SNA, fond Predsedníctvo ÚV KSS, kr. 880. *Informatívna správa o splnení uznesenia Predsedníctva ÚV KSS o vyučovaní na niektorých ukrajinských školách.*

¹⁶ ŠA Levoča, pob. Stará Ľubovňa, fond ONV I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, kr. 194, č. 315, *Správa o činnosti odboru za rok 1954.*

¹⁷ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond Krajský národný výbor, odbor školstva a kultúry (ďalej KNV OŠK) 1949 – 1960, kr. 96, č. 1522, *Zápisnica z prieskumu Osemročnej strednej školy s vyučovacím jazykom ukrajinským v Osturni (Spišská Stará Ves) z 2. marca 1955.*

¹⁸ ŠA Prešov, pob. Bardejov, fond ONV Bardejov 1945 – 1960, kr. 201, č. 822, *Zápisnice zo zasadnutí pedagogických rád škôl.*

¹⁹ ŠA Prešov, pob. Svidník, fond ONV Svidník I., zápisnice rady ONV, kr. 8, č. 19, *Zápisnica z rady ONV z roku 1954.*

a neúnosne vzrástol celkový počet týždenných vyučovacích hodín z 30 na 36 až 38 hodín. Vzhľadom na skrátenie štúdia o jeden rok došlo aj k nadmernému nahusteniu látky v učebných osnovách. Veľmi vysoké percento žiakov a to aj vo vyšších ročníkoch osemročných stredných škôl neovládalo ani pravopis. Prieskumom sa dokonca zistilo, že na niektorých školách sa nevyučovalo podľa nových učebných osnov, ale podľa starých učebníc. Na niektorých školách rodičia odmietali posilať žiakov do ukrajinských škôl s odôvodnením, že si žiadajú slovenské školy. Predsedníctvo Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska (ďalej ÚV KSS) na svojom zasadnutí videlo tieto príčiny v nedostatočnej starostlivosti o učiteľov. Treba poznamenať, že postavenie učiteľov sa nijako nezlepšovalo. Viacerí učitelia bývali v nevyhovujúcich podmienkach, ktoré nezodpovedali nielen hygienickým požiadavkám, ale ani spoločenskému postaveniu. Oveľa zložitejšia situácia bola v obciach, kde učitelia museli dochádzať do škôl niekoľko kilometrov pešo, nemali zabezpečenú stravu a častokrát učili za veľmi nízke platy. V súvislosti so zvyšovaním kvalifikácie učiteľov Povereníctvo školstvo nezabezpečilo v dostatočnej miere vhodné podmienky k tomu, aby sa učitelia mohli vzdelávať. Niekoľkodňové jazykové kurzy či školenia počas prázdnin nestačili na to, aby učitelia dobre ovládali ukrajinský spisovný jazyk. Oveľa väčšie problémy boli s učebnicami, ktorých nebolo alebo sa prekladali zo sovietskych učebníc. Určitý podiel na neutešenej situácii v školstve mali i školské referáty krajských národných výborov (ďalej KNV) a okresných národných výborov (ďalej ONV), ktoré sa venovali výlučne organizačným a administratívnym otázkam a podceňovali pedagogicko-metodickú prácu na školách. To súviselo aj s tým, že na vedúce funkcie v školskej správe boli vyberaní pracovníci bez odbornej kvalifikácie. Aby sa čo najskôr odstránili nedostatky na školách v Prešovskom kraji a zlepšila sa úroveň vzdelávania na školách, Predsedníctvo ÚV KSS považovalo za potrebné zabezpečiť pre učiteľov, ktorí študovali na diaľku účinnú pomoc od všetkých inštitúcií podliehajúcich priamo Povereníctvu školstva a najmä zabezpečiť pre zvýšenie jazykovej kultúry na školách s ukrajinským vyučovacím jazykom pre učiteľov okrem učebníc aj ukrajinskú detskú literatúru či učebné pomôcky napr. premietacie prístroje.²⁰

Polročná klasifikačná porada z Národnej školy v Livovskej Hute s vyučovacím jazykom ukrajinským pri analýze dosiahnutého prospechu, ktorý bol nepriaznivý, konštatovala, že niektorí žiaci prichádzali do školy už o šiestej hodine ráno a domov sa vracali neskoro večer (v dôsledku veľmi obmedzeného počtu autobusových spojov). Doma sa učili pri zlom svetle, pri petrolejovej lampe. V izbe, kde sa žiaci učili doma, bývala celá rodina. Väčšina žiakov pochádzala z roľníckych rodín, podieľali sa vo väčšom či menšom rozsahu na domácich a poľnohospodárskych prácach spolu so svojimi rodičmi. Učebníc takmer nebolo, takže sa učebná látka väčšinou diktovala. Elektrické osvetlenie v triedach bolo nedostatočné. Žiaci nemali možnosť stravovať sa, pretože pri škole nebola zriadená kuchyňa ani jedáleň. Boli odkázaní na suchú stravu, ktorú si prinášali z domu. Študijné výsledky neboli nijako priaznivé. Postupne sa rozbiehali aj mimo vyučovacie záujmové aktivity.²¹

Dňa 29. januára 1955 na krajskom seminári pracovníkov okresných ľudových knižníc bola prejednaná potreba ukrajinských učebníc, ako aj ukrajinskej literatúry. Výsledkom bolo to, že okresy Medzilaborce, Sabinov, Snina, Svidník, Stará Ľubovňa, Spišská Stará Ves a Bardejov prejavili záujem o ich objednanie a následné zakúpenie priamo zo ZSSR.²² Po roku 1955 sa na viacerých ukrajinských školách vykonali školské inšpekcie za účelom preveriť Uznesenie

²⁰ SNA, fond Predsedníctvo ÚV KSS 1945 – 1958, kr. 855, *Správa o situácii na školách a školskej správy v Prešovskom kraji*.

²¹ ŠA Prešov, pob. Bardejov, fond ONV Bardejov 1945 – 1960, kr. 201, č. 822, *Zápisnice zo zasadnutí pedagogických rád škôl*.

²² ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV, OŠK, kr. 198, č. 2778, *Správa o plnení plánu kultúrno-osvetovej práce v ukrajinských obciach zo 7. marca a 14. októbra 1955*.

byra ÚV KSČ z 5. decembra 1955 o práci medzi ukrajinským obyvateľstvom. Na zasadnutí Zboru povereníkov 3. júla 1956, hneď v úvode predkladaného dokumentu Povereníctva školstva a kultúry (ďalej PŠK) „*Návrh opatrení na zvýšenie úrovne škôl s vyučovacím jazykom ukrajinským*“ bolo zdôraznené, že posledné prieskumy, ktoré PŠK vykonalo na školách s vyučovacím jazykom ukrajinským, jednoznačne potvrdili, že hoci aj na školách s vyučovacím jazykom ukrajinským sa plnilo uznesenie ÚV KSČ o zvýšení úrovne a ďalšom rozvoji všeobecnovzdelávacieho školstva a niektoré školy dosiahli v poslednom čase značné úspechy, predsa len tieto školy ešte stále zaostávali za úrovňou škôl slovenských. Na základe výsledkov školských inšpekcií sa zistilo, že neboli vydané metodické pokyny, ktoré by sa negatívne prejavili vo vyučovacích výsledkoch.²³ PŠK v smerniciach o distribúcii učebníc na školský rok 1955/56 ako aj ďalších pokynov upozornilo školy s vyučovacím jazykom ukrajinským, že aj v tomto školskom roku sa budú používať učebnice dodané zo ZSSR, ktoré si mali všetky školy objednať v kníhkupectve Sovietska kniha v Prešove.²⁴ Od 1. septembra 1956 zaviedlo PŠK do ukrajinských všeobecnovzdelávacích škôl nové učebné plány, podľa ktorých sa vyučoval slovenský jazyk od 3. postupového ročníka v štyroch až piatich týždenných vyučovacích hodinách a tiež nové učebné osnovy z jazyka ukrajinského, slovenského a ruského, ktoré boli vypracované za pomoci odborných expertov z USSR.²⁵ Najväčšou chybou pri vyučovaní jazyka ukrajinského bolo to, že často sa menili učebné plány a osnovy a naopak učebnice či metodiky k nim neboli prispôsobené. Existovali školy, ktorých bolo veľmi málo, kde sa vyučovali všetky predmety v spisovnej ukrajinčine. Jednou z nich bola Jedenásťročná stredná škola v Stakčíne, na ktorej s výnimkou chémie sa všetky predmety vyučovali v ukrajinskom jazyku.²⁶

V školskom roku 1955/56 sa stav učebníc na ukrajinských národnostných školách postupne zlepšoval. Školy boli zásobené učebnicami lepšie ako v minulom školskom roku, aj z dôvodu, že vyšli ďalšie učebnice. Museli sa však aj naďalej používať učebnice staršieho vydania.²⁷ Bolo potrebné urobiť opatrenia, aby sa na školách používali jednotné učebnice. Okrem toho sa aj naďalej používali v ukrajinských národnostných školách učebnice z USSR, ktoré boli svojím spracovaním veľmi kvalitné. Treba podotknúť, že pre malý počet žiakov najmä v jedenásťročných stredných školách a na odborných školách sa vlastné učebnice nevyplácalo vydávať.²⁸ Učebné plány sa často menili, avšak učebnice sa im len pomaly prispôbovali. Túto rezervu sa snažili riešiť rôzne metodiky a metodické príručky, ktoré mali pomôcť učiteľom pri vyučovaní. Aj tento nedostatok spôsoboval veľký problém na národnostných školách, ktorý bolo neuspokojivý, najmä na školách vo vyšších ročníkoch.

Ďalším problémom ukrajinských škôl, bola slabá úroveň žiakov nielen z ukrajinského, ale aj slovenského jazyka. Učitelia slovenčiny museli bezpodmienečne vychádzať zo znalostí a vedomostí žiakov v ukrajinskom jazyku, najmä z hľadiska gramatiky.²⁹ Nedostatok učebníc, metodických a učebných pomôcok, ako aj značná nekvalifikovanosť učiteľov na niektorých

²³ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV OŠK 1949 – 1960, kr. 218, č. 3155, *Zápisnica z inšpekcií na ukrajinských školách v Prešovskom kraji z októbra 1957*.

²⁴ ŠA Prešov, pob. Svidník, fond ONV Svidník I. 1945 – 1960, referát školstva a osvety, kr. 270, č. 193, *Zabezpečenie učebníc pre žiakov ukrajinských škôl z 26. novembra 1955*.

²⁵ SNA, f. Povereníctvo školstva a kultúry (ďalej PŠK), kr. 166, *Správa o plnení Uznesenia byra ÚV KSS z 3. decembra 1955 o zvýšení politicko-výchovnej práce medzi ukrajinským obyvateľstvom v ČSR na úseku školskom*.

²⁶ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV, OŠK, kr. 97, č. 1565, *Správa o stave školstva v Prešovskom kraji v roku 1955*.

²⁷ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV OŠK 1949 – 1960, kr. 198, č. 2778, *Správy o plnení plánu kultúrno-osvetovej práce v ukrajinských obciach zo 7. marca a 14. októbra 1955*.

²⁸ SNA, fond PŠK, kr. 146a, *Správa o súčasných problémoch škôl s vyučovacím jazykom ukrajinským. Situácia na školách s maďarským a ukrajinským vyučovacím jazykom zo 17. augusta 1955*.

²⁹ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV OŠK 1949 – 1960, kr. 218, č. 3157, *Záznam z previerky zo slovenského jazyka v rámci všeobecnej inšpekcie na Pedagogickej škole ukrajinskej v Prešove zo dňa 31. októbra 1956*.

školách zapríčinili pomerne vysoké percento prepádajúcich žiakov. V písomnom kontakte medzi niektorými školami sa aj naďalej používal slovenský jazyk, dialekt a latinka. Pri analýze prospechu bolo konštatované, že jeho zlepšeniu by pomohlo vydanie nových učebníc, zriadenie internátov, pretože ešte veľa detí do stredných škôl stále dochádzalo a to i z väčších vzdialeností, vhodne upraviť autobusové spoje a poučiť žiakov o nesprávnom chápaní boja proti prepádaniu (nie cez znižovanie požiadaviek na vedomosti).³⁰

Významným dokumentom, ktorý bol prijatý na úseku školstva bolo *Uznesenie ÚV KSČ o zvýšení úrovně a ďalšom rozvoji všeobecně-vzdelávacího školstva*. Z uznesenia vyplývala požiadavka neustále zvyšovať výchovno-vyučovací proces. Temer v každom prijatom dokumente sa o tom písalo, ale na druhej strane sa nepísalo, že ako sa mala zvyšovať úroveň na školách.³¹ Na základe toho uznesenia pripravilo Ministerstvo školstva za pomoci vedeckých i pedagogických inštitúcií a učiteľov návrh učebného plánu, ktorý mal byť od 1. septembra 1957 odskúšaný na vybraných školách a po úpravách podľa výsledku výskumu zavedený od roku 1960 na všetkých všeobecnovzdelávacích školách. Vychádzalo sa zo zásad rovnosti, t. j. ukrajinská mládež mala dostať úplné rovnocenné vzdelanie ako mládež slovenská, aby sa tak mohla uplatniť na ktoromkoľvek pracovisku na území Slovenska alebo pokračovať v štúdiu na slovenských školách.³² Zo zápisníc z pedagogických porád konštatujeme, že najslabšie výsledky boli v ročníkoch 6-9, čo bolo pochopiteľné najmä z dôvodu prechodu na odborné vyučovanie, ktoré si vyžadovalo aj vyššie požiadavky na vzdelávanie v ukrajinskom jazyku.³³

Na začiatku školského roku 1956/57 vydalo PŠK (oddelenie pre ukrajinské a maďarské školy, ktoré zaniklo 30. júna 1960) osobitnú úpravu pre ukrajinské národnostné školy týkajúce sa rozvíjania spolupráce s ostatnými školami v ČSR so školami v zahraničí, najmä na Ukrajine. Na základe tejto smernice v rozvíjaní spolupráce dosiahli dobré výsledky ukrajinské školy v Prešove, Stropkove, Humennom. Z 241 ukrajinských škôl v školskom roku 1956/57 malo len 55 škôl nadviazanú spoluprácu so školami v USSR a ČSR.³⁴ Spolupráca medzi školami sa uskutočňovala formou korešpondencie, výmenou kníh, ale aj osvetovou prácou, napr. ručnými prácami.³⁵ Aj keď sa zaviedla spolupráca ukrajinských škôl so sovietskymi školami, na druhej strane akoby sa zabudlo na spoluprácu ukrajinských škôl so slovenskými školami. Táto spolupráca nebola rozvinutá a zostávala jednou z prvoradých úloh. K tejto spolupráci bolo potrebné viesť aj slovenských učiteľov, aby pomáhali ukrajinským školám.³⁶

Vážnym nedostatkom škôl na území Slovenska bolo i nedostatočné používanie aktívnych metód vyučovania, najmä exkurzií, filmu, magnetofónu, rozhlasu a iných názorných učebných pomôcok. V dôsledku toho na školách ešte stále prevládali verbálne metódy

³⁰ ŠA Prešov, pob. Svidník, fond ONV Svidník I., zápisnice rady ONV, kr. 12, č. 21, *Správa o kultúrno-výchovnej práci medzi ukrajinským obyvateľstvom v našom okrese a návrhy na politicko-organizačné opatrenia na splnenie Uznesení byra ÚV KSS, okresného výboru KSS a rady KNV o zlepšení politicko-výchovnej práci medzi ukrajinským obyvateľstvom*.

³¹ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV, OŠK, kr. 35, č. 2177, *Zápisnica z porady na Pedagogickej škole pre vzdelanie učiteľov materských a národných škôl s vyučovacím jazykom ukrajinským v Prešove z 29. augusta – 2. októbra 1955*.

³² SNA, fond Predsedníctvo ÚV KSS 1945 – 1958, kr. 950, *Informatívna správa o plnení Uznesenia byra ÚV KSS a KV KSS o zvýšení politicko-výchovnej práci medzi ukrajinskými pracujúcimi*.

³³ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV OŠK 1949 – 1960, kr. 146, č. 2155, *Správy z inšpekcií vykonaných na školách s vyučovacím jazykom ukrajinským v roku 1956*.

³⁴ SNA, fond PŠK, kr. 166, *Správa o plnení Uznesenia byra ÚV KSS z 3. decembra 1955 o zvýšení politicko-výchovnej práce medzi ukrajinským obyvateľstvom v ČSR na úseku školskom*.

³⁵ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV OŠK 1949 – 1960, kr. 198, č. 2777, *Vyhodnotenie plnenia Uznesenia byra KV KSS v Prešove vyplývajúca z plánu masovo-politickej práce v obciach, kde došlo k zmene vyučovacieho jazyka*.

³⁶ SNA, fond Predsedníctvo ÚV KSS 1945 – 1958, kr. 908, *Zápisnica zo zasadnutia byra ÚV KSS z 3. decembra 1955 o problémoch výchovnej práce kultúrno-osvetových pracovníkov medzi ukrajinským obyvateľstvom*.

vyučovania, teoretické učivo sa nedostatočne aplikovalo a overovalo v praxi a naopak, praktické poznatky sa nevyužívali náležite pri teoretickom vyučovaní. Učebné a metodické pomôcky mali pomáhať pri vyučovaní a najmä pri osvojovaní si správnej výslovnosti jazykov. Žiaľ tých bolo ešte stále málo na školách. V školskom roku 1956/57 PŠK rozhodlo o zakúpení niekoľkých gramofónových platní s ukrajinským textom, ktoré dostali všetky ukrajinské školy. Na školách, ktoré mali rádio, bolo do rozvrhu hodín zaradené počúvanie ukrajinského rozhlasu, ktoré pozitívnym spôsobom prispievalo k lepšej znalosti ukrajinského jazyka.³⁷ Na mnohých školách ešte v roku 1956 existovali zlé komunikačné spojenia a dvojsmennosť vyučovania, ktoré nepriaznivo vplývali na prospech žiakov.³⁸

V zápisnici o stave školstva v Národnej škole v Lipovej za rok 1956 v okrese Bardejov, ktorá bola vypracovaná na pedagogickej porade sa medziiným píše: Národná škola má jednu triedu s počtom žiakov dvadsať jeden. Škola zápasí s veľkými ťažkosťami, pretože je umiestnená v drevenom baráku a vo veľmi zlom stave, čo sťažuje kontrolu vyučovania. Najzávažnejším nedostatkom je to, že na škole učí riaditeľ školy, ktorý je bez diferenciačnej skúšky na pedagogickej škole a chýba mu odborná metodická príprava na vyučovanie. Vedomostná úroveň žiakov vo všetkých ročníkoch je veľmi slabá. Táto situácia kládla na učiteľov a žiakov mimoriadne nároky a vypätie všetkých síl, najmä v zimných mesiacoch. V triedach bolo chladno. Vykurovanie bolo lokálne, väčšinou na uhlie. Osvetlenie v triedach, ktoré nezodpovedalo psychohygienickým požiadavkám, bolo nevyhovujúce. Telocvične nebolo a učebných pomôcok veľmi málo. Veľká a neprimeraná pozornosť sa venovala mimo vyučovacím aktivitám, hlavne brigádam a to tak v priebehu školského roka, ako aj cez prázdniny. V priebehu školského roka to boli brigády na jednotných roľníckych družstvách (JRD) a štátnych majetkoch pri zbere úrody.³⁹

V mesiaci september 1957 nastúpil do funkcie okresného školského inšpektora pre ukrajinské školy v okrese Stará Ľubovňa Elemír Milly, ktorý nebol oboznámený so školskými pomermi v okrese a preto bolo potrebné, aby si urobil potrebný dôkladný rozbor situácie na všetkých školách tak slovenských ako aj ukrajinských, aby sa vedelo, na ktoré úlohy pri inšpekcii sa bolo treba zamerať. Na okresnej konferencii učiteľov z 18. septembra 1957 bol pripravený dôkladný rozbor práce všetkých škôl. Na základe inšpekcie okrem iného bolo zistené, že učitelia neodoberali vtedajšiu tlač (Učiteľské noviny, Pravda), čo bolo príčinou, že nesledovali aktuálne medzinárodné, vnútropolitické, kultúrne dianie. Inšpekčná činnosť okresného školského inšpektora v okrese Stará Ľubovňa zistila, že napr. v Národnej škole v Kamienke a Osemročnej strednej škole v Malom Lipníku učiteľ vysvetľoval novú látku spisovným ukrajinským jazykom, ale neznáme slová vysvetľoval dialektom, aby žiaci lepšie pochopili ich význam.⁴⁰

V roku 1957 sa potvrdilo, že uznesenia Politického byra ÚV KSČ z roku 1954 a Byra ÚV KSS z roku 1955 o organizácii ukrajinských škôl boli správne, avšak v praxi sa nie celkom dodržiavali. Ukázalo sa, že je potrebné budovať v Prešovskom kraji také školy, ktoré si žiadali rodičia a do ktorých žiaci chodili na základe slobodného rozhodnutia. Tam, kde si rodičia žiadali školu s vyučovacím jazykom ukrajinským bolo nevyhnutné upraviť učebné plány tak, aby už od tretieho postupového ročníka sa žiaci učili jazyk slovenský, aby po skončení povinnej školskej dochádzky ovládali slovenský jazyk slovom i písmom a mali umožnený prístup na ďalšie štúdium ako i pracoviská. V obciach so zmiešaným

³⁷ SNA, fond PŠK, kr. 166, *Správa o plnení Uznesenia byra ÚV KSS z 3. decembra 1955 o zvýšení politicko-výchovnej práce medzi ukrajinským obyvateľstvom v ČSR na úseku školskom.*

³⁸ SNA, fond PŠK, kr. 166, *Správa o plnení Uznesenia byra ÚV KSS z 3. decembra 1955 o zvýšení politicko-výchovnej práce medzi ukrajinským obyvateľstvom v ČSR na úseku školskom.*

³⁹ ŠA Prešov, pob. Bardejov, fond ONV Bardejov 1945 – 1960, kr. 233, č. 896, *Zápisnice zo zasadnutí pedagogických porád.*

⁴⁰ ŠA Levoča, pob. Stará Ľubovňa, fond ONV I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, kr. 615, č. 520, *Správa o prevedených inšpekciách v okrese Stará Ľubovňa.*

obyvateľstvom na severovýchodnom Slovensku sa mali bezpodmienečne dodržiavať zásady o zriaďovaní pobočiek s ukrajinským alebo slovenským vyučovacím jazykom.⁴¹ Na základe štatistických údajov ako aj záznamov z klasifikačných a pedagogických porád v celoškolskom meradle neprospeło na Jedenásťročnej strednej škole v Starej Ľubovni 10,9 % žiakov. Najväčšie percento žiakov neprospeło v jazyku ukrajinskom 10,1 %, slovenskom 6,8 % a v ruskom 6,4 %.⁴² Aj napriek tomu bolo potrebné presviedčať rodičov a ich žiakov, aby pokračovali v školskej dochádzke, ak z nejakých príčin opakovali niektorý ročník.⁴³ Vzhľadom na veľké nedostatky vo vyučovaní slovenského jazyka bolo potrebné zvýšiť v školskom roku 1957/58 počet hodín slovenského jazyka tak, aby v ročníkoch 6-8 sa počet hodín vyrovnal s jazykom ukrajinským.⁴⁴

Jedným z odborníkov na vypracovanie učebných osnov z ukrajinského vyučovacieho jazyka pre odborné školy bol Alexej Dimitrovič Kardaš, expert zo sovietskej Ukrajiny a pracovník SPN v Bratislave.⁴⁵ Učebné osnovy pre deviaty ročník základnej školy boli komplexne vypracované a predložené SPN 11. mája 1959. Podľa plánu mali vyjsť tlačou 30. septembra 1959. Podľa správy o zabezpečení učebníc pre ukrajinské školy boli pripravené aj ďalšie učebnice z rôznych predmetov.⁴⁶

V školskom roku 1958/59 na základe previerky sa nezaznamenal na všeobecnovzdelávacích školách vážnejší prípad nedostatku učebníc. Učebné pomôcky na ukrajinských školách sa každoročne rovnomerne dopĺňali spolu so slovenskými školami. Na tomto úseku nebolo vážnejších nedostatkov a na ukrajinských školách chýbali len tie učebné pomôcky aké aj na slovenských školách. Tieto sa však postupne dopĺňali podľa učebných osnov.⁴⁷ V školskom roku 1958/59 zostali učebné osnovy na všetkých stupňov škôl okrem učňovských v podstate nezmenené. Doplnky a pokyny k učebným osnovám vydalo PŠK spolu s pokynmi k učebniciam do 1. septembra 1958.⁴⁸

Pri prijímaní žiakov z ukrajinských škôl na výberové i na vysoké školy s vyučovacím jazykom slovenským ako aj pri ďalšom štúdiu a v praxi, sa mnohí najmä slabší žiaci stretávali s ťažkosťami v tom smere, že neovládali základnú slovenskú terminológiu. Niektorí skúsenejší ukrajinskí učitelia sami iniciatívne vychádzali týmto žiakom v ústrety tak, že ich s touto terminológiou oboznamovali príležitostne alebo pomocou zavedenia osobitných slovníkov. Tejto otázke sa však nevenovala rovnaká pozornosť na všetkých školách, čo sa potom negatívne odrazilo u žiakov na prijímacích skúškach a v ďalšom štúdiu na slovenských školách, resp. v praxi. PŠK žiadalo všetky riaditeľstvá osemročných a jedenásťročných stredných škôl s vyučovacím jazykom ukrajinským, aby učitelia pri vyučovaní systematicky

⁴¹ SNA, fond Predsedníctvo ÚV KSS 1945 – 1958, kr. 957, *Stav na niektorých ukrajinských školách*.

⁴² ŠA Levoča, pob. Stará Ľubovňa, fond ONV I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, kr. 626, č. 523, *Zápisnica z prvej klasifikačnej porady z Jedenásťročnej strednej školy v Starej Ľubovni 13. novembra 1959*.

⁴³ ŠA Levoča, pob. Stará Ľubovňa, fond ONV I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, kr. 624, č. 522, *Výpis z opatrení k Uzneseniu byra ÚV KSS pre ukrajinské školy z 3. decembra 1959 o práci medzi ukrajinským obyvateľstvom na úseku školstva k ďalšej realizácii*.

⁴⁴ SNA, fond Predsedníctvo ÚV KSS 1945 – 1958, kr. 950, *Návrh opatrení na odstránenie niektorých nedostatkov na školách s ukrajinským vyučovacím jazykom*.

⁴⁵ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV OŠK 1949 – 1960, kr. 212, č. 3076, *Recenzný posudok návrhu učebných osnov z ukrajinského jazyka, štylistiky a literatúry pre hospodárske školy s vyučovacím jazykom ukrajinským z 5. apríla 1957*.

⁴⁶ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV OŠK 1949 – 1960, kr. 314, č. 4438, *Návrh učebníc pre ukrajinské školy na školský rok 1959/1960 a príprava učebných osnov*.

⁴⁷ ŠA Levoča, pob. Stará Ľubovňa, fond ONV I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, kr. 619, č. 521, *Správa o kultúrno-výchovnej činnosti medzi ukrajinským obyvateľstvom z 12. decembra 1958*.

⁴⁸ SNA, fond Predsedníctvo ÚV KSS 1958 – 1981, kr. 176, *Návrh na politicko-organizačné zabezpečenie komplexného prieskumu plnenia uznesení ÚV KSČ a ÚV KSS o zvýšení politicko-výchovnej práce medzi ukrajinským obyvateľstvom v ČSR*.

oboznamovali žiakov 6.-11. ročníkov popri ukrajinskej terminológii i so základnou slovenskou terminológiou, ktorú PŠK plánovalo zaradiť do príslušných učebníc pre ukrajinské školy.⁴⁹

Pri vedúcej úlohe strany (KSČ), ktorá bola deklarovaná a uplatňovaná vo všetkých oblastiach politického, hospodárskeho a spoločenského života, školstvo nevynímajúc, základnou smernicou boli uznesenia zjazdov KSČ a zasadnutí jej ústredných výborov. XI. zjazd KSČ, ktorý sa zišiel v júni 1958 a schválil program dovŕšenia výstavby socializmu v Československu, zdôraznil aj nové chápanie školského vzdelávania a nutnosť predĺženia povinnej školskej dochádzky. Na základnú deväťročnú školu (ZDŠ) mali nadväzovať ďalšie tri triedy dvanásťročnej školy, odbornej školy a odborné učilištia. Hlavnou úlohou a poslaním školy mala byť príprava všestranne vzdelaných ľudí, ktorí by ovládali základné poznatky vedy a techniky a súčasne boli spôsobilí na kvalifikovanú fyzickú prácu a pripravení zúčastniť sa na budovaní komunistickej spoločnosti.⁵⁰ Tieto zásady boli potom rozpracované v uznesení ÚV KSČ „*O úzkom spojení školy so životom a o ďalšom rozvoji výchovy a vzdelávania v Československu*“ z 29. apríla 1959. Školským otázkam sa venovala sústavná pozornosť. Dňa 3. októbra 1959 bol usporiadaný aktív riaditeľov všeobecnovzdelávacích ukrajinských škôl, na ktorom sa podrobne rozoberalo uznesenie ÚV KSS o ukrajinskej otázke z decembra 1955, uznesenie III. konferencie ÚV KZUP, okresnej konferencie KZUP, ktoré boli vypracované na základe hlavných úloh vytýčených XI. zjazdom KSČ, ako aj okresnej konferencie KSS. Na aktíve bol prítomný aj zástupca ÚV KZUP. Okresný školský inšpektor pre ukrajinské školy sa zameral pri svojej inšpekčnej činnosti na kontrolu plnenia uvedených úloh. Skonštatovalo sa, že plán školských inšpekcií za prvý polrok bol splnený na 70 %, boli prevedené hĺbkové kontroly na troch materských školách, 13 národných školách, 20 stredných školách a jedenásťročných školách za spolupráce krajských a okresných školských inšpektorov z Prešovského kraja. Nesplnenie polročného plánu kontrol škôl bolo zapríčinené aj tým, že školský inšpektor bol zapájaný do plnenia politických a hospodárskych úloh, najmä pri zakladaní JRD. Spojenie školy so životom bolo zabezpečené cez predmety polytechnického charakteru. V priebehu roka na polytechnickú výchovu ukrajinským školám bolo poukázaných 72 400 Kčs, učebné pomôcky boli školám dodané v hodnote 28 400 Kčs. Celkovo v jedenásťročných stredných školách z 2289 žiakov neprospeklo 159, t. j. 6,94 %. Najviac žiakov neprospeklo zo slovenského jazyka, matematiky a vyučovacieho jazyka, konkrétne na osemročných stredných školách v Petrovej 15,70 %, v Bardejove 13 %, Kružlove 12,80 % a na národných školách v Hrabskom 19,44 %, vo Fričke 13 %, v Snakove 11,70 % a v Cigeľke 10,70 %.⁵¹

Na ukrajinských národnostných školách bola koncom roka 1959 úroveň slovenského jazyka priemerná. Príčiny nedostatkov v jazyku slovenskom na národnostných školách boli zavinené predovšetkým učiteľmi, ktorí sami dostatočne neovládali slovenský jazyk z vecnej stránky a ani po stránke metodickej neboli dostatočne pripravení ho vyučovať. Odbor SNR pre školstvo a kultúru v zmysle uznesení sekretariátu ÚV KSS zo 14. augusta 1959 organizovalo dlhodobé odborné kurzy jazyka slovenského pre učiteľov vyučujúcich jazyk slovenský na národnostných školách a trojročný kurz jazyka slovenského pre všetkých ostatných učiteľov týchto škôl. Výsledky kurzov sa neprejavili dostatočne. Jednou z príčin bola i nedostatočná pozornosť a kontrola pri organizovaní kurzov zo strany národných výborov a riaditeľstiev

⁴⁹ ŠA Levoča, pob. Stará Ľubovňa, fond ONV I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, kr. 617, č. 521, *Dôslednejšie zavádzanie slovenskej odbornej terminológie do vyučovania na ukrajinských všeobecnovzdelávacích školách*.

⁵⁰ MÁTEJ, Jozef et al. *Dejiny českej a slovenskej pedagogiky*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1976. s. 403.

⁵¹ ŠA Prešov, pob. Bardejov, fond ONV Bardejov 1945 – 1960, kr. 405, č. 1239, *Správa o stave vyučovacích výsledkov na ukrajinských školách v roku 1960*.

škôl. Ďalšia príčina nedostatkov bola aj v doterajších učebných osnovách a učebniciach. Treba poznamenať, že na konci 50. rokov sa absolventi národnostných škôl napriek jazykovým ťažkostiam umiestňovali na výberových, odborných i na vysokých školách bez väčších ťažkostí. Zlepšil sa aj stav v kvalifikovanosti učiteľov, učitelia získali kvalifikáciu i diaľkovým štúdiom. Avšak v riadení práce učiteľov zo strany riaditeľov škôl bolo ešte veľa formalizmu.⁵²

V okrese Sabinov ku koncu roka 1959 bolo päť materských škôl, 14 národných škôl a štyri osemročné stredné školy s vyučovacím jazykom ukrajinským. Spolu bolo v okrese 23 škôl s ukrajinským vyučovacím jazykom. V materských školách mali všetci učitelia predpísanú kvalifikáciu, v národných školách z 28 učiteliek boli tri bez pedagogickej kvalifikácie, na druhom stupni vyučovalo 17 učiteliek a tri diaľkovo študovali. Učitelia svoje znalosti z jazyka zvyšovali individuálnym štúdiom ukrajinskej literatúry, prácou v krúžkoch, atď. V tomto období na školách v okrese Sabinov sa neprejavovali žiadne hlasy o zmenu jazyka, okrem individuálneho prípadu napr. v Drienici.⁵³ Aj napriek zvyšovaniu kvalifikácie učiteľov existovali aj naďalej na ukrajinských národnostných školách pretrvávajúce problémy s umiestnením školských budov a ich vnútorným zariadením, s nedostatočnými učebnými pomôckami, problémami v komunikáciách, ktoré spôsobovali neskorý príchod na vyučovanie a pod. Uvedené problémy sa odrazili i vo vzdelávacích výsledkoch na školách, kde pretrvával ešte vysoký počet neprospievajúcich žiakov. Hlavným cieľom inšpekcí, ktoré sa konali v roku 1959 na národných školách v Šambrone, Hajtovke, Údoli, Legnave, Starine a osemročných stredných školách v Jakubanochoch, Jarabine, Kamienke, Malom Lipníku bolo zistiť úroveň slovenského jazyka v uvedených ukrajinských školách. Výsledky poukázali na jeho dobrú úroveň, avšak horšie na tom boli žiaci na druhom stupni, ktorých vedomosti boli na slabšej úrovni.⁵⁴

Pri väčšine škôl v Prešovskom kraji ešte chýbali sociálne zariadenia, školské jedálne a kluby, školské družiny a telocvične. Skoro vo všetkých novostavbách na všetkých školách v kraji Prešov neboli vybavené odborné učebne. Problémom zostávala i naďalej výstavba bytov pre učiteľov, čo v nemalej miere zapríčinilo veľkú fluktuáciu učiteľov na školách, čím trpela úroveň výchovno-vzdelávacej práce škôl.⁵⁵ Len čo sa skonsolidovala situácia na jedenásťročných stredných školách, bola už na obzore nová reforma školskej sústavy. Jedenásťročné stredné školy nesplnili očakávania v oblasti kvality vzdelávania. Presýtené učebné plány a osnovy dávali vyučovaniu formálny a verbálny charakter. Jednostranná orientácia jedenásťročnej strednej školy na prípravu študentov pre ďalšie vysokoškolské štúdiá podľa A. Štepitovej zanedbávala potreby tej časti mládeže, ktorá nešla študovať na vysoké školy. Chýbal výber učiva a prepracovanie osnov so zreteľom na skrátené vzdelávanie. Nedostatky v školskej sústave a kritické hlasy, hlavne na adresu prílišného skrátenia štúdia po maturitu o dva roky, spolu s ozývajúcimi sa hlasmi na posilnenie polytechnického charakteru prípravy v rámci všeobecnovzdelávacieho procesu viedli k ďalšej reforme „od buka k buku“.⁵⁶

⁵² Uznesenie Predsedníctva SNR z 27. októbra 1960 č. 64 k správe o výchovno-vyučovacích výsledkoch na školách s vyučovacím jazykom maďarským a ukrajinským v školskom roku 1959/1960. Súkromný archív prof. Štefana Šutaja.

⁵³ ŠA Prešov-Nižná Šebastová, fond KNV OŠK 1949 – 1960, kr. 339, č. 4899, *Správa o masovopolitickej práci medzi ukrajinským obyvateľstvom v Sabinove z 23. decembra 1959.*

⁵⁴ ŠA Levoča, pob. Stará Ľubovňa, fond ONV I. Stará Ľubovňa 1945 – 1960, odbor pre školstvo a kultúru, kr. 624, č. 522, *Záznamy z hĺbkových inšpekcí na ukrajinských školách v roku 1959.*

⁵⁵ SNA, fond Povereníctvo SNR pre ŠaK 1960 – 1968, kr. 41, *Správa o stave na úseku ukrajinského školstva vo Východoslovenskom kraji.*

⁵⁶ ŠTEPITOVÁ, Anna. *Vznik a vývoj strednej všeobecno-vzdelávacej školy.* Bratislava : SPN, 1975, s. 121.

Zoznam bibliografických odkazov

Archívne pramene

Slovenský národný archív, fond Povereníctvo školstva a kultúry 1945-1960
Slovenský národný archív, fond Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre školstvo a kultúru 1960-1968
Slovenský národný archív, fond Predsedníctvo ÚV KSS 1945-1958
Slovenský národný archív, fond Predsedníctvo ÚV KSS 1958-1981
Štátny archív Levoča, pobočka Stará Ľubovňa, fond Okresný národný výbor I. Stará Ľubovňa 1945-1960, odbor pre školstvo a kultúru
Štátny archív Prešov-Nižná Štebastová, fond Krajský národný výbor, odbor školstva a kultúry
Štátny archív Prešov-Nižná Štebastová, fond Krajský národný výbor, odbor školstva a kultúry, 1949-1960
Štátny archív Prešov, pobočka Bardejov, fond Okresný národný výbor Bardejov 1945-1960
Štátny archív Prešov, pobočka Svidník, fond Okresný národný výbor Svidník I., zápisnice rady ONV
Štátny archív Prešov, pobočka Svidník, fond Okresný národný výbor Svidník I., referát školstva a osvetu
Súkromný archív prof. PaedDr. Štefana Šutaja, DrSc.

Literatúra

GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994, 153 s. ISBN 80-85270-36-6.

GREŠÍK, Ladislav. *Slovenská kultúra v začiatkoch budovania socializmu (1948 – 1955)*. Bratislava : Pravda, 1980. 377 s.

JURČIŠINOVÁ, Nadežda. Vývoj školstva v okrese Svidník v rokoch 1945 – 1960. In *Annales historici Pressovienses* 7. Prešov : Universum, 2007. ISBN 978-80-89046-45-4.s. 240-262.

KONEČNÝ, Stanislav. Kultúrne aspekty vývoja rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku v povojnovom decéniu. In *Človek a spoločnosť*. 2009, roč. 12, č. 1. Dostupné na <http://www.saske.sk/cas/1-2009/index/html>.

KOTOČ, Ján. O učebniciach. In *Jednotná škola*. 1951/52, roč. 7, č. 2-3, s. 68-79.

MÁTEJ, Jozef et al. *Dejiny českej a slovenskej pedagogiky*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1976. 501 s.

RENNER, Hans – SAMSON, Ivo. *Dejiny Česko-slovenska po roku 1945*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1993. 207 s. ISBN 80-85665-16-6.

ŠTEPITOVÁ, Anna. *Vznik a vývoj strednej všeobecno-vzdelávacej školy*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1975. 199 s.

Zoznam autorov

Mgr. Petr Chlebec, FPF, Slezská univerzita v Opavě, Česká republika

Mgr. Viera Jurková, VHÚ Bratislava – VHM Piešťany

Mgr. Tibor Kömives, Miskolci Egyetem, Miskolc, Maďarsko

Bc. Ondrej Ficeri, KH FF UPJŠ v Košiciach

Mgr. Nikola Regináčová, PhD., KH FF UPJŠ v Košiciach

Mgr. Mikuláš Jančura, PhD., KH FF UPJŠ v Košiciach

Mgr. Veronika Gayer, DCH FA of Eötvös Loránd University of Budapest, Maďarsko

Mgr. Martin Drobňák, KH FF UPJŠ v Košiciach

Mgr. Michaela Vieriková, KH FF Katolíckej univerzity v Ružomberku

Mgr. Anna Virostková, PhD., Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach

PROGRAM KONFERECIE

29. október 2012 (pondelok)

11:00-12:00 Registrácia účastníkov

12:00-12:30 Otvorenie konferencie

Prvý blok prednášok, 12:30-14:00

- *Středověká síť cest v moravskoslezském pomezí.* Petr Chlebec (FPF Slezská univerzita v Opavě)
- *Matej Korvín – most medzi kultúrami v umeleckej literatúre na Slovensku a v Maďarsku.* Bernadeta Ottmárová (FHV Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici)
- *Vojenské obsadenie Spiša a jeho nárat pod uhorskú správu v roku 1772.* Viera Jurková (VHÚ Bratislava – VHM Piešťany)
- *Kameralizmus a teoretici rakúskej štátnej hospodárskej politiky.* Eva Ondrušová (HÚ SAV Bratislava)

Druhý blok prednášok, 14:30-16:00

- *„Vale lingua latina“. Používanie latinčiny v rade mesta Košíc v rokoch 1830-1860.* Tibor Kömives (Miskolci Egyetem, Miskolc)
- *The history of Slovakia in Polish historiography of the twentieth and beginning of the twenty first century.* Agata Matysiok (University of Opole)
- *Východiská prekonávania diskurzov národných historiografií urbánnou historiografiou: prípad dejín mesta Košice.* Ondrej Ficeri (KH FF Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach)
- *Vojtech Tuka v slovenskej historiografii po roku 1989.* Michal Procházka (FHV Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici)

30. október 2012 (utorok)

8:00-9:00 Registrácia účastníkov

Tretí blok prednášok, 9:00-10:10

- *Etnická skladba obyvateľov Košíc v rokoch 180-1880, prostredníctvom štatistických dokumentov.* Nikola Regináčová (KH FF Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach)
- *Stručné dejiny česko-slovenských vzťahů na příkladu československého pomezí.* Klára Brožovičová (FF Masarykovi univerzity v Brně)
- *Škodové závody v Dubnici nad Váhom – zamestnanosť a národnostná skladba zamestnancov v rokoch 1939-1945.* Zdenka Muráriková (FHV Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici)

Štvrtý blok prednášok, 10:40-12:00

- *Projekt Interkozmos v dokumentoch akadémie vied.* Milada Jakubecová (FHV Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici)

- *Střetávání motoristů v zemích „Vyšegrádské čtyřky“ aneb klubové výlety v letech 1889-1945.* Milan Rudík (KH FF Unversity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem)
- *Komparácia hospodárskych predpokladov rozvoja osobného automobilu na území Čiech a Slovenska v 20-tych a 30-tych rokoch 20. storočia.* Mikuláš Jančura (KH FF Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach)
- *Pohronská župa z hľadiska bankového systému v rokoch 1923-1928.* Pavol Sakáč (FHV Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici)

Piaty blok prednášok, 13:30-14:10

- *„Forced decentralisation“ – Hungarian Cultural Office in interwar Czechoslovakia.* Veronika Gayer (DCH FA of Eötvös University of Budapest)
- *Viliam Široký a Július Ďuriš. Pražskí Slováci maďarského pôvodu?* Tomáš Černák (Oddelenie najnovších dejín, HÚ SAV Bratislava)

Šiesty blok prednášok, 14:30-15:30

- *Vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku.* Martin Drobňák (KH FF Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach)
- *Odbojová činnosť a počiatky partizánskeho hnutia na území Česka a Slovenska.* Štefan Balberčák (KH FF Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach)
- *Vývoj štátnej politiky krajín V4 voči katolíckej cirkvi v rokoch 1945-1950.* Michaela Vieriková (KH FF Katolíckej univerzity v Ružomberku)

Odborný garant konferencie:
Prof. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc.

Organizačný výbor konferencie:
Mgr. Bernadeta Fabová, PhD.
Mgr. Martin Drobňák
Mgr. Mikuláš Jančura, PhD.

Stretnutie mladých historikov II. Priesečníky spoločnej histórie krajín V4. Zborník štúdií z 2. vedeckej konferencie mladých historikov (doktorandov a vedeckých pracovníkov), zorganizovanej Katedrou histórie Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach, v spolupráci s Filozofickou fakultou Masarykovi Univerzity v Brne, Filozoficko prírodovedecké fakulty Slezské univerzity v Opave a Filozofickou fakultou Univerzity v Miškolci, ktorá sa uskutočnila v dňoch 29. – 30. októbra 2012 v Košiciach.

Vydavateľ	Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Šrobárova 2, Košice
Editori	Mgr. Bernadeta Fabová, PhD., Mgr. Mikuláš Jančura, PhD.
Recenzenti	Doc. PhDr. Soňa Gabzdilová, CSc., Doc. PhDr. Nadežda Jurčišinová, PhD.
Vydanie	prvé
ISBN	978-80-8152-103-4

Za obsah príspevkov zodpovedajú jednotliví autori. Rukopis neprešiel jazykovou úpravou.
© UPJŠ, autori, 2013